ANDREW NIKIFORUK

MAHŞERİN DÖRDÜNCÜ ATLISI

SALGIN VE BULAŞICI HASTALIKLAR TARİHİ

iletişim

ANDREW NIKIFORUK

Mahşerin Dördüncü Atlısı

Bu çeviri, kitabın gözden geçirilmiş ve güncelleştirilmiş 1996 baskısından yapılmıştır.

The Fourth Horseman
A Short History of Plagues,Scourges and Emerging Viruses

Onk Ajans Ltd.

İletişim Yayınları 673 • Tarih Dizisi 12
ISBN-13: 978-975-470-853-0

1-6. BASKI 2000-2016, İstanbul
7. BASKI 2018, İstanbul

EDİTÖR Osman Yener - Elçin Gen
DİZİ KAPAK TASARIMI Suat Aysu
KAPAK Seda Mit
KAPAK FOTOĞRAFI Albrecht Dürer, "Four Horsemen of the Apocalypse" (1497/98)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Begüm Güzel
DİZİN Özgür Yıldız
BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ANDREW NIKIFORUK

Mahşerin Dördüncü Atlısı

Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi

The Fourth Horseman
A Short History of Plagues, Scourges and Emerging Viruses

ÇEVİREN *Selahattin Erkanlı*

ANDREW NIKIFORUK Ağırlıklı olarak petrol endüstrisi, çevre kirliliği, insanlığı bekleyen felaketler ve devletlerin rolü üzerine yazılarıyla tanınan Kanadalı bir gazetecidir. Hemen her çalışmasıyla ödül kazanan Nikiforuk'un diğer kitapları şunlardır: *School's Out: The Catastrophe in Public Education and What We can Do About It* (1993), *Saboteurs: Wiebo Ludwig's War Against Big Oil* (2002), *Pandemonium: Bird Flu, mad Cow Disease and Other Biological Plagues of the 21st Century* (2008), *Tar Sands: Dirty Oil and the Future of a Continent* (2010), *Empire of the Beetle: How Human Folly and a Tiny Bug Are Killing North America's Great Forests* (2011), *The Energy of Slaves: Oil and the New Servitude* (2012).

Ve gördüm ve işte bir kula at ve onun üzerine binmiş olanın ismi Ölüm'dü; ve ölüler diyarı onun ardınca geliyordu. Ve onlara kılıçla ve kıtlıkla ve ölümle ve dünyanın vahşi hayvanlarıyla öldürmek için dünyanın dörtte biri üzerine hakimiyet verildi.

Vahiy, 6/8

İçindekiler

Teşekkür

Her kitap bir yazın geleneğine bağlıdır, bu kitap da seçkin bir mikrop tarihçileri ve bakteri gözlemcileri grubundan etkilenmiştir. William McNeill, Fernand Braudel, Alfred Crosby Jr., Hans Zinsser, Mirko Grmek, René Dubos, Sorin Sonea, Lynn Margulis, Robert Gottfried, Murdo MacLeod, Philip Curtin ve Robert Desowitz mikropları ciddiye alan ilk yazarlardır. Bu kitap, onların mikroplarla olan serüvenleri üzerine kurulmuştur.

Bakteriler dünyasına türlü nedenlerle ilgi duymaya başladım. Eğitimimin temellerini, halk sağlığında birer öncü olan annemle babama borçluyum. Sally Jordan, Donald Pilgrim ve Russ Chace, dilimi ve fikirlerimi besledi. Don Grant hikâyecilikte insanların önemini hatırlattı. Eduardo Galeano da kalemimi sivriltti.

Penguin Books'taki ekip (Iris Skeoch, Jackie Rothstein ve Lori Ledingham), bilgileri ve becerileriyle bu kitabı ortaya çıkardı.

Ayrıca gözden geçirme işini ustalıkla üstlenen Meg Masters'a, metnin düzeltmelerini yapan Jem Bates'e, yazdıkları-

mı ilgiyle okuyan Heather Pringle'a ve resimlerin yayımlanma iznini alma işini takip eden Mirielle Keeling'e özel teşekkürlerimi sunuyorum.

AIDS bölümünü, gazetecilere verilen, Atkinson Kamu Politikası Bursu sayesinde tamamladım.

Hiçbir kitap bitmiş ya da tamamen kesin değildir, olası tüm hatalardan ve eksiklerden ben sorumluyum.

Son ama en büyük teşekkürlerimi, Hazreti Eyüp kadar sabırlı olan ve bana ancak akrabaların verebileceği desteği veren Doreen ile Aidan'a sunuyorum.

Önsöz

Bu kitabın ilk baskısından bu yana çok sayıda ölüm meydana geldi. Dördüncü Atlı, Afrika'yı boydan boya kat ederek yoksul ve aç köylüleri kolera, Ebola ve veremden kırıp geçirdi. Asya'nın gecekondu bölgelerine HIV, Kuzey Amerika'nın kenar mahallelerine hantavirüs saçtı. Büyük denizlerdeki fokları ve yunusları kızamıkla öldürdü. Sanayi bölgelerinin hastanelerini ve kuruluşlarını, gençleri de yaşlıları da etkileyecek, hiçbir ilacın yok edemeyeceği bakterilerle doldurdu. Kısacası, kendisine verilen görevi yerine getirdi: Evlerini temiz tutmayan türlerin tehlikelere karşı biyolojik yönden ne denli zayıf olduklarını hatırlattı.

Sonuçta, mikropların harap olmuş topraklarda, sağlıksız insanlar arasında gerçekleştirdiği korkunç işler, raflar dolusu kitaba (ve filme) konu oldu. En iyileri arasında, Richard Preston'un Ebola üzerine yazdığı etkileyici kitabı *The Hot Zone*'u, Robin Henig'in ortaya çıkan yeni virüsler konusundaki titiz çalışması *A Dancing Matrix*'i, Laurie Garett'in bir mikrop ansiklopedisi olan *The Coming Plauge*'ı sayılabilir. Bunların tümü keyifle okunan ve önemli olaylardan bahseden eser-

lerdir, ancak hiçbiri burada anlatılan uzun hikâyeyi kapsamıyor. Hiçbiri, bu kitabın insan bilgisinin sınırları konusundaki trajik duygusunu ya da bu duygudan kaynaklanan kara mizahını paylaşmıyor. Bu nedenle bu kitabı, insanın Doğa'ya ve onun intikam melekleri olan mikroplara karşı kayıtsız bir teknolojik kaosa sürüklenişine ilişkin derin bir hafızası, daha da derin bir kaygısı olan haşarı bir ihtiyar olarak düşünün.

İnsan, şimdi ürpertici bir yol ayrımında. Hastalıklardan kaynaklanan ölümler, şimdiye kadar görülmemiş çapta ölümler muhtemelen kaçınılmaz. Sağlığımızı koruma hayali, antibiyotik sonrası dönemde uçup gitti. Ne vücutlarımız ne de toplumlarımız sağlıklı. Topraklarımız ülser hastaları gibi iltihap sızdırıyor, sularımız iğrenç kokuyor. Tanrı ve Yaratılış kirletildi, aşağılandı. Ölümün tetikçisi olan hastalık, bu dengesiz ve yaralı dünyadan daha davetkâr bir yer hayal edemezdi.

Bu kitabı, yeni gelişmeler ışığında, yeni ortaya çıkan ve insana üstün gelen mikroplar üzerine incelemeleri de ekleyerek gözden geçirip güncelleştirdim. Günümüzün et yiyicilerinin, organ kanatıcılarının ve akciğer tahripçilerinin hiperaktif durumu, teknolojik toplumumuzun çalkantılı tarihini ve giderek artan istikrarsızlığını yansıtmaktadır. Bir değişiklik yaptığınızda, beraberinde yeni bir çevresel uyumsuzluk getiren başka bir değişiklik yaratırsınız.

Bu yeni, manşetlik olayları eklemekle, okurları daha sağlıklı bir yaşam için, teknolojik yanılsamaların olmadığı, doğayla daha dost topluluklar uğruna mücadeleye teşvik etmeyi umut ediyorum. Bir sonraki büyük salgın, insan tarihinde yeni bir sayfa açmayacaktır belki, ama muazzam nüfusumuzu mütevazı bir sayıya düşürmesi pekâlâ mümkündür. Bir kez çağırıldıktan sonra, Dördüncü Atlı peşimizi bırakmayacaktır.

ANDREW NIKIFORUK, *Calgary 1995*

Giriş

Bir zamanlar, bir Rus köylüsü bir karaçam altında oturmuş işiyle uğraşmaktaymış. Kuşların ve arıların sesini dinlerken, birden beyaz pelerini uçuşan, şişman bir kadının kendine doğru yaklaştığını fark etmiş. Veba Bakiresi onu tam kaçacakken ensesinden yakalamış. "Vebanın ne olduğunu bilir misin?" diye sormuş dişlerinin arasından. "Ben oyum. Beni bütün Rusya'da gezdir. Hiçbir köyü atlamadan, çünkü hepsini ziyaret etmek zorundayım. Herkes ölecek, bir tek sen hayatta kalacaksın." Köylü çaresiz razı olmuş ve Veba sırtına binmiş.

Her yeni köye gelişlerinde köpekler havlamış, Bakire pelerinini sallamış ve yüzlerce köylü oracıkta ölmüş. Vebanın ziyaretinden sonra sokakları cenaze alayları doldurmuş. Köylü vebayı, kendisine buyurulduğu gibi köyden köye dolaştırmış; sonunda bir tepenin üzerinde, karısının, çocuklarının ve yaşlı annesiyle babasının yaşadığı kendi köyüne gelmiş. Dehşete kapılmış ve Bakire'yi bir nehre fırlatarak boğmaya çalışmış. Boğuşmuşlar, sonunda boğulan köylü olmuş. Ama taşıyıcısının korkusuzluğundan şaşkına düşen Veba Bakire-

si ormana saklanmış, yeni bir günü, yeni bir köylüyü beklemeye koyulmuş.

Veba, eski halk hikâyelerinde önemli bir izlekti, günlük hayatta daha da önemli bir yere sahipti. İnsanlar Veba Bakirelerinden, bizim hava durumundan bahsettiğimiz gibi söz ederlerdi. Boşuna da değildi bu: İnsanların çoğu otuz yaşından önce, birbiri ardına gelen salgınlarda –kızamık, çıban ya da şişiklerden– ölürdü. Köylüler bir sonraki salgının hayatlarını ne zaman ve nasıl değiştireceğini bilemezlerdi. Salgın hastalıklar o kadar güçlü ve görülmez yaratıklardı ki, hikâye-anlatıcılar onları genellikle karalar içindeki adamlar, beyaz pelerinli kadınlar ya da vahşi atlılar olarak canlandırırdı. Eski zamanlarda ortalıkta o kadar çok hastalık dolaşırdı ki, atalarımız bütün günlerini dua ederek geçirirlerdi. İşten, seyahatlerden ya da yemeklerden önce, "ne bu yılın salgın hastalığı ne de dünyanın abesliği" onları mahvetmesin diye Tanrı'nın yardımını dilerlerdi. Kolera ve veba mahallelerimizi sardığı zamanlarda, duaların önemi bugünkünden çok fazlaydı.

İncil'deki Vahiy'in yazarları Dördüncü Atlı'yı yarattıklarında, salgın hastalıkların insan ilişkilerindeki doğasını anlamışlardı. Birçok kimse bu kısa kitabı çatlak sesli bir kehanet metni olarak değerlendirse de, kitap aslında günlük yaşamda tarihin varlığı üzerinedir. Vahiy'in altıncı bölümü, tarihin en renkli güçlerini, büyük bir coşkuyla Mahşerin Dört Atlısı olarak tanımlar. Her atlının kendine özgü büyük bir misyonu vardır. Birinci Atlı beyaz bir atın üzerinde oturur, başında bir taç vardır ve Tanrı'nın dünyasını, yaşamı ve umudu temsil eder. İkinci Atlı, Savaş, kan kırmızısı bir küheylana biner ve kocaman bir kılıç taşır. Bu atlı, iktidarı ve resmî politikaları temsil eder. Üçüncü Atlı siyah bir atın üzerinde seyahat eder ve refah ile Kıtlık'ı ölçmek üzere bir terazi taşır. Karamsar ekonomistin atasıdır. Bu kitabın konusu

olan Dördüncü Atlı'ysa, soluk ve kansız bir ata binmektedir. Hem Veba hem de Ölüm'dür (eskiler bu ikisini birbirinden ayırt edemezlerdi) ve "dünyanın dördüncü bölümünü" açlıkla, hastalıkla, türlü biçim ve büyüklükteki "yeryüzü yaratıklarıyla" öldürme gücüne sahiptir. Dört Atlı, kâh devrimlerle kâh kıtlıkla ve sürekli değişen ölümcül salgın türleriyle dünya tarihini hep birlikte yazmışlardır.

Büyük Hıristiyan filozofu Jacques Ellul'a göre, Dört Atlı, mevsimler gibi belirip kaybolurlar. Kaotik yolculuklarının tek düzenli özelliği, ortaya çıkışlarının döngüselliğidir. Genellikle yalnız dolaşırlar ya da Kıtlık ile Savaş gibi, Veba'nın izini sürerler. "Geçip giderler, yaşamlarımızı, toplum ve tarih hakkındaki anlayışlarımızı altüst ederek," der Ellul. "Tüm tarihi onlar belirler ve tarihte yalnızca bu güçler vardır."

Mahşerin Dört Atlısı içinde en meşgul olanı Dördüncü Atlı olmuştur. Bir ay ya da bir yıl içinde milyonlarca insanın ölümüne yol açan salgın hastalıklar, imparatorlukları çökertmiş, orduları kırmış, yaşama ve sevme biçimlerimizi sürekli değiştirmiştir. Çiçek hastalığı Yeni Dünya'yı öylesine büyük bir güçle işgal etmiştir ki, Kızılderili kültüründe açtığı politik yaralar hâlâ iyileşememiştir. Veba, feodalizmin sonunu getirmiş, kapitalizmin tohumlarını atmış ve ekonomistlerle doktorları hâlâ motive eden, doğaya karşı bir güvensizlik yaratmıştır. Sıtma, köle ticaretiyle birlikte yayılmış ve Karayipler'in rengini belirlemiştir. Frengi, sekse tehdidi, insanlara da peruğu tanıtmıştır. Salgın hastalıklarla dolu geçmişimizi unutmuş olmamıza rağmen Dördüncü Atlı hâlâ dilediği zaman hayatlarımıza girebilmektedir. Ölümcül salgınların yok olmadığının en büyük kanıtı AIDS'tir.

Bugün, tarihin bir parçası olduğumuzu ya da geçmiş salgınların canlı anıları olduğumuzu düşünmek istemiyoruz. Temiz sokakların, pamuklu giysilerin, çöp kamyonlarının ve gıda müfettişlerinin ölümcül salgınları ehlileştirip sus-

turduğuna inanıyoruz. Veba Bakirelerinden ya da Atlılardan söz etmiyoruz, AIDS'in bir doğru yoldan sapma, geçici bir gerileme olduğunu düşünüyoruz. Bütün bu varsayımlarla birlikte 20. yüzyılın en büyük yalanlarından birini de destekliyoruz: Antibiyotiklerin, aşıların ve doktorların bizi ölümcül salgınlardan koruduğu yalanını. Tarih, bilimlerin en gencinin maskesini düşürüp onun hiçbir salgını durduramayan anlamsız bir ticaret olduğunu gösterdiğinde bile, bu hayallerle avunuyoruz. Dördüncü Atlı, her defasında, sahneden ancak kendi istediği zaman çekilmiştir.

Bu kitapta anlatılan tarih yapan salgınlar, bakterilerde, mantarlarda, virüslerde ya da protozoaların sağlıklı kolonilerinde başlamıştır. Bu mikroplar Vahiy'de Dördüncü Atlı'nın yandaşları olarak tanımlanan "yeryüzü yaratıkları"nın yalnızca bir kısmıdır (fareler, bitler ve pireler de bu kulübe dahildir). Mikropların öldürmeye başlaması için kuvvetli bir tahrik gerekir, ölümler başladığında onları durdurmak içinse çok daha güçlü bir çaba. Ne var ki, mikroplar harekete geçtiğinde, bunun nedeni çoğunlukla, uygarlıklardaki büyük çalkantılara gösterdikleri tepki olmuştur. Savaşlar, nüfus artışı, tarım, turizm, evsizlik ve kirlenme, atlılardan birini ya da ikisini harekete geçirebilir. Mikroplar, insanlık tarihindeki ayaklanmalara her zaman profesyonel birer yağmacı olarak eşlik etmişlerdir. Sürekli değişen ilerleme makinelerimizle, bu ayaklanmaları her zaman biz başlatmış ve Atlı'yı istemeden davet etmişizdir. Ruslar bunu içgüdüsel olarak biliyordu; Veba Bakiresi'ni sırtında taşıyan, köylüydü, bunun tersi değil.

Ölümcül salgınların tarih yapan gücünü unutmak ya da görmezden gelmek büyük bir gaflettir. İnsan nüfusu çığ gibi büyüdükçe, insanlar tarihin kaydettiğinden çok daha fazla mikrobu ve canavarı ayaklandırıp harekete geçiriyor. Büyük tıp çevrebilimcisi René Dubos, inançsızlara, mikropların ve

Dördüncü Atlı'nın tarihimizin sınırlarını nasıl belirlediğini hatırlatmaktan yılmamıştı. Dubos, insanların "biyolojik ve kültürel miraslarını" kendilerinin kontrol ettiği yolundaki modern düşünceye kanmamış ve salgınlardan kısmen kurtulan varlığımızı bir "serap" olarak nitelemişti. Ölümcül salgınların olmadığı bir hayatın bir hayal olduğunu biliyordu. Kanla, iç organlarla ve seksle dolu bu kitap, hayal ne kadar rağbet görürse görsün, Dördüncü Atlı'nın her zaman sahnedeki yerini aldığını unutmamamız için yazılmış bir nottur.

1

Yaratıklar, Mikroplar ve Üstorganizma

Bil bakalım kim bu güçlü yaratık
Tufandan önce yaşamış
Etsiz ve kansız
Kemiksiz ve damarsız
Kafasız ve bacaksız.
Ne daha yaşlıdır ne de daha genç
Başlangıçta olduğundan.

Taliesin

Mikroplar hakkında yazılmış en popüler kitaplardan biri, bir savaş kılavuzuna benzer. *Microbe Hunters*'da (Mikrop Avcıları), *Savaş ve Barış*'ta işgal, öldürme ve fetihlerden çok daha fazlası vardır. Kitabın başlığı, aralarında Louis Pasteur ve Robert Koch'un da bulunduğu 19. yüzyılın bir grup öncü bilim adamına gönderme yapar; kitap bu insanları, insanlığı şeytani mikroplardan kurtarmak isteyen bir grup savaşçı-aziz olarak kahramanlaştırır. Her bölümde kahraman "Bilim Çarları", şarbonla savaşarak, tüberküloza saldırarak ya da kolera basilini, "Doğu'dan gelen korkunç küçük katiller"i

avlayarak laboratuvardan laboratuvara koşuşturur. "Ölüm Savaşçıları"nın, "Napolyonvari" becerileri, mikropların tüm yeryüzünü ele geçirmesini, kadınları ve çocukları öldürmelerini engellemiştir. Büyük mikrop avcılarının asistanları, acil savaş koşullarında bul – yok et talimatına uymaktadır: "Mikrobu bul, mikrobu öldür." Mikrobik "suikastçilere" ve "yarı görünür işgalcilere" karşı yürütülen büyük mücadelenin bir de gizli silahı vardır: "Tılsımlı kurşun" ya da antibiyotik. 1926'da yayımlanışından bu yana *Microbe Hunters* milyonlarca sattı; yeni nesil doktorlar bu eseri hâlâ bir başvuru kitabı olarak okumaktadır.

Microbe Hunters, mikropları köpekbalıkları kadar ünlü yaptığından bu yana, kitlelerin tasavvurunda pek fazla bir değişiklik olmadı. İnsanlar *escherichia coli*'sini ya da adenovirüsleri, kurtları, baykuşları ya da göçmen kuşları sevdiğinden daha fazla sevmez. Bir yaratık, dik yürümüyorsa ya da bir fok yavrusuna benzemiyorsa insanlar onu muhtemelen yok edecektir. 1880'lerde Pasteur'ün, mikropların birer "tehdit" olduğunu açıklamasından bu yana bilim adamları birbiri ardına buldukları tılsımlı kurşunlarla mikropları birer bufalo gibi avlamaktadır. Pasteur bu tür bir düşmanlığı kastetmemişti, ancak buluşları bilim adamlarını savaşa itti. Ünlü Fransız bilim adamı, "mikrop teorisi"nin, yani her bir mikrobun bir hastalığa neden olduğu düşüncesinin, enfeksiyonlar hakkındaki bütün soruları cevapladığına da inanmıyordu. İpek böcekleriyle yaptığı deneylerden, mikrobun öldürücü olmasında, ister böcek ister insan olsun ev sahibinin sağlığının, hatta vücut ısısının bile, mikrobun kendisi kadar önemli olduğunu anlamıştı. 20. yüzyıl doktorları ile bilim adamları, böyle zahmetli bir ekolojik analize girişmek yerine, savaş yolunu tercih edip, daha savaşçı bir ad verdikleri "mikrop teorisi"ni benimsediler: "Özgül Etyoloji Doktrini." Eğer belli bir hastalığa belli bir mikrop yol açıyorsa,

bir ilaç da bu mikrobu yenmeliydi. Doktorlar bakteri adını duyar duymaz, ördek avcılarının tüfeklerine sarılmaları gibi, hemen antibiyotiklere sarılacaklardı. Modern tıp, bugüne kadar büyük oranda hap üreticilerinin ve mikrop katillerinin görüşlerini temel almıştır. Bu kimseler de hastalıklar konusunda dar görüşlüdür ve mikroplar hakkında son derece yanlış bir bakış açıları vardır.

Bakteriler hakkındaki gerçekler aslında bilimkurgu gibidir ve savaşlardan çok daha egzotiktir. Bakteriler atalarımız olmakla kalmaz, bizim bir numaralı yaşam-destek sistemimizi de oluştururlar. Sularımızı temizler, atmosferi besler ve ölülerimizle ilgilenirler. Hayatı işgal etmek ya da yok etmek yerine, onu besleyip korurlar. Gezegenimizin en eski, en parlak ve en kalabalık yaşam biçimi olan bakteriler, gruplar halinde, tek bir büyük üstorganizma olarak çalışırlar. Başarılı bir yaşam ve gezegeni organize etme sanatını öğrenmeleri iki buçuk milyar yıllarını almıştır. Akrabalar, ne kadar uzak olurlarsa olsunlar, iyi bir neden olmadıkça birbirlerini öldürmezler; bu, üstorganizma için de geçerlidir. İnsanlar, ancak yazılı olmayan bakteri kurallarını çiğnedikleri, onu tekmeleyip ezdikleri zaman bir ölüm makinesine dönüşmüştür. Başka hiçbir canlı ya da tür, üstorganizmayı bizim kadar rahatsız etmemiş, ona meydan okumamıştır.

Bakteriler başka hiçbir canlı yaratığa benzemez: Bilim adamları onları ayrı bir sınıfa koyar. Bitkiler, mantarlar ve hayvanların aksine onlar temelde tek hücreli varlıklardır. Bu nedenle hep bakteri olarak kalırlar ve deri, ciğer ya da kabuk gibi yardımcı organlar oluşturmak üzere birleşmezler. Bakteriler diğer yaratıklardan farklı görünürler; minik bir çubuk, küre ya da sarmal biçiminde olurlar. Örneğin tüberküloz basili, mikroskop altında yelesiz bir deniz atına benzer. *Rickettsia** ya da tifo, fare dışkısına benzer, veba mikrobu ise peltem-

(*) Patolog Howard Ricketts'ın adıyla anılan, tifüse yol açan bakteri – e.n.

si bir fasulye biçimindedir. Frengi, ince bir çinko çatı levhasını andırır. Üç yüz yıl önce, Danimarkalı bir kuru zahire tüccarı olan Anthonie van Leeuwenhoek bu "hayvancıklar"ın ve "sefil yaratıklar"ın bazılarını kendi yaptığı mikroskobun altında görmüştü. Onları içme suyunda, dişlerinde, kurbağaların ve atların bağırsaklarında, peynirde, hatta bir "ishal" nöbetinden sonra kendi dışkısında görmüştü. Bakterilerin davranışlarını izleyen Leeuwenhoek, gördükleri sonucunda bir çevrebilimci olmuştu: "Yaşam, başka yaşamlarla besleniyor – bu çok zalimce, ama Tanrı böyle istiyor."

Bakterilerbilim adamlarını her zaman rahatsız etmiş, daha fazla üremek yolundaki bütün çabalarımızı boşa çıkarmış, her zaman insan ırkına sayıca üstün gelmişlerdir. Toprağın bir gramında 1 ila 10 milyar arasında, yani dünya üzerindeki insan nüfusunun iki katı kadar bakteri hücresi barınır. Basit bir laboratuvar tüpünde, bir hücreden, bir günde birkaç milyar mikrop üreyebilmektedir. Kaç farklı bakteri türü olduğunu kimse bilmemekte, ancak bilim adamları, böcekler ve filler gibi 1,5 milyon yüksek türden çok daha fazla sayıda çubuk biçimli, küre biçimli yaratık olduğunu kabul etmektedir.

Bakterilerin bu sayısal üstünlüğü basit bir ilkokul matematiğinin sonucudur. Bakteriler aseksüel olarak, bölünmeyle ürerler, şişer ve ikiye bölünürler. Yeteri kadar yiyecek olduğunda, bakteriler her yirmi dakikada bir bölünür ve iki günde insanoğlunun bütün tarihi boyunca ulaştığı sayıyı geçebilirler.

Bakteriler aynı zamanda dayanıklı yaratıklardır. Bazı toprak bakterileri, beslenmek için bir araya geldiklerinde, "üretken bir gövde" oluştururlar. En üstte, yüzlerce yıl yaşamını sürdürebilen sporlar yer alır. Bilim adamları bir süre önce, kehribar içinde hapsolmuş bir arının bağırsaklarında bulunan 25 milyon yıllık bir sporu uyandırdılar.

Bakteriler, uzun ömürleri ve ortama uyum yetenekleri sayesinde, dünyayı, kimi yerlerde kalınlaşan ince, görünmez bir kabuk halinde sararlar. Yeryüzünden otuz iki kilometre yükseklikte ve Pasifik Okyanusu'nun on bir kilometre derinliklerinde bulunmuşlardır. Eski ve geleneksel mekânlarının arasında termal sular, çöl toprakları ve bufalo mideleri sayılabilir. Son zamanlardaki yerleşim alanları arasındaysa klimalar, su birikintileri, tuvaletler, hastaneler ve kullanılmış kahve bardakları göze çarpmaktadır. İnsanlar da iyi birer ev sahibidir. Bakteriler, insan derisine, burnuna, ağzına, bağırsaklarına, cinsel organlarına uzun zaman önce yerleşmişlerdir ve buralarda huzur içinde yaşarlar. Soyumuzun izlerini, hücrelerimizi sayarak bulabiliriz. İnsan vücudu 10 katrilyon hayvan hücresi ve 100 katrilyon bakteri hücresinden oluşur. İnsanlar bakterilerden yapılmış, bakterilerle kuşatılmıştır ve bakterilere bağımlıdırlar.

Mikroplar gezegenin en meşgul yaratıcıları ve yok edicileridir. Onlar olmasa dünya ölü hayvan, bitki ve insanlardan oluşan durağan bir çöplüğe dönerdi. Harvardlı biyolog Lynn Margulis, günümüzde bakterilerin, bir-iki bitki özü ve yılan zehiri haricinde yaşamın tüm moleküllerini oluşturup parçalayabileceğini söylüyor. Bakteriler gruplar halinde çalışarak, hayvan ve bitki ölülerini, kurtçuklar için yiyeceğe, çiftçiler için verimli topraklara dönüştürüp doğaya geri kazandırır. Havadaki nitrojen gazını ayarlayarak bu yaşam kaynağını ağaçlara ve diğer canlılara aktarırlar. Başka hiçbir canlı bunu yapamaz. Oksijeni soluyarak demir ve manganez yaparlar. Keçilerin ve ineklerin midelerinde yarı çiğnenmiş otu, sindirilebilir şekerlere dönüştürürler. Sütü ekşitir, peyniri olgunlaştırır, şarabı mayalarlar. Yosunların ve bazı mikroorganizmaların yardımıyla sudaki doğal insan ve hayvan atıklarını temizlerler. Üstelik bakteriler pazar günleri tatil de yapmazlar.

Bütün bu işlerde bakterilere mikrobik müttefikler yardımcı olur. Bunların arasında protozoalar (tek hücreli hayvanlar), mantarlar ve virüsler sayılabilir. Virüsler serbestçe dolaşan genetik malzeme parçacıklarıdır ve yaşayan ölüler ailesindendir. Bir hayvana, bitkiye ya da bakteriye ait belirli bir hücreyi işgal edip, üreyebilmek için onun yaşam-destek sistemini ele geçirmedikleri sürece canlı oldukları söylenemez. İlkel genetik kuryeler olan virüsler, bir canlı türünde evrimsel değişikliklere yol açabilir, hatta lalelerin rengini bile değiştirebilirler. İnsanlar virüslerden kalan birçok genetik bilgi taşımaktadır. Bakterilerden küçük olmalarına rağmen, bu minik mikroplar tıpkı onlar gibi, her zaman hazır ve nazırdır. Birçoğu, büyük salgınlar ve ölümlerle bakteri topluluklarını kontrol altında tutarlar. Üstorganizma da virüslere saygı duyar ve onları serbest çalışan evrimci anarşistler olarak kullanır.

Bir bakteri ekibi dünya tarihini yazsaydı, insanlar bu tarihin son döneminde ortaya çıkardı. Yeryüzünün ilk canlı yaratığı, gezegenin Arkeyen* karanlığında yüzen bir bakteri hücresidir. Enerji olarak kayaları, gazları ve ışığı kullanan bakteriler en iyi bildikleri işi yapmışlar ve iki buçuk milyon yıldan uzun bir zamandır çoğalmışlardır. Mayalama yetenekleriyle milyarlarca bakteri, yeryüzünü volkanik bir harabeden bitkilerin, mantarların, hayvanların ve insanların yaşayabileceği yeşil bir dünyaya dönüştürmüştür. Bakteriler tarihinin şanlı sayfalarında fotosentezi, bizleri ultraviyole ışınlarından koruyan pigmentleri ve A vitaminini keşfettikleri yazılıdır. Korkusuz bakteri ordularının hidrojenle beslenip oksijen yellenmeleri de başka bir kahramanlık öyküsüdür. Oksijen ve bakterilerin diğer patlayıcı dışkıları (amonyak, karbondioksit ve metilklorür), diğer canlıların yaşaya-

(*) Yerkürenin 4,5 milyar yıl önceki oluşumundan 2,5 milyar yıl öncesine kadar olan dönem – e.n.

bileceği dost atmosferi yaratmıştır. Gezegenin istikrarı, hâlâ, bakterilerin toplu halde gaz çıkartmasına, geğirmesine, beslenmesine ve dışkılamasına bağlıdır.

Tarih boyunca bakteriler korkunç afetlere tanık olmuşlardır. Beklenmedik ekolojik felaketler yeryüzünü kâh dondurup kâh ısıtmıştır; ama bakteriler her felaketten yüzlerinin akıyla çıkmışlardır. Dinozor ve kürklü mamut gibi zayıf yaratıklar yok olurken, inatçı bakteriler koşullara uyum sağlamış, sayılarını artırmışlardır. Yeryüzünde yaşamış olan türlerin yüzde 99'u fosil kayıtlarına yerleşirken, bakteriler yok olmaya karşı, antibiyotiklere karşı yaptıkları gibi, inatla direnmişlerdir.

Bakterilerin hayatta kalabilmelerinin sırrı, sorun çözme yeteneklerindedir. İnsanların tersine bakteriler, inanılmaz bir genetik birliğe sahiptirler. Varlıkları tehdit altına girdiğinde, insanların pizza ısmarlaması gibi kolayca, diğer bakterilerden yaşam-kurtarıcı genetik bilgi isterler. Çok fazla gene sahip olmanın verdiği rahatlıkla, bakteriler gerekli durumlarda kalıtımsal yaşam-bilgilerini değiş tokuş etmişlerdir. Bilim adamları bakterilerin bu gen havuzu değiş tokuşlarını, tüketicilerin Bell Telephone, Interpol ya da American Express veri bankalarını kullanmalarına benzetirler. Aradaki tek fark, bilgi değiş tokuşunda bakterilerin insanlara göre çok daha seri ve hızlı hareket etmeleridir.

Doktorların giderek daha fazla penisilin reçetesi yazmaya başladıkları 1940'lara dek, bilim adamları bakterilerin bu genetik birliğini önemsememişti. Saldırıya maruz kalan başlıca bakteri, kanı zehirleyen ve hastaların bol miktarda besin ve sıcaklık sağladığı hastaneleri doldurmuş olan üzüm salkımı biçimindeki stafilokoktu. Yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan stafilokok, bakterilerin büyük gen havuzuna başvurdu ve bir toprak bakterisi topluluğunda, antibiyotiği sindirip zararsız hale getirecek bir enzim tespit edildi.

Hayat kurtarıcı bilgi süratle stafilokoka ulaştırıldı. Bakteriler arasındaki bu bilgi alışverişi, dünyanın her yerinde, neredeyse her antibiyotik için tekrarlandı. Gerek tüberküloz gerekse belsoğukluğu, ilaçlara dirençli nesiller geliştirdiler. Montrealli bir doktor olan ve bakterilerin direncine büyük saygı duyan Sorin Sonea, son zamanlarda yaptığı araştırmalarda, benzer bir enzime gerek duyan herhangi bir başka türün "bunu rastgele mutasyonla sentez edebilmesi için yaklaşık bir milyon yıla ihtiyacı olduğunu" saptamıştır. Kendilerini savunan bakteriler, "tılsımlı kurşunlar"ın büyüsünü büyük oranda etkisizleştirmişlerdir.

On bin yıl öncesine kadar, insan ile üstorganizma nispeten barış içinde yaşamıştı. Bu karşılıklı hoşgörü devrinde, avcılar ve toplayıcılar arkalarında pek az iz bıraktılar; çünkü sayıları, çevrelerindeki ormanın (en eski manav dükkânının) kaldırabileceği kadardı. Ne büyük çöp yığınları oluşturdular ne de –bir av sahasından diğerine koşuşturmadıkları için– tanımadıkları yeni mikroplarla karşılaştılar. Ender görülen bağırsak parazitinin dışında, karşılaştıkları başlıca ölümcül hastalık, gıda zehirlenmesi olmalı. Avcılar, ishal ve mide kramplarını önlemek için eti kurutmayı öğrendiler. Mızrak taşıyan, meyve toplayan bu eski insanlar soylu bir türdü: Uzun boylulardı, sağlam dişleri vardı ve genel olarak o kadar sağlıklıydılar ki nüfus artışını önlemelerinin tek yolu çocuklarını öldürmekti. Bebeklerin suda boğulması, boğazlanması ya da terk edilmesi avcı topluluklar için sıradan bir işti ve geleceğin çiftçilerinde görülecek olan kızamığın, sıtmanın, çiçek hastalığının yerini tutuyordu. Bebeklerin öldürülmesi, boğaz sayısını, avlanabilecek hayvan sayısıyla eşit hale getiriyordu.

İnsanlarla bakterilerin birbirlerine tolerans gösterdikleri bu kısa dönem, insanların ünlü "nüfus çığı"yla ve yeryüzünü kolonize etmeleriyle sona erdi. René Dubos, çığ söz-

cüğünü kullanıyor; çünkü insan nüfusu patlamadı, yalnızca bir dağ yamacında biriken kar gibi tehlikeli bir şekilde birikmeye başladı. İsa'dan on bin yıl önce, yeryüzü üzerinde 10 milyon insan avcılık ve toplayıcılık yapıyordu. Ama sabanın keşfinden sonra, 200 milyon insan, yeryüzünü uygarlaştırmak için kutsal seferlere başlamıştı. Tarım devrimi, avcıların öldüreceği kürklü mamutlar ve diğer büyük hayvanlar tükendiğinde, insanlar bitkilerle hayvanları evcilleştirmeye giriştiklerinde başlamıştı. Ortadoğu'da buğday, arpa, bezelye, mercimek yetiştirilip, eşek, koyun, domuz ve keçi beslenmeye başladı. Güneydoğu Asya'da pirinç, sarmaşık patatesi, kulkas, ördek ve tavuk tercih edildi. İnsanlar her yerde büyük topluluklar halinde bir araya gelmeye başladılar ve yeni tarım düsturunu ortaya koydular: Diğer türleri boyunduruğun altına alıp insanın çoğalmasını ve daha fazla tür üzerinde egemenlik kurmasını sağlayacaksın.

Bu saldırgan dürtü, üstorganizmayı hesaba katmamıştı. İnsanlar toprağı sürmekle, sığır ve koyun sürülerini ehlîleştirmekle daha önce karşılaşmadıkları pek çok yeni mikropla karşılaştılar. Tarım, her türlü virüsü, mantarı ve bakteriyi insanların bahçelerinde, evlerinde ve köylerinde bir araya getirerek ortak bir hastalık pazarı oluşturdu. İnsan en iyi dostu olarak köpeği seçtiğinde, kızamığı da davet etmiş oldu. İnek beraberinde difteri ile tüberkülozu getirdi. Rhinovirüsler (nezle virüsü) muhtemelen bir atın sırtında geldi. Şarbon topraktan fırladı. Bu biyolojik karşılaşmalar, muhtemelen söz konusu bütün türlerde bir şok etkisi yarattı.

Yepyeni ortamlarla karşılaşan mikropların bir kısmı paniğe kapılıp öldü, bazılarıysa ortalıkta dolaşıp önüne çıkanı öldürmeye başladı. Bir zaman sonra çoğu, yavaş yavaş çiftçilerle birlikte yaşamayı öğrendi, çünkü ölü insanlar iyi bir besin kaynağı oluşturmuyordu. İnsanın başlangıçta yenik düşen bağışıklık sistemi de, giderek daha fazla enfeksiyonla karşıla-

şınca değişerek uyum sağladı. Ne var ki, çiftlikler sayesinde giderek artan sayıda boş insanın kentler kurması, o zamana dek uyuklayan Dördüncü Atlı'yı da harekete geçirdi. İnsanların üst üste yığıldığı yerleşim yerleri, her zaman, üstorganizmaların serpilip gelişmesi için son derece elverişli ortamlar yaratmıştır. Bir metropol, tanımı ve tasarımı gereği çöp yığınları yaratır, suya pislik karıştırır ve havayı kirletir. İnsanlar kendi çöplüklerinin fazlasıyla yakınında yaşamaya başladıklarında, kaçınılmaz olarak üstorganizmalara besin oldular ve cüzam, kolera, dizanteri dahil olmak üzere pek çok cilt ve bağırsak hastalığı edindiler. Mide kramplarını ve ishali önlemek isteyen Çinliler çaylarını kaynatarak içmeye başlarken, Fransızlar mayalanmış üzüm suyunu tercih ettiler.

Güçlü kuvvetli avcılarla toplayıcıların tersine, nispeten yerleşik bir hayat süren buğday yetiştiriciler ve mercimek ekiciler, zavallı, aç bir kalabalıktı. Çok fazla karbonhidrat yediler ve dişleri çürüdü. Su kaynaklarının kirli olması nedeniyle çoğu şarap içti ve alkolik oldu. Tahıl ve kök yetiştirmek, beş bin yıl önce de en az bugünkü kadar riskli bir işti. Dönemsel kuraklıklar, nüfus patlaması ve açgözlü yönetici elitler, tarihsel bir değişmez olan kıtlıkla tanışmalarına yol açtı. Açlıktan bıkan insanlar, kaçınılmaz olarak onları parçalayacak ve çürütecek.bakterileri göreve davet ederler.

Toprağın dur durak bilmeden sürülmesi ve ormanların yok edilmesi, tarım imparatorlukları tarafından ilerleme adı altında yüceltilirken, yeni parazitleri davet etti. Vahşi toprakların yok edilmesi, fareleri, sıçanları, keneleri, pireleri ve sivrisinekleri insanlara daha yakın yaşamaya zorladı. Bu leş yiyiciler beraberlerinde veba, tularemi,* tifüs ve sıtma gibi sürprizlerle geldiler. Yüz binlerce insanın yaşadığı kentler ortaya çıktıkça, toplu ölümler de fırtınalar kadar sıradan hale geldi. Ölümcül salgınlar, Sümerler, Mısırlılar ya da İsrail-

(*) Böcek ısırmasıyla bulaşan bir hastalık – e.n.

İlk çiftçiler toprağı alt üst edip mikropları ayaklandırarak, her yıl kızamıktan antraksa kadar birçok ölümcül salgını hasat ettiler.

liler gibi kent mimarları için o kadar olağandı ki, salgınların tanrılarca yayıldığı sonucuna varmışlardı. Atlılar, şeytanlar ve Veba Bakireleri her yerde kol geziyordu.

Salgınların, eski kentlerin nüfusunu düzenli olarak azaltması, bazı kaba biyolojik güçleri harekete geçirdi. Kent ha-

yatı, insanları, bağışıklık sistemlerinin kaldıramayacağı kadar çok sorunla, kıtlıkla, mikropla karşı karşıya bıraktığından, köylülerin rağbet etmediği kentler hayalet kasabalara dönüşüyordu. Hükümetler, din adamları ve siyasetçiler, kentlerdeki hızlı nüfus azalmasıyla baş edebilmek amacıyla kırsal bölgelerdeki köylüleri genç yaşta evlenmeye ve çok çocuk sahibi olmaya teşvik ediyorlardı. Büyük aileler hâlâ köy hayatının bir özelliği olarak varlığını korumaktadır, çünkü biyolojik derslerin unutulması uzun zaman alır.

"Uygar" tarih boyunca köylüler, kentlerin büyütüp beslediği büyük mikrop topluluklarına biyolojik yem olmuşlardır. 1600'lere kadar dünyadaki büyük metropollerin birçoğu, toprağı işleyenlerin oğullarını ve kızlarını yutarak zenginliklerini yenilediler. Köylü nüfusun hızla artması karşısında, şehir devletleri nüfus fazlasını kıtlıkla ya da komşu devletlere savaş ilan ederek yok etmiştir. Savaşların sonucu genellikle hangi tarafın hastalıklara karşı daha dirençli olduğuna bağlıydı. Örneğin Araplar, Haçlı ordularını sıtmayla yendi, Ruslarsa Napolyon'un ordularını tifoyla geri püskürttü. Amerikan İç Savaşı'nı Kuzeylilerin kazanmasının nedeni, iki tarafın ordusunu da kırıp geçiren ishalin ardından Güneylilere oranla daha çok askerlerinin kalmasıydı. Yayılmacı Avrupalılara karşı savaşan göçerler, avcılar ve Yeni Dünya'nın yerlileri, savaşları genellikle mikroplarla karşılaşmamış olmaları, yani yeni mikroplara karşı dirençli olmamaları nedeniyle kaybetmişlerdir. Bu anlamda, bu yüzyıla kadar, bütün savaşlar mikroplar yoluyla yapılmıştır ve kazananlar da daha sağlam bağışıklık sistemleri olan tarım ve kent insanlarıdır.

Atalarımız, toplu ölümlerin mantığını uzun süre kavrayamamışlardır. Savaşın, kuraklığın, kıtlığın, nemin, hatta rüzgârın bu karmaşık dramlarda rol oynadığını ilk fark edenlerden biri Hipokrat'tı. Hipokrat, bu çevre güçlerine "hava,

su ve yer" adını vermişti. Yunanlı salgın hastalık uzmanı, bu etkenlerin herhangi birindeki ani değişikliklerin salgınlara yol açtığına inanıyordu. Hipokrat, bir hekimin "Doğa'yı tanıması, insanın yiyecek ve içeceklerle, yaşadığı ortamla ilişkisini, bunların birbirleri üzerindeki etkilerini bilmeye çalışması" gerektiği sonucuna varıyordu. Çağdaşlarının çoğunun aksine, hastalıkların ancak insanın ya da toprağın sağlığında büyük değişiklikler olması halinde ortaya çıktığını kavramıştı. Üstorganizmayı bilmiyordu, ama onun yaptıklarını kavrıyordu.

İnsanların, salgınları, bir fırıncının çörek yapması kadar kolaylıkla yarattığı yolundaki Hipokratik düşünce, en bilge yorumunu Rudolf Virchow'da buldu. Virchow, bir 19. yüzyıl bakteri gözlemcisi, doktor, antropolog, tıp reformcusu ve iri yarı bir Prusyalıydı. Virchow'un çalışma odasında o kadar çok kemik vardı ki, insanlarla konuşmak için yakındaki bir otelde buluşurdu. Mikroplar üzerine uzun incelemelerden sonra, hastalığın en iyi ve en kısa tanımını yapmıştı: "Değişen koşullardaki yaşam." Değişen koşullardan kastı, yemek alışkanlıkları, ticaret, seyahat, ev yaşamı, giysiler ve hava durumu, kısaca tüm çevreydi. Virchow, yaşam koşullarına müdahale edildiğinde, insanlar ile mikroplar arasındaki ilişkinin önceden kestirilemeyen, çoğunlukla da ölümcül bir sona doğru değişeceğini öne sürdü.

Modern salgın hastalıklar biliminin babası olan Virchow, bu düşüncelerini ilk kez 1848 yılında, bugünkü Çekoslovakya ile Almanya'nın parçası olan Yukarı Silezya'da, yoksul pamuk işçileri arasında baş gösteren tifüs salgınını incelediği sırada ifade etti. Ziyaretinin ardından hazırladığı uzun ve ünlü raporda, tifüs mikrobundan çok, şiddetli yağmurları, kötü yaşam koşullarını ve yoksulluğu sorumlu tutuyordu. Virchow şu sonuca varmıştı: "Salgın hastalıklar, iyi bir devlet adamının, halkının gelişiminin sekteye uğradığı şeklinde

yorumlayabileceği büyük uyarılara benzer." Virchow'un Yukarı Silezya'ya önerdiği reçetede hekimlere ya da ilaçlara yer yoktu; tarım reformu, özerk yönetim, demokrasi, sanayi kooperatifleri öneriyordu. Virchow'a göre tıbbın işi, mikropları avlamak değil, hastalıkları besleyen çevresel ve toplumsal etkileri ortaya çıkartmaktı.

Virchow insanların, insan oldukları için, yaşam yerlerini sürekli değiştirmek ve diğer türleri yurtlarından etmek konusunda özel bir becerileri olduğunu biliyordu. Bu tarihsel dramda insanlar, farkında olmadan birbiri ardına "anormal koşullar" yaratıyorlardı. Uygarlık serüveni, gerçekte, insan ekonomisi ile sağlığındaki değişikliklerin, anormal koşulları ve birçok hastalığı nasıl yarattığının hikâyesidir. Mikrop teorisyenleri ne derlerse desinler, üstorganizmanın bütün yaptığı, yeryüzünün yaşam-destek sistemini koruma yolundaki eski görevinin bir parçası olarak bu toplumsal krizleri salgın hastalıklarla haber vermektir. Yeryüzünün ön saftaki savunma mekanizması, aşırı kalabalıklaşma, kirlenme ve ormanların yok edilmesi karşısında sabırlı davranacak ama sonunda bazı unsurları müdahale edecektir. Üstorganizma, üstorganizma olduğu için, başka türlü davranamaz.

Virchow bakterilerin birliği hakkında bir şey bilmiyordu, ama salgın hastalıkların anlamını kavramıştı. Meslek yaşamı boyunca her yeni nesilde, tıp öğrencileri ile politikacıların salgın hastalıklar konusunda giderek daha az bilgi sahibi olduğunu görerek hayıflandı. Son yüzyılda pek bir şey değişmedi, ancak mikrop kuramcıları, mikrop avcıları ve ilaç şirketleri bugün, insanların salgın hastalıkların saldırgan mimarları oldukları gerçeğini gizlemede daha başarılı.

2

Sıtma: Büyük Ayıklayıcı

Ve sanki tevazu gösterir ziyaretime gelen
Çünkü karanlığın perdesi olmadan gelmez
Ona çarşafımı ve yastıklarımı sunarım
Ama o reddeder ve geceyi kemiklerimde geçirir.
Tenim, onun ve benim nefesimi bir arada
barındıramayacak kadar kasılır
Türlü sayrılarla gevşetir tenimi
Benden ayrılırken, yıkar beni (Ter'le)
Sanki yasak bir eylemi sona erdirmişizdir.

Ahmet İbn-i Hüseyin el-Mütenebbi

Binbaşı Ronald Ross, yaşamının yarısını "Büyük Problem"i çözmeye adadı: Sıtma insanları nasıl etkiliyordu? Britanya İmparatorluğu'nun askerleri denizaşırı ülkelerde ateşten kırılıyordu ve ordunun cerrahı, bunun nedenini bulmanın, kendisine imparatorluk çapında bir şöhret ve zenginlik kazandıracağını biliyordu. Her iki ödülün de peşinde olan Ross, cevabı İngiltere'de, Hindistan'da ve mikroskop altında aradı. 1902 yılında, sıtma parazitinin kuşlardaki yaşam dön-

güsünü tanımlayarak Nobel Ödülü'nü kazandı. Sivrisinekler üzerinde yaptığı incelemelerden vakit buldukça, sıtmadan "Ey milyonları katleden ölüm" diye söz ettiği kötü şiirler yazdı. Yalnızca bir tür sivrisineğin, yani anofelin sıtma taşıdığını anlamasını önleyen hayal gücü yoksunluğu, şiirlerine de işlemişti. "Milyarları katleden ölüm" daha uygun bir tanımlama olacaktı ve hem sıtmaya hem de sivrisineğe hak ettikleri payeyi verecekti.

Tarihin başlangıcından beri, gezengenimizde ölen erkek, kadın ve çocukların yarısı sıtmanın kurbanı olmuştu. Sıtma bütün savaşları, kıtlıkları ve diğer salgınları geçmişti. İkinci Dünya Savaşı'na dek, mezarlıkların yarısını hâlâ sıtma kurbanları dolduruyordu. Dünyadaki en küçük hayvan olan *plasmodium* parazitinin etki alanı bugün bile şaşırtıcıdır. Her yıl yaklaşık 600 milyon insanın vücudunu işgal etmekte, her yıl 1 milyon Afrikalı bebeği öldürmektedir. Ünlü mikrop hikâyeleri anlatıcılarından Sir Macfarlane Burnet şöyle der: "Tüm bulaşıcı hastalıklar içinde, gerek sayı gerek nitelik açısından en büyük zararı, kuşkusuz sıtma vermiştir."

Ama grip ya da vebanın meteor yağmuru gibi aniden saldıran aç ordularının aksine, sıtma paraziti genel olarak ani ölümlerden kaçınmıştır. O, doğası gereği bir ayıklayıcıdır, Romalı Tertullianus'un tanımladığı şekliyle "insan soyunun görkemli gelişimi"nin ağır ve sabırlı budayıcısıdır. Plazmodyum, insan kanında yüzerek ve çoğalarak, ateşlenmelere, dalak iltihaplarına, kalp çarpıntılarına yol açıp insan soyunun dallarını budamıştır. Parazit, elverişli koşulları bulduğunda insanı karanlık bir komaya sokup hızla öldürebilir. Ama işine bağlı bir kıyımcı olarak çoğunlukla bünyeyi zayıflatır, kansızlığa yol açar, bağışıklık sistemini çökertir ve tifo, grip, dizanteri ve kötü beslenme gibi başka hastalıkları teşvik ederek tükenmiş ev sahibinin işini bitirir. Sıtmanın doğ-

rudan öldürdüğü her bir kişiye karşılık, dört ya da beş kişi onun dolaylı oyunlarına yenik düşer.

Plazmodyum da, diğer tüm dayanıklı ve etkili parazitler gibi, türlerin en zayıf üyelerini tercih ederek hamile kadınları ve çocukları hedef alır. Hamile kadınların bağışıklık sistemi parazite yenik düşer; çocukların da, bağışıklık sistemlerinin olgunlaştığı beş yaşına kadar kanlarında yüzen hayvancıklara dirençleri yoktur. Sonuç olarak sıtma, ardında ölü doğumlar, düşükler ve her türlü hastalığa açık prematüre bebekler bırakır. Sıtma ateşi 40 dereceye kadar çıkabildiği için, spermleri pişirerek erkeklerin dölleme yeteneğini yok eder. Bu basit gerçekler, bilim adamları arasında temkinli bir grubu oluşturan sıtma uzmanlarını, sıtmanın insanın karşı koyamayacağı güçleri olduğuna inandırmıştır. Ünlü İtalyan plazmodyum öğrencisi Angelo Celli, sıtmanın "kanı bozarak, fiziksel direnci zayıflatarak, zihinsel enerjiyi ve ruhsal dengeyi tahrip ederek" ulusal ekonomileri sabote ettiği sonucuna varmıştır. Celli sıtmanın "yeryüzünü bize düşman ve ölüm saçan bir yer haline getirerek" insan enerji ve kaynaklarını felce uğrattığını, yok ettiğini söylemiştir.

Sıtmanın insan toplumu üzerindeki hâkimiyeti en iyi, onun yokoluşunun yol açtığı etkilerle anlaşılabilir. Hint Okyanusu'nda, damla biçiminde tropik bir ada olan Sri Lanka, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, sıtma taşıyan sivrisinekleri DDT ile yok etmek amacıyla bir seferberlik başlattı. Kimyasal saldırı, ateş vakalarının yanı sıra, bebek ishallerini ve diğer fırsatçı enfeksiyonları da azalttı. Ölüm oranı yarı yarıya azalırken, ada giderek kalabalıklaştı. Sıtmayı yok etmeyi amaçlayan sözümona iyi niyetli seferberlik, 1960 yılına kadar adanın 10 milyon olan nüfusuna 1 milyon daha eklemişti. Sri Lanka bugün, 17 milyon insanı beslemeye çalışmaktadır ve adadaki iç savaş, kitleleri denetim altında tutup ırk çatışmalarını çözerken yaşamı sona erdirmenin yeni aracı haline

gelmiştir. Bir zamanlar, açık pazarlardan çay plantasyonlarına kadar tüm siyasal ve ekonomik kurumların, sıtmanın yol açtığı yüksek ölüm oranını karşılamak üzere tasarlandığı bir toplum çökmüş, sivrisineklerin yerini silahlar almıştır. Sıtma ortadan kalkarken, günlük yaşamın yapısı da bozulmuştur.

Salgın hastalıklar içinde ölümün en sessiz ve ağır habercisi olan sıtma, görünmez bir gerilla ordusu maharetiyle insan tarihinin altını oymuştur. Uzun süre büyük imparatorluklarla beslenmiş, Antik Yunan'ın, Roma'nın çöküşünde, yozlaşmadan da, pornografiden de daha etkili bir rol oynamıştır. Ayrıca Büyük İskender'den General Westmoreland'inkine kadar birçok ordunun canına okumuştur. (Vietnam'da, ABD birlikleri arasında, günde binde 53 gibi yüksek bir sıtma oranı yaşanmıştır.) Sıtma, imparatorlukları çökerttikten, orduları kırdıktan başka, dünya nüfusuna kendine özgü damgasını vurmuştur. Afrika'da yaklaşık dört yüzyıl boyunca "beyaz adamın mezarı" olmuştur. Karayipler'de siyah nüfusun baskın oluşu, sıtmanın köle ticaretine etkin olarak katılışını yansıtır. Sıtmayı yok etmeyi adeta bir saplantıyla arzulamasaydık, bugün dünya üzerindeki canlıların çoğunun dokularında DDT olmazdı.

Diğer tüm büyük bulaşıcı hastalıklar gibi sıtmanın da kökeni çok eskilere dayanır. Parazit, büyük ihtimalle, yüz kadar kuzeninin hâlâ maymunların, kuşların, sürüngenlerin ve şempanzelerin kanında dolaştığı Afrika'da ortaya çıkmıştır. İnsan kanına yerleşen dört plazmodyum kabilesinden *plasmodium falciparum** en öldürücü olanıdır. Çeşitlilik, evrim sonucu hayatta kalanların özelliği olduğu için, insan sayısı kadar *falciparum* cinsi vardır. Ulaşım için anofel sivrisineğinin bağırsaklarını seçen parazit, insana geçmek için etkili ve önlenemez bir yol seçmiştir. Anofel, dünya üzerinde-

(*) 48 saatten kısa aralıklarla nöbete yol açan ağır sıtma türüne neden olan parazit – e.n.

ki dört yüz kabilesiyle seçkin bir ırktır. Bazı anofeller sabah, bazılarıysa akşam karanlığında saldırır. Bazıları evlere girer, bazıları çalılıkları mesken tutar; bazıları beyazları, bazıları siyahları sever. Bazıları durgun sularda gezer, bazıları hızlı akan ırmaklarda yıkanır. Sıtma, bu kadar farklı türüyle ve bu kadar yetenekli taşıyıcısıyla, hemen hemen her çeşit coğrafyada, pek çok ateşli hastalığa yol açabilir.

Sıtmanın insanlarla uzun süreli ilişkisinin temelini, büyük ihtimalle, tatlı patates ve diğer nişastalıları yetiştirmek amacıyla ilk yağmur ormanını yok eden Afrikalı çiftçiler attılar. Bu kes-ve-yak teknikleri anofellerin hızla üreyeceği, içleri su dolu, güneşin ısıttığı çamurlu gölleri yarattı. Plazmodyumlar, Sahra erkekleri ile kadınlarının kanında uzun ve yıkıcı bir dönem geçirdikten sonra, bu iki tür aralarında ateşkes yaptılar ve bir hoşgörü anlaşmasına varıldı. Bu anlaşma sonucunda Afrikalılar, G6PD eksikliği adı verilen bir kan anomalisini ve orak hücreyi geliştirdiler. Bu genetik adaptasyonlar her ne kadar parazitin vücutta üremesini zorlaştırsa da, kalabalık mezarlıklar, sıtmaya karşı geliştirilen toplu bağışıklığın kefareti gibidir. Sıtmanın Yunanistan ile Türkiye'deki uzun misafirliğinde, insanlar otuz beş nesil boyunca aynı bağışıklık savunmalarını geliştirdiler.

Sıtma Afrika dışına çıktıktan sonra siyah kölelerin kanında yolculuklara çıktı ve Hindularca hâlâ "Hastalıkların Kralı" olarak kabul edildiği Hindistan'a yerleşti. İsa'dan birkaç yüzyıl önce Çin'e sızdığında, bilgeler bu yeni hastalığın üç şeytan olduğunu düşündüler Onlar da yaygın hatayı tekrarlayıp, baş ağrısı, üşüme ve ateş gibi belirtilere şeytani güçler atfetmişlerdi. Bu öte-dünya üçlemesinde, şeytanlardan birincisi çekiç, ikincisi bir kova soğuk su, üçüncüsü ise bir ocak taşıyordu.

Akdeniz'i istilasıyla birlikte sıtma, birkaç metaforun yanı sıra önemli tıbbi incelemelere de konu oldu. Modern tıbbın

kurucularından olan Hipokrat, sıtmayı yakından tanıyordu ve günlük, günaşırı ve 72 saatte bir gelen ateş nöbetleri çizelgeleriyle onu tanımlamıştı. Bataklık sularını, durgun suları ve kirli suları içen insanların "karınları dışarı fırlar ve dalakları büyür" diye uyarmıştı. Yunanların en güçlülerinden biri olan Büyük İskender'i de böyle bir kader bekliyordu. Otuz üç yaşındayken orduları Pers ülkesini, Suriye'yi, Fenike'yi, Arabistan'ı ve Mısır'ı fethetti, ama kendisi Babil şehrinde sıtmayı yenemedi. Sadık ve savaşçı Makedonyalılar, son kez vedalaşmak için çadırına girdiklerinde, ateşler içinde, terden sırılsıklam, yarı ölü birini buldular.

General bilmese de, sıtmayla gelen sonu, Yunanların sonunun da habercisiydi. Plazmodyum, yabancı kıyılardan dönen ordularla, siyah kölelerin oluşturduğu yükle imparatorluğa ulaştığında, kendisi için elverişli bir ortam buldu; çünkü Yunanlar ormanları yok etmede, toprağı erozyona uğratmada ve sivrisinek üretmede epey başarılıydı. Sıtma yerini sağlamlaştırınca, Yunanistanın siyasal enerjisini yok etti, aileleri çocuksuz bıraktı, çiftçileri çalışamayacak kadar güçsüz düşürdü. Ayrıca, sıtma mevsiminin başında ve en yaygın olduğu dönemlerde sık görülen depresyonu, "melankoliyi" yaygınlaştırdı. Bir ülkeyi, bunalımda ve dölleme yeteneklerini kaybetmiş bir avuç erkekle yönetmeye çalışmak, başarısızlık için doğru bir reçeteydi. Kentler harabeye dönerken, Avrupa demokrasisinin beşiğini anemik insanlar devraldı. Çevreci tarihçi W.H.S. Jones da, "en iyi ve soylu temsilcilerinin ellerinde bile derin bir karamsarlığa düşen" Yunan felsefesinde koşut bir çöküş tespit etmiştir. Yunanlıların kamu işlerindeki duyarlılığının yerini "duygu yoksunluğu" ve "şefkat yoksunluğu" aldığında, sıtma altın çağını yaşıyordu. Sıtma, Yunan topraklarını 20. yüzyıla kadar terk etmedi.

Parazit, Roma İmparatorluğu'nda da benzer, ama çok daha büyük bir zafer kazandı. Ancak, bu gelişmiş toplumun,

kendi sonunu hazırlayacak olan hidrolik mühendisliğini ilerletmesini sabırla bekledi. Büyük imparatorlukların çoğu gibi, Roma'nın kent zenginliği de kanal ağlarına, su yollarına, köylülere ve tarım bürokratlarına dayanıyordu. Köylüler savaşa gittiğinde ya da bürokrasi işlemediğinde, sulama duruyordu ve bu durum, sivrisinekleri durgun sularda üremeye davet ediyordu. Bunu genellikle bir sıtma salgını izliyordu. İlk korkunç salgın 1. yüzyılda, Romalı yurttaşları besleyen verimli ve bataklık bir tarla olan *Campagna Romana*'da meydana geldi. Su geçirmez toprağı, *tufo terroso*'su, köylüler ve bürokratlar suyu tahliye eden kanallarla ilgilenmeyince, hızla durgun su havuzlarına dönüştü. Salgın o kadar acımasızdı ki, hayvan sürülerini öldürerek hem çiftçileri hem de paraziti kentlere sürükledi. Campagna yakınlarındaki dağların ağaçlarını kesen gemi yapımcıları, sivrisineklerin üreme ve öldürme alanlarını genişleterek salgının yayılmasını hızlandırdılar.

Bunu izleyen beş yüzyıl boyunca sıtma, Romalılar için korkunç bir bela olmayı sürdürdü. Campagna bölgesinde mülk edinen bir yurttaşa, bütün akrabaları aynı uyarıda bulunurdu: "Satabildiğin paraya sat, satamıyorsan da unut gitsin." İyi mimarlar, müşterilerine, evlerini yamaçlara, "zehirli buharları ölüm saçan bataklıklardan uzaklara" kurmalarını öneriyordu; kötü mimarlarsa önermiyordu. Sıtmanın, Romalıların yaşamı üzerindeki etkisi, ateşli hastalığa saygın, dinsel bir statü bile kazandırmıştı. Zengin yoksul herkes, saçsız, kocaman karınlı, damarları şişmiş yaşlı bir kocakarı olarak tasvir edilen, "yüce, her şeye kadir, kutsal" Tanrıça Febris'e (ateş tanrıçası) hep birlikte dua ediyordu. Şair Lucretius, tanrıçanın sınıf ayrımı gözetmeden, adaletle öldürdüğünü belirtiyordu: "İster desenli, parlak bir halı üzerinde yat, ister bir yoksulun battaniyesinde, ateş gövdeyi kolay kolay terk etmez."

Romalıların sıtma (ve veba) için uyguladığı en yaygın tedavi, yapısökümcü şiirin erken bir biçiminin icrasını gerektiriyordu. "Bir kâğıt parçası üzerine birkaç kez 'Abrakadabra' yazın. Kelimeyi aşağıdaki satırlarda tekrarlayın, ama her satırda, kelimeden birer harf çıkartın. Yazı ucu dar bir koni şeklini alana kadar bunu tekrarlayın. Bunu ketenle bağlayın ve boynunuza asın." Hekimlere göre, tılsımın işe yaraması için dokuz gün boyunda taşınması, sonra omuz üzerinden, doğuya doğru akan bir ırmağa fırlatılması gerekiyordu.

Sıtma, Abrakadabra tılsımlarına kulak asmadı ve Campagna'yı çiftçilerden temizledi. Ayrıca, İtalyan Romalıların doğum oranlarını öyle bir hızla düşürdü ki, imparatorluk orduları saflarını doldurmak için sayıları hızla artmakta olan Barbarları askere almak zorunda kaldı. MÖ 4. yüzyıla gelindiğinde, tüm ordulara Germen kökenliler komuta ediyordu. Roma ne zaman Campagna'daki sulama kanallarını tamir etmeye girişse, sıtma bir köşeye saklanıyor, bürokratik ihmalin ve despotluğun yeniden geleceği günleri bekliyordu. İmparator Hadrianus ve Titus ateşli hastalıklara yakalandılar, Tiberius ve Jül Sezar yaprak gibi titrediler. Vizigotlar ve Vandallar hasta imparatorluğa yürüdüklerinde, onları kapıda "Roma havası" karşıladı. Alarik'i ve sonraki yüzyılların olası fatihlerini oracıkta boğuverdi. Kendini savunamayacak kadar zayıf düşmüş olan Roma, sonunda bir müttefik bulmuştu: Sıtma.

Ortaçağa kadar, plazmodyumlar ılıman Avrupa'nın büyük kısmını işgal etmiş ve kıtanın verimli ovalarındaki köylüleri hedef seçmişlerdi. Her sonbaharda, yüksek yaylalardaki aileler, iyi ücretler karşılığında buğdayın hasat ve harmanı için bu sıtmalı bölgelere giderlerdi. Ama mevsimlik işçiler parazitle daha önce karşılaşmadıkları için (dağlar anofelin yaşayamayacağı kadar soğuktu), onlar buğdayı hasat ederken, sıtma da köylüleri hasat ederdi. Birçok köylü "ilaç-

sız ve rahipsiz" ölürdü. Bohemya'daki toprak işçilerinin, sıtmadan korunmak için özel bir duaları vardı. Şafakla kalkar, tarlalarında diz çöker, Kutsal Haç'ın altında üç *Paternoster* ve üç *Ave* mırıldanırlardı. Sonra, Amin demeden, doğrudan Tanrı'ya seslenirlerdi: "Yüce İsa, neden öyle titriyorsun? Yoksa ateşin mi var? Benim ateşim yok ve olmayacak ve kim ki benim çektiklerimi düşünür, O'nun da hiç ateşi olmayacak."

Köylüler dualarını ederken, papaları göç etmeyi planlıyordu. Sıtma, din adamlarını öylesine şeytani bir düzenle pençesine alıyordu ki, İtalya'nın dışındaki papa adayları, atanmalarını erken bir ölüm fermanı olarak değerlendiriyordu. Birçok kardinal "kötü hava"sı *(mal'aria)* yüzünden özellikle Roma'da görev yapmayı reddediyordu. Başka ülkelerden seçilen papaların, doğdukları ülkede kalıp oradan yönetmelerine izin verildiği 14. yüzyıla kadar, Katolikler ruhani merkezlerini saygıdan çok korkuyla andılar. Papalığın Avignon'a taşınmasının nedenlerinden biri de sıtmadır ve kardinal de papalar da, Avignon'da sıtma yerine veba ile tifüsten ölmüşlerdir.

Sıtma Avrupa'da ancak 18. yüzyılda gerilemeye başladı. İlerleme yanlıları, bu tarihe kadar bataklıkların çoğunu kurutmuş ve sivrisinekler için üreme alanı olan ormanların çoğunu yok etmişlerdi. Aynı zamanda da çiftçiler, sivrisinekler için insanlardan daha lezzetli bir besin kaynağı olan büyükbaş hayvan sürüleri yetiştirmeye başlamışlardı. Topraktaki bu değişiklikler ve daha iyi havalandırılan evlerin inşası, Avrupalıları sivrisineklerden ve ateşli hastalıklardan uzaklaştırdı.

Yeni Dünya'da ise sıtma, insanın işlerine burnunu sokmak için birçok fırsat buldu. Afrika'dan köle gemileriyle geldi ve iner inmez Karayipler'in ve Latin Amerika'nın alçak kıyı bölgelerinin yerlilerini yok etti. Etkisi o kadar büyüktü ki,

Veracruz, Cartagena ve Bahia'nın nüfusunu artık kölelerin torunları oluşturuyordu. Siyahların sıtmaya karşı dirençleri, Latin Amerika kıyılarında Afrika ritimleriyle dans eden bir halk bıraktı; hastalığın ulaşamadığı dağlık bölgelerdeyse Amerika yerlilerinin flütleri işitiliyordu.

Avrupalı beyaz sömürgeciler, kölelerin sıtmaya karşı dirençlerini anlamadılar, bunu daha çok "kalın derilerine" ve "saldıkları kötü kokuya" yordular. Ateşli hastalıklar ve ateşli hastalık korkusu, bir yandan şeker plantasyonu sahiplerinin yazışmalarının (ve 17. yüzyıl edebiyatının) ana izleğini oluştururken, bir yandan da bilimsel bir ırkçılığa yol açtı. Kansız köle sahibinin gözünde, siyahların "ateşli hastalıklara" dayanıklı olmaları, biyolojik olarak kölelerin "insandan aşağı" olduklarının kanıtıydı. Sıtma ayrıca, köle sahiplerini, tropik iklimlerdeki rollerinin siyahları yönetmek olduğuna da inandırıyordu, çünkü beyaz insan için dışarıda yapılacak herhangi bir iş, ölümle sonuçlanabiliyordu.

Sıtma ve sarıhumma (sivrisineklerle taşınan ölümcül bir virüs), Karayipler'de, köleler için uzun ve mutlu bir hayat vaat etmeyen bir hastalık kültürü yerleştirdi. "Hızlı yaşayan, hesapsızca harcayan, umutsuzca oynayan ve erken ölen" genç ve acımasız bir plantasyon sahipleri sınıfı yarattı. Zalimliklerinin ve duygusuzluklarının sınırı yoktu. "Hızlı zenginlikle hızlı ölüm arasında bir ırk" haline gelen köle sahipleri, kölelerini çok fazla çalıştırdılar ve yetersiz beslediler. İsyan eden köleleri, ya iç organların çıkartılması ya da boğa penisiyle dayak cezası bekliyordu. Oysa sıtma ile sarı hummanın toprak sahipleri için büyük bir tehdit oluşturmadığı Amerika'nın güneyinde, Amerikalı çiftçiler yaşlanarak öldüler ve köleleriyle aralarında güçlü bir himaye ilişkisi kurarak onların refahını sağladılar.

Karayipler'deki sağlıksız plantasyon yaşamını gören bir rahip, "adalara giden her on erkekten, dört İngiliz, üç Fran-

sız, üç Hollandalı, üç Danimarkalı ve bir İspanyol ölmektedir," diye yazıyordu. Gerçekten de, 17. ve 18. yüzyıllarda Karayipler'e yelken açan Avrupalıların % 30 ya da 40'ı ölümcül hastalıklara yenik düşmüştür. Hastalıklar, beyazları buraya göç etmekten vazgeçirmekle kalmamış, yerleşik beyazları da yurtlarını terk etmeye zorlamıştır. 1643 yılında, Barbados'ta 37 bin beyaz yaşıyordu; 1665'teyse, 23 bin beyaz ve 20 bin köle vardı. 1712'ye gelindiğinde siyahların sayısı beyazların dört katına ulaşmıştı. Leewards, Guadeloupe, Jamaica ve Virgin Adaları'nda da benzer gelişmeler yaşandı. Genç yaşta hastalıktan ölme korkusu, ("Korku Bawkra'yı öldürüyor" diyordu köleler sahipleri için) toprakları sahipsiz bıraktı. Öndersiz bir siyasal kültür, sonuçta ardında kötü bir ekonomik yönetim, ağaçsız, toprakları aşınmış adalar, "en iyi halkın" hızla servet edinen ve daha da hızla ortadan kaybolanlar olduğu yolunda bir inanış bıraktı.

Bugün Karayipler'e tatile giden beyazlar, tarihin cilvesiyle, burayı dinlenmiş ve sağlıklarına kavuşmuş olarak dönecekleri bir yer olarak görseler de, bölgedeki ekonomik ve siyasal kurumlarda hâlâ patolojik bir hastalık korkusu hâkimdir. Turistlerin çoğunun siyahların geri kalmışlığına atfettiği azgelişmişlik, aslında köle sahipleri bölgenin "ateşi"yle yanmadan önce orayı talan etmeye niyetlenmiş paranoyak Avrupa emperyalizminin sonucudur.

20. yüzyılda halk sağlığı yetkilileri, köle sahiplerinin sıtma dehşetini bilinçsizce sahiplendiler. Hastalığı yok etmek için giriştikleri iyi niyetli çaba, Üçüncü Dünya'nın doğası için, Karayipler'i Roma benzeri bir sona sürükleyen hastalık kültürü kadar yıkıcı oldu. Tek amacı olan çalışmaların, kuşkusuz, çoğu zaman birden çok sonucu olur. Eğitilmiş bilim adamlarının dünyayı hem plazmodyumlardan hem de sivrisineklerden kurtarma çabaları –gökyüzünü yıldızlardan temizlemeye benzer bir fantezi– insan türünün,

Ölüm, Panama Geçidi'ndeki inşaat faaliyetinin durmasına neden olmuştu, ta ki Amerikalı mühendisler sıtmaya dirençli işgücü ithal edene kadar: Siyah kölelerin torunlarını (Granger Koleksiyonu, New York).

kurtardığı hayatlardan daha fazlasını yok etmesinin klasik bir örneğidir.

1957 yılında Dünya Sağlık Örgütü sıtmanın yok edilmesini ulaşılabilir bir hedef olarak kabul etti. Bu kabul büyük oranda, DDT adı verilen yeni böcek zehirinin kolayca bulunabilmesine ve etkili olmasına dayanıyordu. DDT ilk kez 1939'da Colorado patates böceğini öldürmek amacıyla denenmiş, kısa sürede Avrupalı göçmenlerin bitlerini temizle-

miş ve Güney Pasifik'in sivrisinek işgali altındaki adalarında "katillerin katili" olarak kullanılmıştı. Japonlar, Hollanda Hindistanı'nı (zamanın sıtmaya karşı bilinen tek güvenilir ilacı olan kinin'in o zamanki kaynağı) işgal ederken, müttefik ordularını Pasifik ormanlarında işe yaramaz, tembel bir kalabalığa dönüştürmek için sivrisineklere güvenebileceklerini hesaplamışlardı. (Sıtma gerçekten de 1942-1945 yılları arasında yarım milyon kadar Amerikan askerini yatağa düşürdü). Bununla beraber, *atabrin*'in (sentetik bir ilaç) geliştirilmesi ve Amerikan denizcilerinin DDT'yi bol bol kullanmaları, Japonların sivrisinek müttefiklerini ve ilk savunma hatlarını geri püskürttü.

Ama DDT "böcekler dünyasının atom bombası" olarak ününü sağlamlaştırdıktan sonra, halk sağlığı yetkilileri bu silahı sorgusuzca kullanmaya başladı. WHO'nun (Dünya Sağlık Örgütü) sıtma karşıtı seferberliğinin doruğa çıktığı 1960'larda, 76 ülkede 76 bin ton DDT kullanılmıştı. Kimyasal maddenin önce anofeli klinik bir kesinlikle öldürmesine rağmen, bir süre sonra daha güçlü ve dirençli yeni bir düşman üredi. Bugün en az 57 sivrisinek türü, DDT ve diğer böcek zehirleri içinde hiçbir şekilde etkilenmeden yüzebilir. Rastgele serpilen galonlarca DDT, öngörülemeyen birçok sağlık sorununa yol açmıştır.

İyi niyetin işe yaramadığının tipik bir örneği, Borneo'nun Saravak bölgesinde görüldü. Evlerin DDT'yle ilaçlanması, sivrisineklerin yanı sıra hamamböceklerini de öldürdü. Veba ve tifüs taşıyan Malezya tarla sıçanı, düşmanından kurtulunca sivrisineklerden temizlenmiş köyleri istila etti. Veba salgınından korkan WHO, sonunda Kraliyet Hava Kuvvetleri'nden, ulaşılamayan köylere paraşütle kediler indirmesini istedi. Saravak köylüleri, "Kedi İndirme Operasyonu" sayesinde, DDT ve diğer sıtma ilaçlarının köylerine davet ettiği veba salgını tehlikesinden kurtulmuş oldular.

Kuşları, balıkları ve anne sütünü zehirlemenin yanı sıra, DDT güçlü bir miras daha bıraktı. Halk sağlığı yetkilileri, böcek zehirinin etkisi karşısında öylesine büyülenmişlerdi ki, böcekler ve böceklerin yaşam alanları üzerine yapılan çalışmalar itibarını kaybetti. 1970'lerde böcekler üzerine araştırma yapan Amerikalı öğrencilerin sayısı 170'ti, bu sayı bugün 100 ya da daha azdır. Ulusal Alerji ve Bulaşıcı Hastalıklar Enstitüsü'nden Amerikalı böcekbilimci Robert Gwartz, "DDT sıtmayı yok etmedi," diyor, "ama sıtma uzmanlarını yok etti."

Araştırmacıların bu ilgisizliği, WHO'nun sıtma karşıtı kampanyasının en olumsuz sonuçlarından biri olmuştur, çünkü hastalık yeniden tırmanışa geçmiştir. WHO, sıtmanın alanını geçici olarak yüzde 80 oranında daraltmayı başardıysa da, parazit, nüfusun yoğun olduğu yerlerde etkisini sürdürüyor. Ayrıca, Sri Lanka ve Guyana (eski İngiliz Guyanası) gibi eski mekânlarında yeniden ortaya çıktı. Hindistan, sağlık bütçesinin yarıya yakınını hastalıkla mücadeleye ayırıyor. Brezilya'da yıllık sıtma vakaları, son yirmi yılda 50 binden 600 bine sıçradı.

Sıtma yeni gücünü, büyük oranda, insanın çevreyi tahrip etmesine borçlu. Amazon havzasında sistemli olarak ağaç kesilmesi ve madencilik, DDT'ye dirençli anofellerin iki ayda 20 milyon yavru üretmelerini sağlayan çukurlar, gölcükler ve güneşli bölgeler yarattı. Tayland ve Sri Lanka ormanlarında kıymetli taş madenciliği sıtma için benzer alanlar yarattı: Değerli taşlar için kazılan çukurlar, anofeller için üreme alanı oldu. Yeni ormanların oluşturulması bile yeni sıtma salgınlarına yol açtı. Trinidad'da, kakao bitkisine gölge sağlamak için dikilen *immortelle* ağaçlarının yapraklarında biriken sular, anofellere üreme fırsatı sağladı.

Afrika'da sıtma ve plazmodyum, yeni inşaatların, yolların ve sulama kanallarının yarattığı durgun su havuzlarında

üreyerek insan ilerlemesinin yılmaz bir takipçisi olmuştur. Hatta, tropiklerde, pirinç tarımının yapıldığı her yerde (daha açık sulak alanlarda), Kenya, Venezuela, Tanzanya, Hindistan ve Suriye'de sıtma salgını yağmur kadar tahmin edilebilir bir olguydu. Sulamanın Romalıların başına dert olması gibi, Hindistan ve Afrika'da da benzer bir olaylar zinciri yaşanmaktadır. Örneğin, Tanzanya'daki Kalimave Barajı, çiftçilerin daha geniş topraklarda tarım yapabilmelerini, bu da sığırlarını –sivrisineklerin en sevdiği yemeği– köylerin uzağında otlatabilmelerini sağlamıştır. Lezzetli yemeklerinden uzak düşen sivrisinekler insanlarla yetinmek zorunda kalmış, bu da sıtmaya yol açmıştır. Üçüncü Dünya ülkelerinin gazetelerinde plazmodyumun böylesi yaratıcı serüvenlerine sık rastlanır.

Günümüzde sıtma, WHO sayesinde, daha sınırlı yayılan ama çok daha zalim bir hastalık haline gelmiştir. Taşıyıcılarının kimyasallara dirençli hale gelmelerinin yanı sıra plazmodyum paraziti de, onu yok etmek üzere çok fazla kullanılan ilaçlara karşı benzer bir direnç geliştirmiştir. Bu ilaçların en ucuzu ve en etkilisi olan klorokin Asya'da pek işe yaramamaktadır ve Afrika'da da etkisini giderek kaybetmektedir. Parazit, meflokine karşı da bağışıklık geliştirmiştir. Tropik bölgelerdeki hekimler ve ziyaretçiler için, Tanrıça Febris'e dua etmek dışında pek bir seçenek kalmamıştır.

Sıtma, sadık bir köpek gibi uygarlığın enerjik ayak izlerini takip eder ve toprağı sömürmeye yeltenen imparatorlukları dize getirir. 1950'li yıllarda Sir Macfarlane Burnet, sıtmanın doğanın düzenindeki karmaşık rolünü insanların anlamadıklarını söylüyordu. Onun ciddi araştırmaları, kırk yıl önce olduğu gibi bugün de doğrudur: "Sıtma aniden ortadan kaldırılabilseydi, bunun birkaç yıl içinde doğuracağı ırksal, ekonomik ve siyasal sonuçlar muhtemelen korkunç olurdu." Sıtmanın ortadan kaldırılmasını izleyecek ani bir nü-

fus artışının, kıtlıklara, toplu göçlere ve kanlı ayaklanmalara yol açacağını biliyordu. Sıtmayla yaşam, son kertede, sıtmasız yaşamın nasıl olabileceğine dair bir uyarıdır.

3

Cüzam: Ölümsüz Leke

Seni kiliselere girmekten men ediyorum ve pazar yerine
girmekten
ve bir değirmene ve bir fırına ve insanların bir araya geldiği
herhangi bir yere.
Ellerini ve sana ait olan eşyalardan herhangi birini ırmakta
ya da akan başka bir suda yıkamaktan men ediyorum seni...
Seni bundan böyle, başkalarının seni tanıyacağı
cüzam elbisen olmadan dışarı çıkmaktan men ediyorum...
Karın dışında başka herhangi bir kadınla cinsel ilişki
kurmaktan men ediyorum...
Bebeklere ya da çocuklara, kim olurlarsa olsunlar
dokunmaktan
ya da onlara herhangi bir eşyanı vermekten men ediyorum.
Seni bundan böyle cüzamlıların dışında
herhangi bir toplulukla yiyip içmekten men ediyorum...

Manuale ad Usum İnsignis Ecclesiae Sarum*

(*) *Lat.*, "kilise işaretleri kullanım kılavuzu" – e.n.

12. yüzyıl sonunda, Fransız kasabası Arras'ta, belediyede çalışan şair Jean Bodel, cüzam illetine yakalandı. Ortaçağ erkeklerinin bu hastalığa yakalanma ihtimali, kadınlara oranla fazlaydı, çünkü ayak işlerinin çoğunu erkekler görüyordu. Ortaçağ sokaklarında dolaşmak tehlikeliydi; Bodel gibi kent işçileri hayvan ölülerini, çöp yığınlarını ve tuvalet kaplarından sokaklara rastgele fırlatılan sulu dışkıları temizlemek zorundaydı. Bütün gün bu pislikle boğuşmak, kuşkusuz, insan sağlığı açısından olumsuzdu, onu çok sayıda bakteriyle karşı karşıya bırakırdı. Kayıtlarda geçmese de Bodel'in muhtemelen cüzamlı bir sevgilisi de vardı. 1202 yılında, Bodel vücudunda iri, sert şişlikler ve lekeler fark etti. Cüzamlıların çoğu gibi o da, kurallara karşı geldi ve bu lekeleri üst üste giyinerek gizlemeye çalıştı, ama bu belirtiler komşularının gözünden kaçmadı. Umutsuzluk içinde bir hekime göründü ve onun yara içindeki başını traş etme ve yaraları açma cesaretine hayran kaldı. Hekim, Bodel'i birkaç merhemle ovdu, ama cüzamın tedavisi olmadığını herkes biliyordu. Birkaç hafta hastalığı reddettikten sonra Bodel, zile, sadaka çanağına ve cüzama mahkûm olduğunu anladı.

Arras'ın iyi yurttaşları onun cüzamlı olduğuna karar verince, Bodel yaşama veda edeceğini açıklayan uzun bir mektup yazdı. Toplum dışına atılan bir cüzamlı, ailesini ya da arkadaşlarını bir daha göremezdi ve iyi bir *congé** yazmak, veda etmek için ideal bir yoldu. Cüzamlıların seçkin şairi Bodel için kelimeler gözyaşları gibi dökülüyordu. "Öyle acıyla doluyum ki, yüreğim parçalanıyor..." İnsanlarla yemek yiyemediği, dostlarını ziyaret edemediği, kasabasının sokaklarında dolaşamadığı için ağlar mektuplarında. "Benim hüznüm, bütün kederlerden büyük." Bodel bir cüzamlının hiçbir şeyi, çaresizliğini bile gizleyemeyeceğini düşünür. "Tanrım, bütün iyilikleri veren sen, beni değneğinle döven sen..."

(*) *Fr.*, izne çıkmak, tatile gitmek, veda etmek anlamlarına gelir – e.n.

Bodel'in acı çekmek için geçerli nedenleri vardı. Bir cüzamlıyı toplumdan ayırmak için yapılan tören *(separatio leprosarum)* bir cenaze töreniydi. Tören, siyah örtüler asılı bir kilisede yapılırdı ve cüzamlı bazen, siyah bir örtüyle kaplanan bir tabut üzerinde getirilirdi. Veda töreninden sonra cüzamlı yeni kazılan bir mezarda, elinde bir mumla durur, papaz üzerine üç kürek dolusu toprak atarken "Dünyaya ölü ol, yeniden Tanrı'ya doğ," derdi. Bodel muhtemelen papazın ardından şöyle demişti: "Ey İsa, kurtarıcım, beni topraktan yarattın, bu vücuda soktun; ahrette yeniden doğmama izin ver." Sonra herkes *Libera me, Domine*'nin hüzünlü bir yorumunu söylerdi. Törenin sonunda, papaz cüzamlının uyacağı yasakları okurdu: Kiliseye gitmemek, çocuklara dokunmamak, halka açık kuyulardan su içmemek, sevişmemek (eşi hastayla birlikte olmayı seçebilir ya da boşanabilirdi) ve cüzamlı eşyaları olmadan seyahat etmemek. Cüzamlının bir "ruhsal kriz"e girmesi durumunda, dostlarıyla akrabaları ilk gece "yaşayan ölü"yle birlikte kalabilirdi. Rahip, cüzamlının sadaka çanağına ilk yardım parasını atarak, topluluğa örnek olurdu.

Bodel, düzgün bir cüzamlılar evinde oda tutamayacak kadar yoksuldu, bu yüzden Arras'ın dışında, bir "lanetli alan"da çadır kurdu. Hastalığı, kentteki işini yaparken kaptığı gerekçesiyle eski işverenlerinden yardım istedi: "Beyler, ayrılmadan önce sizden, Tanrı aşkına, yurdumuz aşkına, içinde bulunduğum bu güç ve acınası duruma bir çare bulmak için aranızda yardım toplamanızı rica ediyorum." Sonuçta, herkesin cüzamlılara sırt çevirdiğini öğrendi: "Dünya beni dışladı ve bana eziyet etti." 1210 yılında Bodel, cüzamlılar arasında bir cüzamlı olarak, yalnızca cüzamlılara özgü bir inançla, yaşamının son yıllarının ruhunu temizleyeceği, ona ebedi yaşamı vereceği ve onu cüzamdan kurtaracağı inancıyla öldü.

Bodel'i toplum dışına iten kaderi, yalnızca ortaçağa özgü değildi. En eski hastalıklardan biri olan cüzam, hastalıklar ve hasta olanların tedavisi hakkındaki düşüncelerimizi biçimlendirmiştir. Mısırlılar ona "ölümden önce ölüm" adını vermişlerdi ve cüzamlılarını Çamur Şehri dedikleri bir yere gönderirlerdi. Eski Çin ile Hindistan'da cüzamlılar hemen öldürülür ya da yakılırdı. Cüzamlıların kendi kaderlerine terk edilmeleri Avrupalıların buluşu değildi, çok eski bir geleneğe dayanıyordu. Ama gelenek ne kadar eski olursa olsun, cüzam salgını ortaçağda Avrupalıları öylesine sarstı ki, cüzamın gölgesi kıtanın üzerinde hâlâ kara bir bulut gibi durmaktadır. Yazarlar ve siyasetçiler, dışlanma ile terk edilme için sıkı bir benzetmeye ihtiyaç duyduklarında, hâlâ cüzamı kullanırlar. Graham Greene, masumiyeti, "zilini kaybetmiş, kimseye zarar vermeye niyeti olmadan dünyayı dolaşan dilsiz bir cüzamlı"ya benzetmişti. Bugün bile, erdemli kimseler hâlâ "ahlak cüzamı"ndan bahseder; dilenciler "Ben cüzamlı değilim," diye haykırdıklarında hepimiz ne demek istendiğini anlarız. Bu, 15. yüzyılda Avrupa'nın büyük bir kısmında ortadan kalkmış bir hastalık için büyük başarıdır.

Cüzamın Avrupa'ya bıraktığı en etkileyici miras, hastanedir. Fransa, İtalya ve İngiltere'deki en eski ve en ünlü revirler cüzamlı evleri olarak kurulmuştu. Cüzamlılar için toplanan bağışlar sayesinde, bu ilk hastaneler diğer hastalara da düzenli olarak bakabilecek kadar kalkındı. Bu kurumların yaşamlarını sürdürebilmeleri cüzamın insan davranışı üzerindeki etkisinin güçlü bir kanıtıdır, çünkü hastaların tedavi edildiği ve barındığı bir yer olarak hastanenin icadı, çok ilkel bir geleneğin devamından başka bir şey değildir. Tedavi edilemeyecek bir hastalığı ya da sakatlığı olanların toplum dışına itilip terk edilmeleri, avcı-toplayıcı toplumlarda başlamıştı ve bugün bile kronik, uzun vadeli hastalıklar bize biraz cüzamı hatırlatır. Bodel bu yüzyılda yaşasaydı ve mul-

tipl skleroz, kronik yorgunluk sendromu ya da AIDS'e yakalansaydı, insanlar ona cüzamlı gibi bakacaklarlardı. Akrabalarının terk edeceği, kimsenin iş vermeye yanaşmayacağı, doktorların görmezden geleceği, kalacak bir yer bulup bakımını karşılamak için dilenmek zorunda kalacak olan Bodel, günümüz dünyasında yaşamanın sefalet demek olduğunu görecekti – ayrıca tıpkı lekelenmiş Lazarus gibi, cennette yerinin ayrılmış olduğunu bilmenin huzurunu da yaşayamayacaktı.

Bugün, cüzamlıların yanında atalarımızdan daha rahat davransak da, hastalık karşısında onlar kadar aciziz. Cüzam o kadar eski bir hastalık ki, gerçek kökenini kimse bilmiyor. Su aygırından, armadillodan gelmiş olabilir ya da tamamen insana ait bir enfeksiyon olabilir. Norveçli hekim Armauer Hansen'in 1874 yılında *mycobacterium leprae* basilini cüzamla ilişkilendirınesine rağmen bu illetin nasıl yayıldığı hâlâ bilinmiyor. Bilim adamlarının çoğu, hastalığın seyrinde bakteriden çok, mikrobu alan kişinin fiziksel durumunun etkili olduğunu kabul ediyor. Cüzamın da, AIDS gibi, zayıf bağışıklık sistemlerini etkilediği sanılıyor. Yıkanmayan, yetersiz beslenen ve soğuktan koruyacak giysileri olmayanların bağışıklık sistemlerinde ozon tabakasındakinden daha çok gedik bulunması, cüzamı daha çok yoksulların hastalığı yapmıştır. Bugün, Afrika ve Hindistan 15 milyon cüzamlıya ev sahipliği yapmaktadır.

Cüzam, bir İtalyan modacının maharetiyle, kurbanlarına türlü çehreler kazandırabilir. Kitaplarda cüzamın, yaralar, lekeler, şişlikler ve şekil bozuklukları dahil çok sayıda fiziksel belirtisi sıralanır. Belirtilerin biçimi, sayısı ve türü, bağışıklık sisteminin bakteriyle mücadelesi hakkında bilgi verir. Zaferin belirtisi, hafif eklem ağrıları ve soluk bir tendir (tüberküloz cüzamı ya da beyaz cüzam). Yenilgi ise, burnu parça parça düşüren, dudakları ve dili şişiren, kaşları ve saçla-

rı döken, yüz cildini aslan derisi gibi buruşturan, elleri ve ayakları pençelere çeviren grotesk ve bulaşıcı cüzam kostümüyle gelir. Böyle bir cüzam, konuşmayı boğuk bir fısıltıya dönüştürür, bakışlar sabitleşir ve yürüyüş, "basamağa adımını atan" birinin yürüyüşü halini alır. Cüzamlılar zamanla deri ve kaslarındaki tüm hissi kaybederler, el ve ayak parmaklarını kullanamazlar. Cüzamlı biri bu halde on yıldan fazla yaşayabilir.

Cüzamın et yeme eğiliminden sorumlu bakteri, dünyanın en yavaş üreyen mikrobudur ve kuluçka devri on, on beş, hatta yirmi yıl sürebilir. Bulaşıcı olup olmadığı hâlâ tartışılmaktadır. *Mycobakterium Leprae*'ye maruz kalanların % 10'undan azı cüzam olmakta, bunların da yalnızca yarısında deformasyonlara rastlanmaktadır. Doktorlar cüzama yakalanmanın en hızlı yolunun, bir cüzamlıyla yatmak veya onun nefesini solumak olduğunu düşünüyorlar. Ancak her zaman böyle bir yakın temas gerekmeyebiliyor; bir cüzamlıyla karşılaşmadığı halde cüzama yakalanmış çok insan vardır. Doktorlar bu konudaki belirsizliği, cüzamın "az bulaşıcı" ya da "hafif bulaşıcı" olduğunu söyleyerek geçiştiriyor. 14. yüzyılda aniden binlerce cüzamlının ortaçağ yollarını doldurması, o devirde mikrobun ya daha güçlü olduğunu ya da daha iyi bir besininin olduğunu gösteriyor. Ortaçağ insanı, cüzamın son derece bulaşıcı olduğuna ve başa gelecek en büyük felaket olduğuna inanıyordu. Anglo-Saksonlar cüzamı *seo mycle adl*, "büyük hastalık" olarak adlandırmıştı.

Bilim adamları cüzamla ilgili birçok soruya hâlâ yanıt veremezken, ortaçağ düşünürleri olabilecek bütün yanıtları aradılar. Ortaçağ hekimleri, cüzamı genel olarak cinsel ilişkiyle geçen bir hastalık olarak tanımladılar ve şehvet düşkünlüğünü ("birçoğu cinsel ilişki için yanıp tutuşmakta") önemli bir belirti kabul ettiler; Efesli Rufus, cüzamlıların, göz kapakları şişip yanakları kızardığında "cinsel ilişki ar-

zusuyla" dolduklarını belirtmişti. Erkekler ayrıca kadınların "çiçeklenme" dönemlerinde de dikkatli olmalıydı, çünkü kadınlar bu dönemlerinde hayvanları zehirler, aynaları karartırlardı; "bazı durumlarda, bu kadınlarla cinsel ilişkiye girenler cüzamlı olurdu". Erkekler ayrıca zehirli yılan sokmasından, bozuk balık yemekten ve "cüzamlı bir adamla yatan bir kadınla münasebetten" cüzam kapabilirdi. Cüzamın cinsel ilişkiyle, şehvetle ilişkilendirilmesi, büyük ihtimalle hastalığın cilt temasıyla yayıldığının görülmesiyle ya da cüzam tanısı konanların (ve yıllar süren bir yalnızlıkla karşı karşıya kalanların), cinsel ilişki için sağa sola saldırmaları üzerine başlamış olabilir. Cüzamlıların, cinsel ilişkide birer akrobat becerisi sergiledikleri inancı (uyuşturucu kullanan erkek miti gibi) iyi hikâyeydi, ama doğru değildi. Cüzamlıların toplum dışına itilmelerini meşrulaştırıyordu, ama kadınlar da erkekler de, çürüyen kemikleriyle, "cinsel ilişki" için gereken enerjiye zaten sahip değillerdi.

Birçok kişi cüzamlıların asabi ve ağzı bozuk olduğunu düşünüyordu. Bir cerrah olan Theodoric cüzamlıların "çok çabuk öfkelendiklerini" ve "herkesin onlara zarar vermesinden kuşkulandıklarını" yazmıştı. Avignon'daki Papalık merkezinin cerrahı ve Ortaçağ Avrupası'nın en büyük hekimi Guy de Chauliac, cüzamlıları "kendilerini insanlara zorla kabul ettirmeye çalışan... Kasvetli ve kederli rüyalar gören... düzenbazlar ve yalancılar" olarak tanımlamıştı. O zamanlar, cüzamlıların tuvalet kabı içindeki dışkıyı sokağa atar gibi toplum dışına itilmeleri ile aksi davranışları arasında bir ilişki olduğu kimsenin aklına gelmiyordu.

Katolik Kilisesi'ne göre bütün cüzamlılar günahkârdı ve onlardan uzak durmak Tanrı'nın gazabının açık bir simgesinden kaçınmak demekti. Kilisenin yargısı, Eski Ahit'in *Levililer* kitabındaki temizlik (Tanrı'yı memnun eden) ve kirlilik (Tanrı'yı öfkelendiren) kurallarının yanlış yorumuna da-

yanıyordu; buna göre cüzamlılar kirliliği temsil ediyordu. Kilise *Levililer*'deki ritüel öğretilerini doğrudan cüzamlılara uyguladı. *Levililer*'in yazarı, Yahudilerin *tsara'ath* olarak adlandırdığı, bir elbisenin ya da duvarın üzerindeki leke anlamına da gelen, çirkin bir cilt hastalığını anlatır. Lekeliler "temiz" olanlardan, lekenin kısa süreli etkisi geçene kadar ayrı tutulmalıdır. Ancak Eski Ahit'in Yunanca'dan Arapça'ya, sonra da Latince'ye yapılan dikkatsiz çevirilerinde kelime *lepra*'ya dönüşmüştür. Bu hata Levililer Kitabı'nın havasını tamamen değiştirmiştir. Kitap, "Her kim cüzamla kirlenirse ve rahibin kararıyla [toplumdan] ayrılırsa... kirlendiğini ve temiz olmadığını haykıracaktır. Cüzamlı ve kirli olarak kaldığı sürece, toplumun dışında, yalnız yaşayacaktır," buyurmuştur. Kilise *Levililer*'i doğru okumuş, ancak onu yanlış hastalığa uygulamıştı ve zavallı cüzamlıları Tanrı'nın hoşnutsuzluğunun simgesi haline getirmişti.

Kilise tüm cüzamlıları hastalıklı ruhlar olarak nitelese de, onlara özel bir merhamet de ihsan etmişti. Bu çarpıcı çelişki, varlığını Lazarus'un hikâyesine borçludur. Lazarus talihsiz bir dilencidir, "yaralar içindedir", yaralarını köpekler yalar. İpekli mor bir elbise giyen isimsiz bir zenginin masasından düşen kırıntılarla karnını doyurur. Lazarus öldüğünde cennete gider, ama zengin kendini cehennemde bulur ve bunun için bir açıklama ister. Tanrı şöyle cevap verir: "Sen hayatın boyunca iyi şeylere sahip oldun; Lazarus bunun tersine kötü şeylere sahipti, ama şimdi o rahat edecek ve sen acı çekeceksin." Hekimler ve papazlar bu hikâyeyi, hemşehrilerinin cüzama yakalandıklarını haber verirken psikolojik bir ağrı kesici olarak kullanıyorlardı. Guy de Chauliac, hekim arkadaşlarına, hastalara cüzamın ruhun kurtuluşu olduğunu söylemelerini salık veriyordu: "Ve gerçeği söylemekten hiç korkmasınlar, eğer cüzamlı oldularsa, bu onların ruhunun Araf'ı olacaktır ve dünya onlardan iğrense bile, Tan-

Bu çarpıcı Ortaçağ freskinde, pençeyi andıran elleri ve uzun burunlarıyla cüzzamlılar, öfkelerini ve umutsuzluklarını ifade ediyorlar (Millard Meiss Koleksiyonu, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Columbia Üniversitesi).

rı –ki o cüzamlı Lazarus'u herkesten çok severdi– iğrenmeyecektir." Bu Bodel'in ve diğer cüzamlıların tek tesellisiydi: Öbür dünyada selamet.

Ortaçağda cüzam tanısını koyanlar, çoğu kez onu diğer cilt hastalıklarından ayırt etmede güçlük çekiyorlardı. Aşırı nüfus artışının olduğu bir dönemde temizlik o kadar da öncelikli bir konu değildi. Bir erdem de değildi. İlâhiyatçılar kirliliği bir tür kutsallık biçimi olarak kabul ederken, azizlerin çoğu ellerini suya dahi sokmuyordu. Aziz Jerome, "İsa'nın kanında bir kez yıkanmış olanların bir daha yıkanması gerekmez," buyurmuştu – ve kendisi hiç yıkanmadı. Aziz Simon Stylites'in üzerinde o kadar çok kurt kaynıyordu ki ziyaretçilerinin çoğu ona bakmaya bile tahammül edemiyordu. Kirlilik, pasaklılık konusunda azizler yalnız değildi. Zenginlerin kullandığı vergilendirilmiş bir lüks olan sa-

bun, yoksullar için 19. yüzyıla dek bir kuyruklu yıldız kadar yabancıydı. Pamuklu iç çamaşırlar henüz icat edilmemişti ve 1880'lerde kullanılmaya başladığında amaç, süslü giysileri vücut kirlerinden korumaktı. 13. yüzyılda kaba yünlüler giyiliyor, seyrek olarak yıkanılıyor ve çıplak uyunduğundan ısınmak için hayvanlarla ve akrabalarla birlikte yatılıyordu. O dönem insanlarının ciltlerinin yarılmış, çatlamış ve kabuk tutmuş olmasına şaşmamak gerek. Cilt hastalıkları uzmanlarının hangi yüzyılda ortaya çıktığından emin olamadıkları sedef, egzama, mantar, lökoderma ve ergot gibi hastalıklar, bir ortaçağ ailesinde çok olağandı. Bu tür hastalıklara yakalanmış insanların cüzamlı olarak damgalanmaları işten bile değildi. Günümüz doktorları bu hataya hâlâ düşmektedir.

Bir cüzamlıyı teşhis etmek, ince bir sanat, ciddi bir işti. Genellikle bu işi bir cüzamlılar mahkemesi, köyün yaşlıları ya da rahipleri yapıyordu. Gerektiğinde, saçtan idrar tahliline kadar, birbiri ardına yirmi iki inceleme yapılıyordu. Eğer zanlılar "iğrenç" ya da "satir görünüşlü" değilse, cüzam mahkemesi onları bir yıl boyunca gözetim altında tutuyordu. Bazı köylerde bütün dinsel cemaat, tek bir bireyi inceleyebiliyordu: Eğer komşularının "buruşuk" yüzü ya da kemikli burnu karşısında "tüyleri ürperiyorsa" yapacak bir şey yok demekti. Danimarkalı kemik uzmanı Vilhelm Møller-Christensen, Naestveld'deki eski bir hastanenin arkasında yer alan, 1250-1550 yılları arasında kullanılmış, cüzamlılara ait bir mezarlıkta son zamanlarda yaptığı araştırmalarda, bu tanı tekniklerinin ne kadar isabetli olduğunu kanıtladı. Beş yüz iskeletin yüzde 70'i, cüzamlıların çarpılmış yüz kemiklerine sahipti.

Avrupa'nın ilk cüzam hastanesi, 4. yüzyılda, Konstantinopolis'te Zodicus isimli zengin bir cüzamlı tarafından yapılmış olan hastaneydi. Kentin yiyecek pazarları kıtlık sonucu boş kaldığında, hastane bir ayaklanmaya yol açtı, çün-

kü aç köylüler Zodicus'un bunca işe yaramaz insanı neden beslediğini öğrenmek istiyordu. İsyanlarını İncil'e dayandıran halk, günahkârları korumanın Tanrı'yı kızdırdığını ve kıtlığa yol açtığını iddia ediyordu. İmparator Konstantin, Zodicus'u tutuklattı ve zengin cüzamlının muhteşem bir mücevher koleksiyonu olduğunu öğrendiğinde, onları istedi. Zodicus kabul etti ve Konstantin'i, aralarında imparatorun kendi kızının da bulunduğu cüzamlılar tarafından kapıda karşılandıkları cüzamlılar evine götürdü. Her cüzamlı, elinde yanan bir mum tutuyordu. Zodicus, "işte benim mücevherlerim," dedi. Öfkelenen imparator, Zodicus'un gövdesinin vahşi katırlarla çekilip parçalanmasını, kendi kızının da Boğaziçi'nin sularında boğulmasını emretti. Daha sonra imparatorun kalbi yumuşadı ve cüzamlılar evine yüklü bir bağışta bulundu. Ev, yıllar içinde ayaklanmalara, yangınlara, depremlere direndi ve yatak sayısı on bine ulaştı.

Cüzam dalga dalga Avrupa'ya yayıldı ve cüzamlıların evsiz New Yorklular gibi sokak köşelerinde görünmeye başladığı 600'lü yıllarda, ilk kez yasalarda ve yasak listelerinde yerini aldı. Avrupa'nın büyüyen kentlerindeki sakat dilencilerin sayısı, iktidardakileri harekete geçirdi ve her biri farklı nedenlerle Zodicus'un çözümünü kabul etti: Çirkin dilencilerden kurtulmanın en iyi yolu, onları cüzamlı evlerine tıkmaktı. Katolik Kilisesi, cüzamlıların, evleri açanlara sürekli hayır duaları edeceğini hatırlatarak, cüzamlı evlerini zengin soylular için çekici bir yatırıma dönüştürdü. Cüzamlılara yardım etmek, kişisel bir hayır duası servisine sponsor olmak ve cennete bir bilet almak demekti. İngiliz soylularından Robert de Roots, cüzamlı evini, "kısmen genel refah için kısmen de kendi ebedi mutluluğunu sağlamak için" kurduğunu itiraf etmişti. İskoç Alexander II, "ruh[unun] sağlığı ve kendinden öncekilerin ve sonra geleceklerin sağlığı" için bir cüzamlı evi kurmuştu. 13. yüzyıla gelindiğinde,

İngiltere'nin 1.103 hastanesinden yarısı cüzamlılara ayrılmıştı ve Fransa'da da 2.000 cüzamlı evi vardı. 13. yüzyıldaki salgının doruğunda, Avrupa kentlerinde 19.000 cüzamlı evi mantar gibi bitti. Neredeyse her köyün ve kasabanın –ucuz moteller gibi– kendi cüzamlı evi vardı.

Erken dönem hastaneleri, devasa kutulara benzeyen günümüz hastanelerinden çok farklı olduğu için cüzamlılar bugünkü hastalardan daha şanslıydılar. İlk hastaneler aslında oldukça konukseverdi ve verdikleri hizmet açısından daha çok hanları ya da konaklama yerlerini andırıyorlardı. Hatta, İngiltere'nin ilk hastanesi Carman's Spittle, yolcuları aç kurtlardan ve diğer hayvanlardan korumak amacıyla yapılmıştı. Bu ilkel otelleri işleten hancılar genellikle, velinimetlerine dua etmedikleri zamanlarda yoksulları ve hastalarla vakit geçiren din adamlarıydı. Tedavi hiçbir zaman öncelikli amaç değildi. Cüzamlı evi, bu farklı işlevleri kendi özgül ihtiyaçlarıyla birleştirerek kısmen hapishane, kısmen manastır, kısmen de düşkünler evine dönüştü; birçok cüzamlı evinde aslında cüzamlıdan çok din adamı barınıyordu. Cüzam tarihçisi Charles Mercier, cüzamlı evinin temelde "zorunlu bir tecrit hastanesi" olduğunu ve İskoçya'da evi terk ederken yakalanan cüzamlıların asıldığını, Danimarka'da ise evden atılıp en yakın yol ağzına götürüldüklerini anlatır. Diğer toplumlarda cüzamlı evleri otel gibi işletiliyordu, cüzamlılar istedikleri gibi girip çıkabiliyordu.

Cüzamlı evlerindeki koşullar, günümüz otellerindeki gibi birbirinden farklıydı. Bazılarının yatakları temiz, bazılarınınki değildi. Bazılarında iyi aşçılar ve güzel bir mutfak vardı, bazılarında cüzamlılar kendi başlarının çaresine bakıyordu. Zengin ve soylu cüzamlılarsa, kötü koşullarda yaşamak ya da çıkarcı din adamlarının ağız kokusunu çekmek zorunda değillerdi. Dauphigne'de kraliyet erkânından hanımlarla

beylerin ayrı bir cüzamlı kolonisi vardı, tıpkı cüzamlı rahip ve rahibelerin olduğu gibi. Soylu cüzamlılar, yoksul cüzamlılarla bir arada yaşamaya zorlandığında, soylular genellikle kendilerine küçük kulübeler yaparlardı. Yoksul cüzamlılarsa küçük bir yatakhaneye tıkılır, sabah, öğlen ve akşam, *Paternoster* ile *Ave* dualarını ederlerdi. Norveçli Peder Feidie böyle bir yerde on yedi yıl yaşamış, vaktini acılı cüzam şiirleri yazarak geçirmişti:

Biz cüzamlılar burada hekim bilmeyiz

Burada kalmalı, beklemeli ve tükenmeliyiz
Doluncaya kadar zamanımız.
Peter hapisten kaçabildi
Çünkü o Tanrı'nın lütfuyla bekledi
Yüce Tanrım, kemiklerimizi acıyla bağlayan
zincirleri kır şimdi.

Tipik bir cüzam sığınma evi, birkaç kulübe ve çitle çevrili bir bahçeden oluşurdu. Birçoğunun kendi mezarlığı ve şapeli vardı. İsveç kıyısında Aland Adası'ndaki cüzamlı evinin damı akıyordu, tavanı yamuk ve zemini topraktı. Havanın nasıl olduğunu anlamak için dışarı çıkmak gerekmiyordu. Bir kış, cüzamlılar döşemeyi kaplamak için su fıçılarını kırdılar, çünkü "bütün gece içeri yılanlar giriyordu ve hiçbiri uyumaya cesaret edemiyordu". Ancak kötü yaşam koşulları, katı dinsel kuralların uygulanmasına engel değildi. Cüzamlıların zar atması, kumar oynaması, dans etmeleri ve kilise süslerine dokunmaları kesinlikle yasaktı. St. Albans'taki kitaba göre, cüzamlılar cüzamlı gibi yaşamalıydı. "Bütün hastalıklar içinde cüzam en iğrenci sayılabilir ve bu hastalığa yakalanmış olanlar, her zaman ve her yerde, gerek davranışlarında gerekse giysilerinde, kendilerinin diğer tüm insanlardan daha değersiz, daha aciz olduklarını kabullenme-

lidirler."

Yardımlar ve bağışlar bazı cüzamlı evlerini banka kadar zenginleştirerek hırsızlar için iyi bir hedef haline getirdi. Uzun Philip, 1318'de paraya ihtiyacı olduğunda, cüzamlıların kuyuları zehirleyip hastalık yaydıkları yolunda bir hikâye uydurdu. Sonra, birkaç yüz cüzamlıyı yakıp, boşalan evlerindeki paraya ve eşyaya el koydu. Cüzamlı evlerinin yağmalanması ya da cüzamlıların öldürülmesi, halka, kıtlık ya da başka felaketler karşısında duydukları öfkeyi cüzamlılardan çıkarma fırsatı veriyordu. Cüzamlıların kuyuları zehirlediği ve çocukları çaldığı yolundaki suçlamalar sıradan vakalardı. İngiliz Kralı I. Edward, cüzamlıları diri diri yakmaktan hoşlanırdı.

Ortaçağ toplumları, cüzamlıları yalnızca dinsel nedenlerle dışlamadılar. Suratı buruşan, kolları bacakları çürüyen biri, pek çok Hıristiyan'ın ödünü koparırdı. Cüzamın bulaşıcı olması, ailenin ve dostların hastaları terk etmesi de insanları dehşete düşüren nedenlerdi. Birçok aile, ne kadar istekli olursa olsun, bir cüzamlıya ölümden önceki on-on beş yıllık çürüme boyunca bakabilecek maddi güce sahip değildi. Eski dünyanın ilk ve en sert gangsterleri olan Vikingler bile, "din adamlarıyla cüzamlıların yaşadığı dua evlerinden" uzak durmaya dikkat ettiler. Cüzam korkusu sanatçıları da pençesine aldı. Ortaçağ ressamları ve litografları, gerçek cüzamlılara yaklaşmaktan kaçınmak için, cüzamlıları kırmızı beneklerle gösteren İncil tasvirleriyle yetinmek zorunda kaldılar. 1355'te cüzamın fiziksel ve ruhsal umutsuzluğunu yansıtan ilk sanatçı, İtalyan ressam Francesco Traini olmuştu. "Ölümün Zaferi" adlı kasvetli freski, elleri sarılı, burunları erimiş, öfke içindeki sekiz cüzamlı dilenciyi tasvir eder. Biri elinde "Her acının ilacı Ölüm, saadet bizi terk ettiğine göre, gel de bize Son Akşam Yemeğimizi ver," sözlerinin yazılı olduğu bir kâğıt rulosu tutmaktadır.

Ortaçağ yöneticileri, ortalıkta serbest dolaşan cüzamlılardan korunmak amacıyla, onların hareketlerini izleyip düzenleme yönünde büyük çaba sarf ettiler. 1278'de, Fransız kasabası Metz'de polis, yardımların cüzamlıları orada kalmaya teşvik ettiği gerekçesiyle, cüzamlılara sadaka verirken yakalananların cezalandırılacağını açıkladı. Yeni kanunu ciddiye almayan görevliler, bir lağım çukuru üzerinde baş aşağı asılıyor, kanunu uygulayacaklarına yemin edene kadar çukurun içine sokulup çıkartılıyordu. 1346'da, İngiltere Kralı II. Edward cüzamlı birini evine alanların evlerinin ellerinden alınacağını açıkladı. Ayrıca cüzamlıları Londra'dan sürdü, çünkü cüzamlılar "karşılıklı ilişkiler yoluyla, nefesleriyle, genelevlerdeki ve başka gizli yerlerdeki kadınlarla cinsel ilişkiye girerek, bunu nefret uyandıran bir şekilde sık sık tekrarlayarak, o iğrenç hastalığı başkalarına bulaştırmaya çalışıyorlar (acı çekenler çoğalsın ve bundan teselli bulsunlar diye), böylece, sağlıklı kadın ve erkekleri lekeleyip şehir halkına zarar vermeyi amaçlıyorlar..."dı.

Sokaktaki bir cüzamlıyı tanımak kolaydı, çünkü hepsi aynı üniformayı giyiyordu: Eldivenler ve beyaz ya da gri bir yünlü elbise (beyaz hastane giysisinin en eski örneği). Bazı cüzamlılar ağızlarına maske de takıyordu. Fransa'nın bazı yerlerinde din adamları cüzamlıların elbiselerinin üzerine büyük bir *L** harfi işliyordu. Cüzamlıları rahiplerden ve yoksullardan ayıran başka bir işaret de, taşıdıkları araç gereçti. Cüzamlıların genellikle, sağlıklı olanları uyarmak amacıyla taşıdıkları bir çan, zil ya da borazanları, istedikleri şeyi işaret edebilecekleri bir sopaları, bir su mataraları ve sadaka çanakları olurdu. Arles'te cüzamlılar, çan çalmak yerine De Profundis'in** kaba bir biçimini söylerlerdi.

(*) Fransızca'da "cüzzamlı" anlamına gelen *lepreux* sözcüğünün baş harfi – e.n.

(**) *Lat.*, "derinliklerden" anlamında. İncil'de Mezmurlar Kitabı'nın 130. ilahisinin başlangıç sözleri – e.n.

Binlerce cüzamlı evi kurulmasına rağmen, yöneticiler sokakları cüzamlılardan temizlemekte zorluk çektiler. İskoçlar, bütün önlemlerine karşın sokakların cüzamlılarla dolu olduğunu görünce onlara pazar, çarşamba ve cuma günleri, pazar kurulmadığı zamanlarda sokağa çıkma izni verdiler. Fransızlar, cüzamlı ziyaretleri için yortu günlerini ve yılbaşıyı ayırdı. Ama yöneticiler hâlâ, hayır işlerinin sokakları cüzamlılardan temizleyemediğinden yakınıyordu. Ortaçağ buyruklarında sık sık "çok sayıda cüzamlının" şehirleri işgal etmesi, sokaklarda, meydanlarda ve halka açık diğer yerlerde yiyip içmeleri, insanların yolunu kesmeleri gibi konular yer alıyordu.

14. yüzyılda, cüzam ve cüzamlılar Avrupa'dan esrarengiz bir şekilde silinmeye başladı. 1340'larda, daha önceleri tıklım tıklım dolan cüzamlı evleri, artık bir ya da iki cüzamlı hastanın barındığını açıklamaya başlamıştı. Cüzamlı evlerinden bazıları, örneğin Aylesbury'deki St. John ve St. Leonard hastaneleri, kalan kimse olmadığı için harabeye döndü. 1550'lere gelindiğinde, Fransızlar iki bin cüzamlı evini kapatmış ya da genel hastaneye dönüştürmüşlerdi. İngilizlerin cüzamlı evleri öğrenciler, dilenciler ve keşişlerle dolmuştu. İtalyanlar barınakları veba kurbanları için karantina merkezlerine çevirmişti. Cüzam varlığını yalnızca, yoksulların toprak zeminde uyuduğu İskandinav ülkelerinde 19. yüzyıla kadar sürdürdü. Cüzamın kol gezdiği bu topraklarda, insanlar 1880'lere kadar "İşte bir cüzamlı, Tanrım yanımızda ol ve bizi koru," diye mırıldandılar.

Cüzamın aniden yok olması, üvey kardeşi tüberkülozun ortaya çıkışıyla aynı zamana rastlar. Cüzam gibi tüberküloz da yoksulluğun, kalabalık şehirlerin getirdiği bir hastalıktır ve mikrobakteri kulübünün çok eski bir üyesidir. Genetik yakınlıkları nedeniyle her iki hastalık da benzer bağışıklık tepkileri oluşturur. Cüzam, tüberküloza karşı bağışıklık sağlamasa da (birçok cüzamlının ölüm nedeni olan) tü-

berküloz, bağışıklık sistemini cüzam basiline direnebilecek kadar güçlendirir. Çok hızlı hareket eden tüberküloz mikrobu karşısında yavaş kalan, cüzamlı evlerine hapsolan *mycobakterium leprae*, Avrupa'daki 700 yıllık saltanatını bırakarak ortadan kaybolur.

Tüberkülozun cüzamın yerini aldığı tarihlerde, Kara Ölüm Avrupa'yı kasıp kavurarak insanları öldürüyor, otlakları koyunla tanıştırıyordu. Yün arzı arttıkça, köylüler daha sıkı ve iyi giyinmek için bu malzemeye sarıldı. Tarihçi William McNeill, Avrupalıların daha iyi giyinmekle, "cüzamın deri temasıyla bulaşan eski düzenini pekâlâ yıkmış" olabileceklerini söyler. Bu sav, yoksulluğun, soğuğun hüküm sürdüğü ve yünün bulunmadığı İzlanda, Norveç ve Polonya'da, temizlenemeyen ve bağışıklık sistemleri zayıf insanlar arasında cüzamın 1800'lere kadar varlığını sürdürmüş olmasını da açıklıyor. Norveç cüzamdan ancak 1877'de, cüzamlıların çiftlik çiftlik dolaşarak yiyecek dilenmeleri yasaklanıp evlerin zemini tahta ve taşla döşenmeye başlandığında kurtuldu.

Ortaçağ toplumlarında cüzamın en çarpıcı özelliği, belki de, farklı kültürlerin hastalığa aynı tepkiyi göstermiş olmasıdır. Hemen hemen her toplumda, cüzam ile ölümsüzlük arasında bağ kurulmuştur. Çinliler cüzamın "ruhun rahatsızlığının açık bir belirtisi" olduğunu söylüyordu. Bir hümanist olan Konfüçyus, cüzamlı bir müridine bakmayı reddetmiş ve "Onu öldüren kaderi, böyle bir adama böyle bir hastalığı layık görüyor," demişti. Mezopotamyalılar cüzamlıları "vahşi eşekler gibi" yaşamaları için vahşi ormanlara sürmüşlerdi. Koreliler cüzamı "ölü bir köpek" olarak, Tanrı'nın laneti olarak kabul etmişlerdi. Hindistan'da, birçok Hindu hâlâ cüzamlılara yardım etmenin, "Tanrı'nın düşmanı"yla işbirliği etmek kadar ölümcül bir günah olduğuna inanır. Cüzamlılar her zaman, her yerde kara listede yer almışlardır.

Bu inançlar, hem antik dönem insanı hem de günümüz

insanı hakkında bir ipucu verir: İster insanda olsun ister meyvede, lekeler sevilmez. İnsanlar, iyileştirilemez ve uzun süreli hastalıklarla yüzleşmeyi de bilmezler. İş hastalara bakmaya gelince hepimizin içinde avcı-toplayıcının korkusu canlanır ve kronik hastaların yüzlerinde cüzamlıların buruşuk suratlarını görürüz. Eski cüzam gelenekleri, kırılması zor geleneklerdir, bu nedenle "iğrenç lekeleri" düşünmeden özel kurumlara hapsederiz. Yaşlılardan ya da Alzheimer hastalarından temiz çarşafları ve avuç dolusu hapları esirgemeyiz, ama onları gözlerden uzak tutmak için de elimizden geleni yaparız. Bu tavır, Bodel ve ailesini şaşırtmazdı; belki bizi de şaşırtmamalı.

4

Kara Ölüm: Bir Çevre Felaketi

Halka olun etrafında güllerin
demet demet çiçeklerin
Hapşu! Hapşu!
Düşer yere hepsi birden.
Çocukların veba tekerlemesi

1966 yılında, ABD Atom Enerji Komisyonu nükleer bir savaşın bir kıtayı nasıl zehirleyebildiğini aslında bilmediğini kabul etti. İki atom bombasının sonuçları ve Hiroşima radyasyon kayıtları elindeydi, ama bunlar yeterli değildi. Böylece, nükleer felaketin çok daha detaylı, Bruegelvari bir resmini yapması için Rand Corporation'la anlaşıldı. Güneşli California'nın bir beyin takımı olan Rand Co., asker tıraşlı akademisyenlerinden birini derhal kütüphaneye gönderdi. Uzun araştırmalardan sonra, beyin takımının analisti 1348'deki Kara Ölüm konusunda otuz bir sayfalık bir rapor yazdı. Bu rapor daha sonra, "nükleer bir savaşın biyolojik ve çevresel sonuçları" konulu daha kapsamlı bir çalışmanın parçasını oluşturdu. Rand'in düşünürü bu salgını ("tarihin

kaydettiği en büyük afet kurtarma deneylerinden biri"), iki yıl içinde 30 milyon köylüyü ya da Avrupa nüfusunun üçte birini öldürdüğü için seçmişti. Düşünür, veba salgınının, "ani oluşu, coğrafi yayılımı ve yol açtığı ölümler açısından" farazi bir nükleer savaşla rahatlıkla kıyaslanabileceği sonucuna varmıştı. Analist, veba salgınının yalnızca bir özelliği karşısında hayal kırıklığına uğramıştı: Kara Ölüm, savaşların aksine, mala zarar vermemişti.

Rand'in muğlak raporu, konuyu hafife alan bir belgeydi. (O zamanki adıyla) Büyük Ölüm evlere ve manastırlara dokunmadı, ama içlerinde yaşayanları öyle hızlı öldürdü ki, Avrupa'yı birkaç nükleer savaşın şiddetiyle vurdu. 1720'ye dek üç yüz yıl boyunca, iki ve yirmi yılda bir (şükür ki giderek azalan yoğunlukla) ortaya çıkarak ürkütücü bir simetri kazandı. Salgınlarla birlikte gelen büyük ölümler, büyük değişikliklere yol açtı. Nüfusun azalması, kaçınılmaz bir biçimde ücretleri artırdı, feodalizmi yıktı ve ormanları korudu. Ayrıca mezarlıkları genişletti, Yahudi katliamlarını ateşledi, koyun sayısını artırdı, kamçı cezasına ilham verdi, hatta entelektüel iletişimde İngilizce'yi ortak dil haline getirdi. Umutsuz bir ortaçağ hekimi (15. yüzyılda bunların sayısı çoktu) "bu hastalık" diye yazmıştı, "yılın bütün zamanlarını tek bir zamana ve bütün hastalıkları tek bir hastalığa dönüştürdü".

Vebanın geçtiği yerlerde hayatta kalmayı başaranlar, Tanrı ile becerikli yardımcısı Doğa'nın, insanları yok etmek için işbirliği ettiğini düşündüler. Modern dünya için nükleer bir savaş ne büyük bir dehşetse, veba da ortaçağ dünyası için o denli büyük bir dehşetti. Floransalı ünlü yazar Petrarca, bir yangının tiyatroyu boşaltması gibi vebanın şehrini boşaltmasını gözlerine inanamayarak izledi. Sonraki nesillerin, hastalığın 1348'de Avrupa'yı nasıl kasıp kavurduğunu anlamayacaklarını düşünüyordu: "Ey böyle derin bir kede-

ri yaşamayacak, yaşadıklarımıza masal gözüyle bakacak olan mutlu nesiller." Bilim adamlarının, vebanın etkisinin boyutlarını saptamaları neredeyse altı yüzyıl aldı, ama şimdi Petrarca ile arkadaşı Boccaccio'nun yazdıklarının bilimkurgunun ilk örnekleri olmadığını kabul ediyorlar. Bu iki yazar, Eski Dünya'yı vuran en büyük ekolojik felaketi insanı dehşete düşüren bir gerçeklikle tasvir ederler.

Vebanın, basillerin, pirelerin, farelerin ve Cenovalı tüccarların tarihî karşılaşma için İtalya'da bir araya gelmesinden çok önce, ortaçağ toplumu, kalabalık Avrupa hanelerine sefalet ve kıtlığı davet ederek felaketi hazırladı. Bu dramda iklimin de dolaylı bir rolü oldu. Ortaçağ boyunca devam eden uzun ve sıcak yazlar, kısa ve serin kışlar, köylülerin daha çok ürün yetiştirmesini ve daha çok köylü üretmesini sağladı. Bu nüfus patlaması, Avrupa nüfusunu 700 yılında iyi beslenen 25 milyon insandan 1250 yılında 75 milyon aç insana çıkararak, kıtayı içinde bakterilerin kaynadığı bir deney tüpüne dönüştürdü. İnsanlar, talihli olduklarını ancak bir şeyler yitirince anlarlar.

Felaketin ilk belirtileri, Avrupa'nın aşırı işlenmiş ve verimsizleşmiş topraklarında ortaya çıktı. Sayıları giderek artan köylüler, kendilerini besleyebilmek için ormanları yok ettiler, bataklıkları kuruttular ve dik dağ yamaçlarını ektiler. Açılan yeni arazinin büyük bölümü o kadar kayalık ve verimsizdi ki bir daha ekilmedi. Daha çok tahıl ekebilmek için köylüler otlakları işgal edip, inek ve koyunları yerlerinden ettiler, böylece gübre üretimi azalmış oldu. Tarım adı altında Avrupa topraklarının düşüncesizce ırzına geçilmesi hasadı artırmadı. Toprak zayıflayıp aşındıkça, buğday ve arpa mahsülleri giderek azaldı. Köylülerin sofrasındaki kara ekmek somunları parmak boyundaydı.

Köylüler daha az yiyecek için daha çok çalışırken, Avrupa'nın havası, 1980'lerde olduğu gibi, sinsice değişti. Bu so-

ğuma ya da ters sera etkisi, sonraları "Küçük Buzul Çağı" olarak adlandırıldı. Alplerdeki otlaklar buzullarla kaplandı, Thames Nehri ve Baltık Denizi birkaç kez dondu. Grönland'daki Viking yerleşimleriyle bağlantı koptu ve buzullar arasına hapsolan kolonistler açlıktan öldü. 1300'lerin ilk yarısında bulutlarla dolu gökyüzü ve erken bastıran donlar, ürünleri birbiri ardına kırdı. Aşırı yağmurlar ve güneşin pek az görünmesi, köylülerin eti tuzla kurutup saklamasına bile imkan vermiyordu

1308-1332 yılları arasında Avrupalıları bir deri bir kemik bırakan kıtlıklar sonunda insanlar ısırganotu, güvercin pisliği yediler, hatta çocukları kesip pişirdiler. Birçok şehirde kedi ve köpekler kazanlar içinde yok olurken, aç kalabalıklar katillerin ve hırsızların etlerini kapışmak için darağaçlarına koşturdu. İngiltere'de at eti almaya yalnızca zenginlerin gücü yetiyordu. Ortaçağ ressamları, solgun ve raşitik insanları resmettikleri tabloları için model sıkıntısı çekmiyordu. Vebanın ortaya çıktığı 1348 yılına gelindiğinde, klasik Malthusçu geçim krizi kıtaya hâkim olmuştu. Veba tarihçisi Philip Ziegler'e göre "bu açıdan bakıldığında Kara Ölüm, çok uzun bir süre çok hızlı üreyen ve böyle bir lüks için gerekli kaynakları önceden sağlamamış bir toplumun ödediği kefarettir".

Bu toprakları mahveden ve ilk kez Moğol bozkırlarında ortaya çıkan *Yersinia pestis* (Yersin basili) adlı bakteri, bugün hâlâ orada yaşıyor ve tarla farelerinde nezle benzeri bir rahatsızlığa ve tünel kazan bobaklar* ve sincaplar arasında ölümcül bir hastalığa yol açıyor. Dünya ikliminin 1330'lardaki değişimi bozkırlardaki kemirgen hayatını yok etti. Sıcak ve kuru rüzgârlar, bakterileri, pireleri ve hayvanları çölden kaçırıp hiçbir şeyden kuşkulanmayan Moğol yerleşimlerine sürdü. Mideleri *Yersinia*'yla dolu pireler, Moğolların

(*) Dağ sıçanı – e.n.

sırtında, taze baharat, ipek ve hastalık yükleriyle Asya ile Avrupa'yı dolaştılar. Çin, Hindistan ve Ermenistan'da hiçbir engelle karşılaşmayan veba, ardında haydutların pusu için kullandıkları, yüksek ceset yığınları bıraktı.

Vebaya yakalanan ilk Avrupalılar, biyolojik savaşın ilk kurbanlarıydı. Kırım'ın ticaret şehri Kefe'de Tatarlar tarafından kuşatılan Cenevizli tüccarlar, vebaya yakalanmış "bitkin, sersemleşmiş ve şaşkın" düşmanlarının savaştan çekilirken ölülerini surların üstünden şehre atmalarını endişeyle izlediler. Bakteri bombardımanından kurtulan tüccarlar, kısa bir süre sonra vebayla birlikte kendi limanlarına döndüler. Ceneviz ve Messina sakinleri gemilerini sevinçle karşıladılar, ama hasta ve ölü denizciler onları hayal kırıklığına uğrattı. Kalyonlar ve hasta denizciler, gittikleri her kentte, dehşet içindeki kentliler tarafından yanan oklarla püskürtüldüler. Artık korkuyu da yanına alan veba, Avrupa'ya yayıldı ve her ortaçağ evinde bolca bulunan kara sıçanlarla pirelere yerleşti. İki yıl içinde, Avrupa'nın ahşap, toprak zeminli, saman dolgulu kulübeleri, Asya bozkırlarındaki kemirgenlerin tünellerine döndü.

Avrupalılara en az iki tür veba musallat olmuştu: Hıyarcıklı veba ve akciğer vebası. Enfeksiyonlu bir pirenin ısırmasıyla başlayan hıyarcıklı vebada, önce siyahımsı bir leke oluşuyor, bunu koltukaltlarında, kasıklarda ya da boyunda oluşan yumurta benzeri şişlikler izliyordu. Ateş ve hezeyanın (kurban ölürken genellikle bir ölüm dansı yapıyordu) eşlik ettiği hıyarcıklı veba, bir hafta içinde kurbanlarının yarıdan fazlasını öldürüyordu. Hasta ölmeden önce teri, idrarı ve tükürüğü "dayanılmayacak kadar" pis kokuyordu. Akciğer vebası pireden bulaşmıyor, soğuk havalarda, mikrobun akciğerlere yerleşmesiyle ortaya çıkıyor ve burundan kan gelmesine yol açıyordu. Enfeksiyonlu kişinin öksürüğünden ve tükürüğünden bulaşan bu ölümcül

veba türü, insanları yirmi dört saat içinde öldürüyor ve çılgın bir seks dedikodusu kadar hızlı yayılıyordu. Sonunda Avrupalılar akciğer vebası yüzünden büyük çukurlar kazmak zorunda kaldılar. Durmaksızın çalışan mezar kazıcılar, "lazanya katları arasına peynir koyar gibi" ölülerin üzerine toprak atıyordu.

Büyük Ölüm zamanında Avrupa'da seyahat etmek çok tehlikeliydi. Terk edilmiş gemiler Akdeniz'de başıboş yüzüyor, bir kıyıdan diğerine sürükleniyordu. Ürünler hasat edilmiyor, çiftlik hayvanları bakımsızlıktan inliyordu. Azgın, gürültücü kuzgun ve akbaba sürüleri gökyüzünü siyaha boyuyor, insanların tüylerini diken diken ediyordu. Aç kurtlar Paris'in içlerine giriyor, gömülmemiş ölüler için köpeklerle, domuzlarla ve kedilerle boğuşuyordu. Pazar günleri din adamları Vahiy Kitabı'nı, özellikle de Dördüncü Atlı bölümünü tekrar tekrar okuyordu. Bir kamu hizmeti olarak, Parislileri vebanın ziyaretleri konusunda uyarmak için çan kulelerine siyah bayraklar asılıyordu.

Şehirlerde dilenciler ve evsizler, havayı temizlemek için portakal yaprakları, kâfur ve adaçayı yakılan büyük ateşlerin etrafında toplanıyordu. Veba kurbanları, köylülerin iskeletler gibi giyindiği, bir tür ortaçağ *rap*'i denebilecek son moda dansı izliyorlardı. Dans eden kadavralar, seyircilere yakında "ölü, çıplak, çürümüş ve kokuşmuş" olacaklarını, "iktidarın, şeref ve zenginliğin" hiçbir anlamı olmadığını hatırlatıyordu. İnsanlar biraz olsun eğlenmek için, vebanın saçtığı dehşeti fıkralar anlatarak ve ölen akrabalarla dalga geçerek dağıtmaya çalışan Budalalar Kumpanyası'nı izliyordu.

1348 salgını sırasında, insanların biraz olsun rahatlamaya çok ihtiyacı vardı. İtalya'nın bankacılık merkezi Siena'da, [vakanüvis] Agnolo di Tura (namıdiğer Şişman), ne para karşılığında ne de dostluk adına ölülerini gömecek birini bulamadı. Babalar çocuklarını, kadınlar kocalarını terk

etti. Di Tura beş çocuğunu kendi elleriyle gömdü. "Acıyı gören herkes sanki aptala dönüyordu." İki bin mil ötede, İrlanda'da da, aynı içler acısı manzara hâkimdi. Boş kasabalar ve koltukaltlarında iltihaplı yaralarla ölen, günah çıkaran insanları uzun uzun anlatan rahip John Clyn, Ölüm'ün kendisine yaklaştığını gördü ve "ola ki biri hayatta kalır, bir Ademoğlu bu salgından kurtulur" diye hikâyeye devam edilmesi için günlüğünde boş kâğıt bıraktı. Clyn uzağı gören biriydi. Bir sonraki cümlede, daha sağlam bünyeli biri şöyle yazdı: "Görünen o ki yazar burada ölmüş." Avrupa'nın parlak günler geçirmediği çok açıktı

Veba Avrupa'daki dansını sürdürdükçe, korku içindeki insanlar öfkelerini Yahudileri yakarak gidermeye çalıştılar. Ortaçağ'da, birçok meslekte çalışmaları yasaklanan Yahudiler, rehincilik, tefecilik ya da mezar kazıcılığı gibi işler yapıyordu. (Hıristiyanlar, Hıristiyan olmayanların diğer işleri kirletmesine izin vermezdi.) Katolik krallar ve kraliçeler, yüzde 20 faizin bıraktığı kârın büyük kısmına el koymalarına rağmen, bütün öfkenin Yahudi tefecilere yönelmesine ses çıkarmıyorlardı. İsterik veba kurbanları, Yahudileri kuyu sularını zehirlemek ve "havayı bozmak"la suçladığında, borçlular ve yoksullar Yahudileri kitleler halinde öldürmeye başladı. Basel'da, Hıristiyanlar "kuyuları zehirleyen" birkaç yüz Yahudiyi yakmak için tahtadan özel bir ev yaptı. Bazı şehirlerde, Katolik rahipler Yahudileri yakmadan önce kazıklara çiviledi, bazıları Yahudileri şarap fıçılarına kapatıp Ren Nehri'nin sularına attı. Yahudiler genellikle kendilerini yakarak, ateşle oynamayı seven cellatlarını bu zevkten mahrum bıraktı. 1351'de, Büyük Ölüm'den yalnızca iki yıl sonra, Orta Avrupa'da neredeyse hiç Yahudi kalmamıştı. Veba soykırımından sonra, Avrupalı Yahudilerin çoğu becerileri ve eğitimleri sayesinde kendilerine kapılarını açan Rusya'ya ya da Polonya'ya kaçtı. Yahudiler, altı yüzyıl boyunca, ta ki

Hitler Varşova gettosuna dayanıp yakma işine yeniden başlayıncaya kadar bu korunaklı cennetlerde yaşadılar.

En azimli Yahudi yakıcılarından bazıları kamçıcılar tarikatıydı. Bu kamçıcılar çetesi genellikle elli ila üç yüz adamdan oluşurdu; bunlar kasaba kasaba dolaşıp ya kendilerini ya da birbirlerini düğümlü deriyle ya da demir topuzlarla kamçılarlardı. İnsanlığın günahlarını affettirmek için belden yukarı soyunurlar, haçlar üzerinde birbirlerini kamçılarlar ve Bakire Meryem hakkında kederli şarkılar söylerlerdi. Kanlı gösterileri kalabalıkları gözyaşlarına boğar, hele kamçıcılardan biri ya da birkaçı ölmüşse kalabalık kendinden geçip çığlıklar atardı. Vebayı durduracak ve dünyanın zarar görmesini önleyecek kutsal bir misyonları olduğuna inanan kamçıcılar, günah keçileri olarak Yahudileri hedef gösteriyorlardı. Kamçı töreni öncesinde ya da sonrasında halkı Yahudileri yakmaya yönlendiriyorlardı. Avrupa'nın büyük kesiminde, yoksullar bu tarikatın üyelerini kahraman ya da şehit olarak bağırlarına basar, günümüzde çocukların beyzbol kartı toplamaları gibi onların saçlarını, kanlarını, kesik tırnaklarını toplarlardı.

Ancak Haç Kardeşliği de denen bu hareket, büyüyüp vahşileştikçe, sınırlarını fazlasıyla aşmaya başladı. Kamçıcılar ölüleri dirilteceklerini iddia etmeye başladılar, sadomazoşist seks partilerine katıldılar ve dünya sona erer ermez zenginlerin yoksullarla evlenmek zorunda bırakılacağını anlattılar. 1349'da Papa IV. Clement, sonunda devrimci kamçıcılar tarikatını yasadışı ilan etti ve "mürşitlerinin" idam edilmesini emretti. 1350'de kamçıcıların sayısı Yahudiler kadar azaldı. Kendiliğinden gelişen hareket, bir veba kurbanı gibi çabucak yok oldu.

Büyük Ölüm süresince, ölüm o kadar sıradan bir hale gelmişti ki sanatçılar ona yepyeni bir kişilik verdiler. İskeletleri model olarak kullanan ressamlar ve ahşap yontucular

1625 yılına ait bir Londra kitapçığında vebanın olağan bir ziyareti betimlenmektedir: Tanrı'nın gazabı bir şimşek gibi iner, her yer cesetlerle doludur ve Ölüm hastaların izini sürer.

Ölüm'ü dans eden, şarkı söyleyen, hatta sevişen, etten kemikten biri gibi tasvir ediyordu. Çoğunlukla Ölüm'e alaycı bir gülüş yakıştırıyorlar ve onu, köylüleri, bankacıları ve kralları baştan çıkarırken resmediyorlardı. Vahşi Yok Edici'nin en büyük hayranı olan Alman sanatçılar, çoğunlukla onu elinde bir tırpan ya da kum saatiyle resmettiler. Veba yıllarında hiçbir portre, Ölüm'ü hatırlatan bir unsur olmadan tamamlanmış sayılmazdı. Ünlü ressam Hans Burgkmair karısını aynanın önünde otururken çizdiğinde, aynada yansıyan onun güzelliği değil, kafatası ve kemikleri oldu.

Vebanın gerçek nedenini kimse bilmese de Avrupalıların çoğu kökeninin ilahi olduğuna inanıyordu. İsveç Kralı II. Magnus birçok başka aristokrat gibi Kilise'nin çizgisini izledi: "Tanrı, insanların günahları yüzünden dünyayı bu ani ölümle cezalandırıyor." Ortaçağın daha çok astrolog olan hekimle-

ri, yıldızlara bakarak, Tanrı'nın takdiri "kötü hava" ve "salgın yaratan buharlar"ın, Mars ve Jüpiter'in yanlış dizilişinin bir sonucu olduğuna karar verdiler. Bu kötü havalar, farklı halkların gözünde faklı biçimler aldı. Viyanalılar vebayı, ölülerin dudaklarından çıkan mavi bir alev olan *Pest Jungfrau* (veba bakiresi) olarak görüyordu. Litvanya'da aynı bakire yaşayanlara hastalık bulaştırmak için kırmızı bir bayrak sallıyordu. "Tanrı'nın hastalığı" diğer ülkelerde kör kadınlar, sakatlar, gezgin Yahudiler ve kara atlar üzerindeki adamlar gibi pek çok biçim aldı. Yalnızca tek bir ortaçağ yorumcusu ilahi ceza düşüncesine mantıklı bir tezle karşı çıkarak "Sonuçları bu kadar karmaşık olan hiçbir şey Tanrı'nın niyeti olamaz," dedi. Ancak, bu sapkın düşünceye kimse kulak asmadı.

Boccaccio, Floransa'da, komşularının dört veba kampından birine yerleşmesini ve vebaya uyum sağlamalarını izledi. Temkinli Floransalılar, diğer halklardan ayrı yaşadılar (bir tür veba toplumu oluşturdular) ve yiyeceklerin en lezzetlisini yiyip şarapların en iyisini içtiler. Ayrıca hemşehrilerinin dışarıdaki ölülerden ya da hastalardan bahsetmelerini ya da onlara ilişkin bir şey dinlemelerini yasakladılar. Boş verenler kendilerini içkiye verdiler, bağırarak şarkılar söylediler ve "olan biten her şeyi hafife almanın" en iyi ilaç olduğuna inandılar. Orta yolu tutanlar, ölen komşularının cesetlerini görmemeye çalıştılar ve bitkilerin "beyni" temizlediğine güvenerek çiçeklerle ve baharatlarla korunmakla yetindiler. Son grup, hayatta kalmaya azimli olanlar, "kendileri dışında hiçbir şeye aldırmadan" kaçtı. Veba, Boccaccio'nun ruhunda hiçbir iz bırakmadı. Ölüler ne mumla ne de gözyaşlarıyla onurlandırılıyordu; "bugün keçilere ne kadar değer veriyorsak, onlara da o kadar değer veriliyordu".

Papa IV. Clement'in ölü sayıcılarının tahminlerine göre, 1348 ile 1351 yılları arasında Büyük Ölüm, 23,840,000 insanı –Avrupa nüfusunun yüzde 31'ini– ortadan kaldırdı. Fran-

sa gibi nüfusun yoğun olduğu ülkelerde, *Yersinia pestis*, ülke nüfusunun yaklaşık yarısını yok etti. İngiltere'de yaklaşık bir milyon insan, yani nüfusun üçte biri vebadan öldü. Veba'nın daha az insanla karşılaştığı ve muhtemelen daha az saldırgan olduğu Doğu Avrupa'da, ilk salgındaki ölüm oranı % 15'i geçmedi. 1348'deki büyük salgından sonra veba 1362'de geri döndü (*pestis secunda*) ve çok sayıda çocuğu öldürdü. Ardından 1369'da bir kez daha kendini gösterdi (*pestis tertia*). Nüfusu 1330'da 120 bin olan Floransa şehri, sekiz büyük veb hera salgınından sonra 1427'de yalnızca 37 bin kişinin yaşadığı bir şehir oldu. Sonraki yüzyıl boyunca, veba her yeni neslin yüzde 10 ya da 15'ini hasat ettikçe bu inanılmaz harman savurma, olağan hale geldi. Böylelikle doyurmakta güçlük çekilen mide sayısı azaldı. Avrupa 13. yüzyıldaki nüfusuna bir daha ancak 16. yüzyılda ulaştı.

Bu kadar çok ölüye yer bulmak kolay iş değildi, özellikle de şehir mezarlıklarında. Üst üste yığılan cesetlerden çıkan koku, yerel yetkilileri şehir dışında yeni mezarlıklar açmaya zorladı. Siena gibi şehirlerde işçiler, ölülere yetişecek kadar hızlı çukur kazamıyordu. Bazı çukurlara neredeyse 15 bin ceset yığılmıştı. Yoksul ölüleri on metre derinliğindeki isimsiz çukurlara gömme geleneği 18. yüzyıla kadar sürdü. Halktan insanların çukurları genellikle işaretsizdi, mezartaşı olanlarda da, olabilecek en kısa biçimde vebanın tarihi anlatılıyordu:

Ne acı bir manzara
Bir gecede yetmiş yedi kurban
1637 salgınında

Ya da:

Ne korkunç, ne acı değil mi?
Bir haneden on üç kişi
Bir gecede ölmedi mi?

Toplu mezarların mucizevi çürütme gücü kısa sürede ünlendi. Paris'teki Les Innocents mezarlığının toprağı o kadar hızlı çürütüyordu ki bir cesedi dokuz günde tüketiyordu. Kurtlar ve bakteriler eti yok ettikten sonra mezar kazıcılara yeni veba kurbanlarına yer açmak için kemikleri toplamak kalıyordu. Piskoposlar toplu mezarların "et yeme" özelliğini o kadar yararlı görüyorlardı ki kendi tabutlarına aynı topraktan birkaç kürek atılmasını talep ediyorlardı. Hızlı çürüme arzusu, vebanın getirdiği geçici heveslerden yalnızca biriydi.

Büyük Ölüm, ortaçağ toplumunda yaşamı her yönden değiştirdi. Tarih yazıcılar vebanın "Avrupa'yı altüst ettiğini" yazarken durumu abartmıyorlardı. Alaşağı edilen ilk kurum feodalizm oldu. Köylülerin toplu ölümleri emek kıtlığına yol açtı ve 13. yüzyıl hayatını karakterize eden işsizliğe son verdi. Korkuya kapılan toprak sahipleri, düzeni biraz olsun korumak için ücretleri iki katına çıkardılar, topraklarını böldüler ve daha önce ömür boyu emeğine sahip olduklarını düşündükleri insanlara kiraladılar. Her zaman gözden çıkarılmaya alışmış köylüler, yeni ekonomik özgürlüklerini kullanarak daha iyi çalışma koşulları için yürümeye başladılar ve 20. yüzyılın hızlı dönüşümünü anımsatan yeni bir hareketlilik dönemi başlattılar. Veba sonrası emek pazarı, köylüler ile toprak sahipleri arasındaki geleneksel saygı bağını kopardı, çünkü iki sınıf da yeni sömürü kurallarını belirleme hedefindeydi. İlk veba salgınından sonra patlak veren köylü ayaklanmaları bu rekabeti yansıtır.

Veba sırasında tüccarlar, seyahat edebilmenin ne kadar önemli olduğunu bir kez daha anladılar. Kendi kentlerinde müşteri sıkıntısı çeken İngiliz, Hollandalı ve İspanyol tüccarlar, yünlerini, şaraplarını ve peynirlerini satmak için uzaklara yelken açtılar. Çabaları, Avrupa'nın maddi şeylere, özellikle daha renkli elbiselere yönelen yeni ilgisiyle ve har-

cayacak daha çok parası olan zengin hekimler, din adamları ve avukatlarla ödüllendirildi. Nüfusun azalması, kendilerine yerinde bir deyimle Maceraperestler diyen Avrupalı tüccarları, Afrika, Asya ve Yeni Dünya'da yeni müşteriler aramaya itti. Kıtanın azalan nüfusu ve dağılan pazarları, bu girişimcileri yeni bir arsızlığa yöneltti. Avrupa'nın yeni pazar ve tüketici peşindeki bu ekonomik arayışına gönülsüzce katlanan ev sahipleri, daha sonra buna emperyalizm adını vereceklerdi.

Kara Ölüm insanların yaşamına, saatlerin, dakikaların çok önemli olduğu yeni bir zaman anlayışı getirdi: "Tüccar zamanı." Veba öncesinde, Avrupa'da hayat sakindi. Zamanın akışını hasat zamanları ya da kilise törenleri belirliyordu. Ancak, Büyük Ölüm'den sonra bazı iş kollarında çalışan işçi sayısının azalması ve sanayi mallarına talebin artması, saatlere ve programlara yepyeni bir önem kazandırdı. Veba sonucu, Brandenburg'da hayatta kalabilen işçilerin maaşları öyle yükseldi ki, haftada iki gün çalışarak geçinebiliyorlardı. İşverenler bu durumda çalışanları zillere ve çanlara köle yapmanın, gelir anarşisini önlemenin tek yolu olduğunu düşündü. Örneğin, bazı Hollanda kasabalarında, tekstil işçilerinin sayısı o kadar azdı ki, kendi çalışma saatlerini kendileri belirliyorlardı. Böyle bir ortamda saat, zaferini ilan ederek hayatın akışını belirlemeye başladı.

Kırsal alanda ise, toprağı işleyenlerin yok olması aynı derecede dramatik sonuçlara neden oldu. Daha az köylü, daha çok ot ve daha çok ot yiyen demekti. Doğa boş alanları sevmez, onları genellikle hayvanlarla ve mikroplarla doldurur. Bu nedenle ilk veba dalgasından sonra başıboş sığırlar ve koyunlar hızla çoğaldılar. Köylüler memnundu. Toprağın aksine, hayvanlar çok az bakım istiyor, ciddi bir gelir sağlıyor (yün ve deri), ayrıca lezzetli yemek de oluyordu. Koyun bolluğunun güçlü bir yün sanayii yarattığı, bunun

sonucunda da toprağın tekelleştiği İngiltere'de, yeni bir deyiş türedi: "Koyunun ayağı kumu altına çevirir." 15. yüzyılda çoğalmaya başlayan İngiliz köylüleri, koyunların insanlardan daha fazla hakka sahip olduğunu gördüler. Ünlü ve genellikle yanlış aktarılan çocuk tekerlemesinde hayıflanıldığı gibi, yün beyleri dört ayaklıları açıkça iki ayaklılara tercih ediyordu:

Mee, mee kara koyun, var mı hiç yünün?
Evet efendim, hayır efendim, dolu üç sepetim.
İkisi sahibim, biri de karısı için
Ama ağlayan çocuğa yok verecek bir şeyim.

Vebayla birlikte doğanın terazisinde yer değiştirenler yalnızca insanlarla hayvanlar değildi. Kara Ölüm, Avrupa'nın harap edilmiş ormanlarına, eski yeşilliklerine kavuşma fırsatı da verdi. Avrupalılar, 1200 yılına gelinceye dek o kadar çok ormanı yok etmişlerdi ki, kıta neredeyse ağaçsız bir çöle dönmüştü. Huzursuz feodal beyler, hem çöplerinden kurtulmak hem de yakacak odun bulmak için sürekli olarak bir kaleden diğerine taşınıyorlardı. 1300'lerde odun kıtlığı o kadar ciddi bir hal aldı ki, ağaç kesmenin cezaları arasında ölüm de vardı. Ancak üstorganizmanın veba bakterisi kılığında sahneye çıkmasıyla, ağaçlar tarla ve otlakları yeniden doldurdu, toprak dinlenip iyileşti ve ayılarla kurtlar Avrupa masallarında yer alacak kadar uzun yaşamaya başladı. Veba tarihçisi Robert Gottfried'in iddiasına göre, Kara Ölüm olmasaydı, Avrupa tozlu ve ağaçsız bir Etiyopya'ya dönüşürdü. Bir-iki istisna dışında Avrupa'nın büyük ormanları ortaçağın son dönemlerinde ortaya çıkmıştır.

Avrupalılar *Yersinea pestis*'le birkaç yıl geçirdikten sonra, salgının zenginlerden çok yoksulları tercih ettiğini fark ettiler. Yaşlı kıtanın kötü beslenen halkı yaşamın zaten bir tür ishalli ölüm gibi görüyor, mikroba hiç direnç gösteremiyor-

du. Farelerin kaynadığı toprak evlerde yaşayan yoksullar, vebanın düzenli saldırılarından kaçacak maddi güce de sahip değildi. Salgınlar birbiri ardına geldikçe, dikkatli Avrupalılar Kara Ölüm'ü "dilencilerin hastalığı" ya da "yoksulların vebası" diye adlandırmaya başladı. Fransız tüccarlar vebanın yoksullara ilgisini memnuniyetle karşıladı: "Tanrı'nın merhameti yoksullar üzerine olsun.... Zenginler kendilerini onlardan korusun."

Zenginler için vebadan korunmak, hızlı bir at ve ülkeyi terk etmek demekti. Veba, zenginlerin kır evlerini sağlıklı yaşamla özdeşleştirme alışkanlığını perçinledi. 1456 yılındaki bir salgın sırasında Venedik'ten o kadar çok soylu ve "iyi yurttaş" kaçtı ki, "terk edilen evleri hırsızlardan ve kötü insanlardan korumak için" silahlı adamlarla dolu on altı tekne kiralandı. Birkaç veba ölümünden sonra zenginler, yaz sıcağından kaçmak için değil, erken bir ölümden korunmak için villalar satın aldılar. Salgınlardan korunma sığınağı olan bu kır evleri genellikle sahiplerinin hayatını korumada başarılı oldular. Zenginler ("bir yağmur sağanağından kaçanlar gibi") boşalttıkları kentlerine dönmeden önce, kentteki konutlarını dezenfekte edecek tütsücüler tuttular. Evler (kafesteki bir kanaryayı ya da serçeyi öldürmeye yetecek kadar) sülfürle ilaçlandıktan sonra, ikinci bir önlem olarak birkaç haftalığına eve yoksul bir kadın yerleştiriliyordu. Kadının ölmesi halinde, ev sahibi kır evinde birkaç hafta daha geçiriyordu.

Veba, tüccarlara ve soylulara dokunmasa da çok sayıda din adamını etkiledi. Onların çağrısına kulak veren (çoğu bunu yapmıyordu) merhametli çobanlar, sürülerini her gün rahatlattılar, ancak karşılığında kendileri de hastalığa yakalandılar. Veba mikrobu, titizlikle korunan kiliselerdeki fare ve pireler arasına da yerleşince, çok sayıda rahibi ve rahibeyi yok etti. Fransa'da, Montpellier'de 140 Dominiken

rahibin yalnızca 7'si vebadan kurtulabildi, Marsilya'da 150 Fransisken rahibin yaşadığı bir manastır sessizliğe gömüldü. Almanya'da din adamlarının üçte biri öldü. İngiltere'de dinsel kurumlarda yaşayan 17.500 kişinin yarısı salgına yenik düştü. Daha pek çok örnek verilebilir.

Bu kadar çok din adamının ölümü Latince'nin eğitimdeki gücünü zayıflattı ve uluslararası bir dil olarak Avrupa'daki egemenliğine son verdi. Latince konuşan keşişlerin azalması karşısında kilise, isteksizce de olsa, kadrolarını yaygın dillerde konuşup yazan üyelerle doldurmak zorunda kaldı. Üniversitelerde akademisyenler, Latince fiil çekimlerini bilmekle hastalıktan korunulmayacağını öğrenmişlerdi. Latince konuşan birçok aydının kaybı, yazarlardan birinin şu sonuca varmasına yol açtı: "Bugünlerde eğitim eski saflığını kaybetti, Latin dilinin inceliği yok oluyor, artık okullarda laf ebesi sofistlerin kuru gürültüsü duyuluyor." İngiliz gramer okulları, veba sayesinde öğrenim dili olan Fransızca'dan vazgeçmek zorunda kaldılar, çünkü yeni gelen öğretmenler bırakın Latince'yi Fransızca'yı dahi bilmiyordu. Latince'nin önemini yitirmesi, Aristoteles'in eserlerinin ve bilimsel çalışmaların İngilizce ve diğer dillere çevrilmesine neden oldu. Latince'nin suskunluğa büründüğü her yerde, mahkemelerde, kiliselerde ve üniversitelerde diğer diller hâkim oldu. Bir zamanlar yabancı dil konuşan yaşlı adamlardan oluşan küçük bir grubun tekelinde olan öğrenim, artık sıradan insanlara ulaşmıştı.

Veba, Kilise Latincesi'nin yanı sıra Kilise'nin otoritesini de zayıflattı. Avrupa, birbiri ardına gelen hastalık dalgalarıyla çalkalandıkça, müminler Tanrı'nın çıldırdığını ve rahiplerinin tek bir pireyi bile iyileştirmede aciz kaldığını düşünmeye başladılar. İngiltere'nin bazı bölgelerinde din adamları, vebadan kaçıp kiliselerini terk ettiler ve içki, kadın ya da para peşine düştüler. İtalyan papazlar sürekli ölüleri gömme-

yi ve günah çıkarmayı reddederken, yeminlerine sadık kalma yürekliliğini gösteren din adamları, kutsal ekmeği bir sopanın ucunda uzatıyorlardı. Kardeşlerinin "sürülerini değil kendilerini beslediklerine, onları soyup soğana çevirdiklerine" tanık olan Vestfalyalı Dominiken bir rahip, birçok Hıristiyan gibi Kilise'nin iyiden iyiye bayağılaştığına karar verdi.

Ölen ya da kaçan din adamlarının yerini alanların çoğu ne güvenilir ne de kutsal kişilerdi. Binlerce yetersiz din adamı, kendisini birdenbire vaaz verirken ya da bir piskoposluk bölgesini yönetirken buldu; ya talihliydiler ya da bağışıklık sistemleri sağlamdı. Bir İngiliz rahip, cemaatini o kadar çok dolandırmıştı ki asılmadan önce kendisine "Bir günlük Papaz William" adını takmışlardı. Din adamları arasındaki bu yozlaşma, Kilise'nin Avrupa'da itibarını kaybetmesine yol açtı. İnsanların hayal kırıklığı ya mistisizmde ya da Reformasyon'la sonuçlanan hoşnutsuzlukta kendini gösterdi.

Vebanın öldürme becerisi, işe yaramaz ve güçsüz Kilise bürokrasisinin aracılığı olmaksızın Tanrı'yla doğrudan konuşmayı öneren, devrim niteliğinde bir anlayış geliştirdi. Martin Luther, bu fikrin muzaffer savunucusuydu ve diğer din adamlarına salgından örnekler vererek kafa tutuyordu. Kendisine muhalefet eden birçok Katolik hasmının tersine, kitabında açıkça vebanın kimseyi ayırmadığını vurguladı (kendisi üç salgından kurtulmuştu): "Salgından kaçmak doğru mudur?" Cevabı hayırdı: "Eğer biri hastalanırsa, derhal kendini başkalarından tecrit etmeli ya da başkalarının kendisini tecrit etmesine izin vermelidir." Vebayı bilerek başkalarına bulaştıranların ölümü hak ettiklerini de ekledi. Lutherciliğe karşı yürütülen çeşitli kampanyalardan birinde, Katolik Kilisesi Luther'in yurdu Almanya'nın vebanın kaynağı olduğunu iddia etti. Propaganda savaşlarında biyolojik yalanların kullanılması 20. yüzyıldan çok öncelere dayanan bir yöntemdi.

Yersinia pestis'in etkilediği tek meslek grubu din adamları değildi. Hekimler de, hastalarını kaybettikleri hızla itibarlarını kaybettiler. Dürüst bir hekimin önerebileceği tek reçete, *fugo cito, vade longe, rede tarde* (çabuk kaç, uzağa git, hemen dönme) idi. Guy de Chauliac, Papa IV. Clement'e bu tavsiyede bulunmuştu ve hekimin kendi tavsiyesine uymamasının tek nedeni aşağılanma korkusuydu. Hekimler, hastalık kapma korkusuyla ya sivri gagalı tuhaf maskeler takıyorlar ya da hastalara bakmaya gitmiyorlardı. Ölenlerin vizite ücretini almak da ayrı bir sorundu. Chauilac, yaşananların "en çok hekimler için" aşağılayıcı olduğunu itiraf etti.

Bununla birlikte, vebayla başa çıkamamak hekimleri yıldırmadı. Has hekimler hastalarına şeker dağıtır gibi veba reçeteleri dağıttılar. Uzun dualar, muskalar, baharatlar ve kan akıtma belli bir ücretle hastaların hizmetine sunuldu. En makulünden en tuhafına çeşitli veba tedavileri vardı: İki fındıkla bir incir ye. Maruldan kaçın. Yavaş çiğne ve masadan aç kalk. Ağlama ve korkma, "çünkü hayal gücü hastalıkla birleşince insanı mahveder". Maden suyuyla içilen hafif şarap vücudu serin tutar ve mikroplardan korur. Bir Alman deyişi bütün bu eğlenceli reçeteleri şöyle özetliyordu: "Ne sarhoş ol ne de çok ayık, vebalı günlerde budur tek çıkış."

Salgın hastalıklar tıbbın henüz genç bir bilim olduğunu gösterirken, halk sağlığı kavramının da temellerini attı. Almanya ile İtalya'nın zengin şehir devletlerinde, tüccarlar ve soylular koltukaltlarını şişlerden korumak için sağlık heyetleri ve veba evleri kurdular, karantina uyguladılar ve vebanın kasabadan kasabaya ilerleyişini izlemek üzere ayrıntılı Ölü Kayıtları tuttular. 1348'de Venedik, hastalık taşıyan gemileri, insanları ve malları bir adada tutmak üzere bir Üçler Komitesi atayarak bu politikaya öncülük etti. Karantina merkezlerinde hamallar yünlüleri güneşe yayıp havalandırdılar, tüylü hayvanları sirkeyle yıkadılar. Komite, bir günde

yaklaşık altı yüz kişinin hastalıktan ölmesi üzerine karantina kurallarına uymayanlara ölüm cezası uygulamaya başladı. Gemilerin *quaranti giorni* (kırk gün) boyunca alıkonması geleneği kısa sürede Avrupa denizciliğinin standart uygulamaları arasında yerini aldı.

O zamanlar Avrupa'nın en büyük şehirlerinden biri olan Milano'da da yetkililer zaman kaybetmedi. Hastaları, açlıktan ya da vebadan ölsünler diye evlerine hapsettiler. Vebaya yakalanmış olanları cüzamlı gibi şehir dışına sürdüler. Festivaller, fuarlar, hatta kilise ayinleri için uygulanan kesin yasak pek hoş karşılanmıyordu, ama vebayı kontrol altına aldı. İtalya'nın büyük şehirleri arasında vebaya en az kurbanı Milano verdi. Dördüncü Atlı, kent nüfusunun yalnızca yüzde 15'ini öldürebildi.

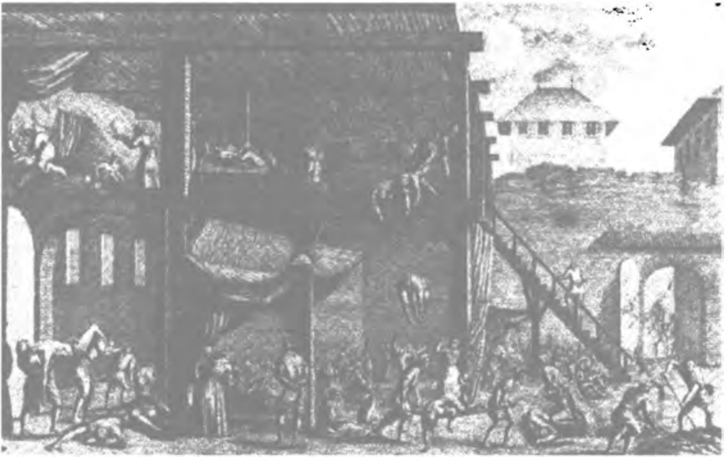
Birçok Avrupa şehri, Milano ile Venedik örneklerini canı gönülden benimsedi ve insanları "bulaşıcı illetlerden" korumak için yeni bir veba bürokratları sınıfı yarattı. Bu salgın hastalık savaşçıları arasında belediye hekimleri, ölü kaldırıcılar, mezar kazıcılar, ev bekçileri ve tütsücüler bulunuyordu. İlk halk sağlığı otoritelerinin, ticareti yasaklama, hastaları tecrit etme, ölüleri gömme, evleri ilaçlama, özel mülkü yakma, fuarları ve sokakları kapatma, işbirliği etmeyenleri tutuklayıp işkence etme gibi yetkileri vardı. Ama bu görevlerin neredeyse hiçbirini, doğru zamanda, doğru yerde ve doğru insanlarla yerine getirmediler. Köylüler kadar az bir gelire sahip şehir halkı, sağlık yetkililerine o kadar düzensiz ödeme yapabiliyordu ki, bir İtalyan cerrahı hastalarını bir yıl boyunca aynı kanlı ve berbat kokulu giysiyle kesip biçmişti. Dahası, zenginler ve din adamları karantinaya ve diğer uygulamalara sürekli itiraz ediyorlardı. Veba tarihçisi Alfonso Corradi, yeni sağlık bürokratlarının, genellikle iyi niyetli olmalarına karşın, yoksullara besledikleri düşmanlığı ve zenginler karşısındaki teslimiyetlerini hiçbir zaman yenemedik-

lerini söylüyor: "Kurnazlık, imtiyaz ve kişisel güç, yasaların üzerindeydi; daha az güçlü ya da daha az kurnaz olanlara ağır, hatta zalim cezalar getiren kurallar hiçe sayılıyordu."

Veba savaşçılarının en korkusuz olanları mezar kazıcılardı. Köle kalyonlarından toplanan bu insanlar, sokaklarda dolanıyor, 20. yüzyıl çöpçülerinin ustalığıyla ölüleri kaldırıp gömüyorlardı. Bu proleterler kimseyle konuşmuyor, şehrin ayrı bir bölümünde yaşıyor ve yaptıkları işin tehlikeli niteliğinden ötürü sinekler gibi ölüyorlardı. "Halk sağlığı rahipleri" olarak bilinen bu insanlar "gündüzleri kurbanlar arasında korkusuzca dolaşıyor", geceleri de içki içmeye ya da kumar oynamaya gidiyorlardı. Küçük bir rüşvet almadıklarında, ölülere hurda eşya muamelesi ediyorlardı. Sık sık zenginleri soyuyor ve işlerini hızlandırmak için hastaların boğazlarını kesiyorlardı. Cesetlerin veba bulaşmış elbiselerini çıkartıp üzerlerine geçirme alışkanlıkları diğer sağlık yetkililerini rahatsız ediyordu.

Yoksullar, ayak bileklerine ziller takıp ölüleri ve hastaları veba evlerine taşıyan ölü kaldırıcılarla da mücadele etmek zorundaydı. Bunları, üzerlerinde kızıl haç işareti bulunan beyaz elbiseli tütsücüler ya da parfümcüler izliyordu. Ölülerin evlerini kükürtle dezenfekte ediyorlardı ve üzerine veba "yapışmış" olması muhtemel her şeyi, yatakları, kürkleri, elbiseleri ve halıları yakmakla görevliydiler. Floransalı tütsücülerden biri, Bartolomeo Fagni, defalarca, veba evlerinde tecrit edilen veba kurbanlarının eşyasını çalmakla suçlanmıştı. Yüzsüz görevli bir gün sokakta kendini suçlayanlardan biriyle karşılaştığında şöyle dedi: "Çalmışım çalmamışım ne fark eder? Kıçıma söyleyin!"

En berbat halk sağlığı kurumu veba eviydi. Zenginler villalarına sığınırken, alt sınıflardan hastalar büyük ve kalabalık hastanelerde yirmi ile seksen gün arasında değişen sürelerle tecrit ediliyordu. Bazı veba evleri, hastalara ve hastalığa

Açık veba hastanelerinde cerrahlar hastaları kesip biçerken, hekimler de sokaktan bağırarak reçetelerini söylüyordu (Baskı Koleksiyonu, Miriam & Ira D. Wallach Sanat Bölümü, Baskı ve Fotoğraflar, New York Halk Kütüphanesi. Astor, Lenox & Tilden Foundations).

yakalanmış olma ihtimali olanlara farklı muamele eder, onları farklı odalara yerleştirirdi; bazılarıysa hepsini aynı yere koyardı. Hastalığın kendilerine bulaşacağından korkan hekimler bu kurumlardan uzak durur ve kurumda kalan cerrahlara (daha aşağı ve harcanabilir bir sınıf), yapılması gereken tedaviyi sokaktan bağırarak anlatırlardı. Veba evlerinde birkaç battaniye ve çok az yemek olurdu. Hastaların akrabaları sürekli olarak hastaların soyulmasından, zehirlenmesinden ve izinleri alınmadan parçalanmasından şikâyet ederdi. Floransa'da bekçiler, ahçılar ve hemşireler veba evlerinden birini, yatak çarşaflarını ve battaniyeleri pazarda satılmak üzere önlüklere ve çoraplara dönüştüren küçük bir fabrikaya çevirdi. Milano'da kamu yetkilileri, odalardan yayılan koku yüzünden bayıldılar. Bologna'da ise bir kardinal 1630'da ziyaret ettiği bir veba evinde gözlerini kapatmak zorunda kaldı: "Burada inleyen, ağlayan insanlar görürsünüz, bazıları çırılçıplak soyunur, bazıları ölür, bazıları kapkara olur ve

sakatlanır, bazıları aklını kaçırır. Burada dayanılmaz kokular vardır. Cesetlerden yürüyemezsiniz. Ölümün dehşetinden başka bir şey duymazsınız. Burası cehennemin ta kendisidir, çünkü burada kural yoktur ve dehşet hâkimdir." Yoksullar bu kurumlara yerleştirilmesinler diye ölülerini gizlice yaktılar, birçok kadınsa tecavüz ya da benzeri şiddete maruz kalmamak için intiharı seçti.

Hastalığa karşı örülen bu duvarların adaletsizliğine rağmen (en büyük etkileri zenginleri yoksullardan ayırmak oldu), halk sağlığı programları, tecrit edilmiş kasaba ve şehirlerde vebanın ilerleyişini durdurdu. Çöp toplama ve pazarlarda satılan etlerin denetlenmesi işlerini başlatanlar veba savaşçılarıydı. Bununla birlikte, seyyahların ve mikroplarının iyi iş gördüğü Venedik gibi kalabalık ticaret merkezlerinde, veba direndi ve önce 1575 sonra da 1630'da nüfusun neredeyse üçte birini yok etti. Gelişen sağlık hizmetleri ve halk sağlığı kurumları hastalığı geriletti, ama Avrupa'dan söküp atamadı.

Avrupa, bu mütevazı zaferini evlerin yeniden tasarlanmasına borçluydu. Veba döneminde, yoksullar penceresiz kulübelerini kurutulmamış keresteyle yapıyor, damlarda saman kullanıyorlardı. Zeminde on yıllık saman yığınlarıyla karıştırılan toprak ya da kil kullanılıyordu. Zengin evlerini yoksullarınkinden ayıran, kerestenin sağlamlığı ve bolca kullanılmasıydı. Ortaçağın saman tavanları, kara sıçanlar (*Rattus rattus*) için iyi bir yuva, pireler için de aşağıdaki habersiz insanların üzerine toz gibi dökülecekleri bir zemin sağlıyordu. Sıçanlar, tabandaki samanların, duvarları dolduran sazların ve tahıl çuvallarının içinde de kolayca ürüyordu. Philip Ziegler'e göre, kemirgenlere yaşam alanı tasarlayan bir komite bile, onlar için bu kadar elverişli bir barınak yapamazdı.

Şehirde yaşayanları saman damlı ahşap evlerden vazgeçiren, kara sıçanlar ya da büyük farelerden çok, yangın kor-

kusu oldu. Londra'da veba son kez 1665'te görüldü, çünkü 1666'daki Büyük Yangın'da 13.200 ahşap ev yok oldu. Londralılar eski evlerinin yerine, tabanları halı döşeli, damları kiremitli 9.000 tuğla ev inşa ettiler. Benzer korkunç hikâyeler, Berlin, Brandenburg ve daha başka pek çok şehrin konut mimarisini değiştirdi. İnsanlar konutlarını kara sıçanlar için daha az cazip hale getirirken, daha iri olan gri sıçan, *Rattus norvegicus*, Volga'nın karşısındaki bataklıklarda yüzmeye başlayarak kara sıçanı eski yerinden etti. Çok daha vahşi bir kemirgen olan *Rattus norvegicus* farklı bir pire türü taşıyor, insanlardan uzak duruyor, evlerden çok septik çukurları tercih ediyordu. Veba taşımak, öncelikli işi değildi.

Uygun barınma koşullarını yitiren veba, son bir güç gösterisiyle 1720'de Marsilya bölgesinde 80 bin ölü bırakarak Avrupa'dan çekildi. Ama Avrupalılar *Yersinia pestis*'ten kurtuluşlarını kutlama fırsatı bulamadılar. 19. yüzyıl salgın hastalık bilimcisi William Farr'ın belirttiği gibi, "yaşam koşullarının gerektirdiği anda" yeni bir salgın eskisinin yerini aldı. Vebadan boşalan yeri dolduran ilk mikrop, bitlerin taşıdığı tifüs oldu. Kıtanın koyun stokları arttıkça, vebadan kurtulanlar giderek daha fazla yün giymeye başladılar ve bit kolonilerine ortam hazırlayıp bitlendiler. Yün çılgınlığından yararlanan tifüs 15. yüzyılda tüm Avrupa'ya yayıldı. En kirli yerlerde çoğaldığı için önceleri "hapisane ateşi" ya da "hastane ateşi" olarak adlandırıldı. 1477'de Milanoluların ateşi o kadar yükseldi ki, çılgına dönüp kendilerini pencerelerden dışarı attılar. Yalnızca bu salgın sırasında 22 bin insan öldü ve şehir, vebada olduğu gibi, haçlarla ve rahiplerle doldu. Böylece ölümler devam etti.

Kara Ölüm'ün ardından Avrupa, 1700'lerde salgın nağmeleriyle inlemişti. Mezarlarla dolduktan sonra, çok sayıda boğazın, açlık, bitmeyen istekler ve hastalık anlamına geldiğinin farkına varan yaşlı kıta, "içgüdüsel davranış biçimlerin-

den ayrıldığını" ilan etti. Köylüler, her iki tarafın anne ve babaları (besleyecek dört fazla boğaz) ölüp sofrada yeni nesillere yer açılıncaya kadar evlenip çocuk yapmayı ertelediler. Sennely gibi Fransız kasabalarında, yirmi üçüne varmadan iki büklüm ve dişsiz hale gelmiş toprak işçileri, hâlâ kumlu toprağın kıt ürünleriyle yetiniyordu, ama artık rahiplere güvenmiyor ve geç evleniyorlardı. Üçünün çiçek ya da ortalıkta dolaşan diğer mikroplarca öldürüleceğini bildiklerinden, ortalama beş çocuk yapıyorlardı. Avrupa'nın yeni salgın kültürü tamamen kendine özgüydü. Dünyanın çeşitli yerlerinde, evlenme çağındaki yüzde 90'ı on dört yaşına geldiğinde çocuk sahibi olurken, Avrupa'da çocuk doğurma yaşındaki kadınların yalnızca üçte ikisi böyle tehlikeli bir işe kalkışıyordu. Kıtlık ve salgın, şakaya gelmiyordu.

Salgın yılları, insanın yalnızca üreme konusundaki değil, Doğa konusundaki düşüncelerini de değiştirdi. Bir zamanlar hürmet edilen ya da en azından hatırı sayılan Doğa, artık korkulacak ve ehlileştirilmesi gereken bir düşmandı. İnsanlık ortaçağdan, biyolojik bir katliamın ardından yüreği katılaşmış bir halde çıktı. Vebanın yol açtığı inanılmaz ölüm oranı insanları, insanoğlunun çevreyi bir şekilde onarabileceği, yeniden düzenleyebileceği ya da ona zorla boyun eğdirebileceği umuduyla, Doğa'nın sevimsiz ziyaretlerine mekanistik açıklamalar bulmaya yöneltti. Veba sonrası sanatçıların gözde izleği olan Doğa'yı cezalandırma, Avrupa'nın yeni bilim adamlarının da amacı oldu. Descartes'ın, evreni insan ihtiyaçlarına göre ayarlanabilecek bir saat olarak tasarlaması, veba-sonrası düşüncenin tüm özelliklerini taşıyordu: Zamanı beğenmiyorsan, akrep ve yelkovanla oyna.

İnsanların veba sonrasında Doğa'dan çok makinelere güvenmeye başlamalarına şaşmamak gerek. Avrupa'da insan soyunu neredeyse yarıya indiren, Tanrısal salgın üretici buharlar, kolektif bilinçaltına iyice işlemiştir. Bilim adamları,

hekimler, ekonomistler ve kâşifler üç yüz yıldır kendilerini, insanlığın gelişmesini engelleyecek doğal güçleri yok etmeye ya da zayıflatmaya adadılar. İnsan soyu demiryolları, barajlar, motorlar, antibiyotikler ve atom bombalarıyla Doğa ve üstorganizmayla savaştı. Şimdi kavgacı ve tahammülsüz bir dünya görüşüyle lanetlenmiş olan insanlar, nükleer kış, dünyanın ısınması ve çevre kirliliği gibi tehditlerle her gün yüzleşmek zorunda. Ama bizi bu karanlık günlere getiren modern düşüncenin tohumları, 1348 yılının aç günlerinde sıçanlar ve pirelerle atılmıştır.

5

Çiçek Hastalığının Fethi: Biyolojik Emperyalizm

O zamanlar hastalık yoktu;
O zamanlar kemikleri sızlamıyordu;
O zamanlar ateşler içinde yanmıyorlardı;
O zamanlar çiçek olmamışlardı;
O zamanlar göğüsleri yanmıyordu;
O zamanlar karınları ağrımıyordu;
O zamanlar nöbet geçirmiyorlardı;
O zamanlar başları ağrımıyordu.
O zamanlar insanlığın rotası düzgündü.
O Yabancılar buraya gelip her şeyi altüst edene dek.

Chumayel Chilam Balam'ı*

1800'lerin sonunda çiçek hastalığı, Great Plains'in (Büyük Ovalar) güneybatısındaki Kiowaları üç kez ziyaret etti. Hastalığın yol açtığı kayıplar, "Beyaz Adamın Armağanı" adlı bir Kiowa hikâyesine konu oldu. Hikâye, Amerikan tarihinin

(*) Chilam Balam Kitapları, 16. yüzyılda Yucatan yerlileri tarafından Latin harfleriyle kaleme alınmış, Mayaların dinsel ve mitolojik geleneklerini yansıtan elyazmalarıdır. Chumayel Kitabı, günümüze kalan 8 kitaptan biridir – e.n.

bugüne dek yazılmış en kısa ve hüzünlü özetiydi. İyi yürekli bir Kiowa olan Saynday, tek başına yürürken, doğumun ve iyi yaşamın yeri olan Doğu'da, bir karaltı görür. Karaltı giderek büyür, ama iyi elçiler gibi dans edip sıçramaz. Derken kızıl tozlar kaldıran bir at görünür. Üzerinde kızıl tozlara bulanmış bir binici vardır. Adam siyah elbisesi ve uzun şapkasıyla bir misyonere benzemektedir ve yüzü korkunç deliklerle doludur. Adam ve atı, Kiowaların ölülere yakıştırdığı yavaş hareketlerle ilerlemektedir.

"Kimsin sen?" diye sorar yabancı.

"Ben Saynday'im. Kiowaların yaşlı Saynday amcalarıyım. Her zaman yalnız yürürüm."

"Adını hiç duymadım," der yabancı. "Kiowaları da hiç duymadım. Kimdir onlar?" Saynday ona Kiowaların kendi halkı olduğunu açıklar ve yabancıya kim olduğunu sorar.

"Ben Çiçek'im," der yabancı.

"Ben de senin adını hiç duymadım," der Saynday. "Nereden geliyorsun, ne yapıyorsun ve neden buradasın?"

"Çok uzaklardan geliyorum, Doğu Okyanusu'nun ötesinden," der Çiçek. "Beyaz adamlardanım – Kiowalar nasıl senin insanlarınsa onlar da benim insanlarım. Bazen onların önünde giderim, bazen arkada kalırım. Ama her zaman onlarla olurum; beni onların kamplarında ve evlerinde bulabilirsin."

"Ne iş yaparsın?"

"Ölüm getiririm," der Çiçek. "Çocuklar nefesimle, bahar karında solan bitkiler gibi solarlar. Yıkım getiririm. Bir kadın bir zamanlar ne kadar güzel olursa olsun, bana bir kez baktı mı, ölüm kadar çirkinleşir. Erkeklere ise yalnızca ölüm değil, çocuklarının ölümünü ve kadınlarının yıkımını getiririm. En güçlü savaşçılar bile önümde eğilir. Bana bakan hiç kimse eskisi gibi olamaz."

Kiowalar abartmamışlardı, çünkü çiçekten sonra Yeni

Dünya asla eskisi gibi olmadı. Sonunda, Büyük Kıyım, yüz yıldan kısa bir sürede yaklaşık yüz milyon Amerikan yerlisini yok etti. Kara Ölüm çevresel bir felaketse, Yeni Dünya'nın işgali biyolojik bir *Armageddon*'du.* Tarihçiler (toplama çıkarma yapabilenleri), bu kıyımı dünya tarihinin en büyük nüfus felaketi olarak niteler. Eski Dünya, veba ve verem gibi güçlü öldürücüleri de içeren biyolojik bir silahla Yeni Dünya'yı işgal ederken, asla ciddi bir direnişle karşılaşmadı. İngiliz göçmenlerin tüfeklere, İspanyol *conquistador*'ların köpeklere, atlara ve kan dökme arzusuna ihtiyaçları yoktu. Misyonerler ve askerler her salgının ardından, şaşkınlık içindeki yerlileri kolayca bir kenara süpürebilirlerdi. Yeni Dünya'nın işgaline kurşun ve kılıçla eşlik eden kasaplıklar, büyük ölçüde gereksizdi ve zaten hüzünlü olan hikâyeyi daha da hüzünlü kılmaktan başka bir işe yaramadı. Ekvadorlu büyük yazar Juan Montalvo "Eğer kalemim ağlayabilseydi," diyordu, "*El Indio* adlı bir ağıt yazardım ve dünya gözyaşlarına boğulurdu."

Çiçek hastalığı kültürleri yok ederek, koskoca uygarlıkların sonunu getirerek Yeni Dünya'yı bomboş bıraktı. Salgınlar yalnızca Aztekleri ve İnkaları yerlerinden etmekle kalmadı, sağ kalanları oraya buraya dağıtarak bütün Amerika kıtasına yayılan vahşi bir diaspora yarattı. İşgalciler, yarıkürenin ekonomisini sürdürebilmek için, ölen milyonlarca yerlinin yerine milyonlarca siyah köle getirmek zorunda kaldı. Yerlilerin boş mısır tarlaları ve şehirleri, Avrupalıların bir Yeni Avrupa yaratmak için ihtiyaç duydukları insansız mülkleri oluşturdu ve buralar İber inekleri, Hesse sinekleri, İngiliz sığırcıkları, Rus yabani otları, Norveç sıçanları ve Türk buğdayıyla doldu. Büyük Kıyım'dan sonra, 19. yüzyıl Amerikalıları, "vahşi dünyanın" eteğinde, tarihi olmayan topraklarda

(*) Armageddon: Hıristiyan inancına göre Kıyamet Günü'nde gerçekleşecek, iyiyle kötünün büyük savaşı – e.n.

yaşadıklarını düşünerek büyüdüler. "Amerikalı, yapmış olduklarıyla değil, yapmak istedikleriyle tanımlanan bir insana verilen addır," diyen Meksikalı büyük düşünür Octavio Paz,, hastalığın yarattığı bu hayali anlamıştı. Kuşkusuz, göçmenler gerçek sahiplerinin bir hastalık tarafından yok edildiği topraklarda yalnızca kendi geleceklerini oluşturabilirlerdi; bu açıdan bakıldığında, Amerika kıtasındaki kültürler gerçekten de bir virüs tarafından yaratılmış ilk kültürlerdir. Çiçek hastalığının bu keyfî davranışı, Amerikalılara birçok manşetlik miras bırakmıştır. Kanadalılar ve Amerikalılar bugün gazetelerde yerlilerin topraklarda hak iddia ettiklerini ve ayaklandıklarını okuyorlar, çünkü onların yerlilere ilişkin siyasetleri, çiçek hastalığının Yeni Dünya'nın gerçek sahiplerini yok edeceği inancına dayanıyordu. Neo-Avrupalılar, Amerikan yerlilerinin dört yüz yıl sonra Eski Dünya'nın mikroplarına karşı güçlü bir bağışıklık geliştireceklerini ya da bir gün onlara ayrılan bölgeyle yetinmeyeceklerini tahmin etmiyordu.

Bütün virüslerin en büyüğü olan çiçek, Eski Dünya'da Kolomb'dan çok daha önce ortaya çıkmıştı. Maymunlarda ve ineklerde görülen döküntülü kovpoks hastalığıyla ilişkisi olan virüs, binlerce yıl önce, Ortadoğu'da insanlar ilk kez hayvanları evcilleştirdiklerinde bir insan parazitine dönüştü. Avrupa'da ilk kez 10. yüzyıldan önce, muhtemelen nezle gibi küçük bir rahatsızlık biçiminde kendini gösterdi. Ancak 16. ve 17. yüzyıllarda (Yeni Dünya'yı kasıp kavurduğu dönemde), esrarengiz bir şekilde öldürücü hale gelerek Avrupa'nın öldürücü hastalıklar listesinde üst sıralara çıktı. Bu yeni tür (Yeni Dünya'da toplam dokuz türü vardı), ateş ve titremelerle kendini gösterdi, iri cerahatli kabarıklıklar oluşturdu, elleri ve yüzü şişirdi. Hastalar berbat bir şekilde çürümüş et kokuyordu, daha kötü vakalarda bu cerahatli kabarcıklar yüzü ve sırtı bir kan denizinde eritmişti. Virüs,

ciltte kırmızı ve sarı lekeler oluştururken, görünmez darbelerle iç organları yıpratıyordu. Aylar süren tedavi sonucunda sağ kalanların çoğu bir gözünü kaybetti, ciltleri çiçekbozuğu oldu ve hayatları boyunca çiçeğe karşı bağışık hale geldiler.

17. yüzyılın sonuna gelindiğinde, "zalim hastalık" orta ya da çok şiddette yeniden ortaya çıktı ve Avrupa'daki çocuk ölümlerinin neredeyse üçte birinden sorumlu oldu, beş yetişkinden dördünü hasta etti. Avrupalı bir şair, çiçeği isabetli bir şekilde, "Öyle iğrenç bir hastalık ki, ahirette, ruh gövdeye dönmeyi istemeyecektir," diye tanımladı. Hastanın korkutucu görüntüsü, aşkı da mahvediyordu. Çiçek başlangıcı bile yeni evlilerin sadakat yeminlerini bozmalarına ve hastalanmamış eşin ortadan kaybolmasına yetiyordu. Bu ve diğer nedenlerle, üretken İngiliz tarihçi Thomas Macaulay onu "ölüm nedenlerinin en korkuncu" diye adlandırdı – bu, virüsün 19. yüzyıl sonlarında, can sıkıcı ama tedavi edilebilir bir çocukluk hastalığına dönüşmesiyle diğer mikroplara kaptırdığı bir onurdu.

Kolomb ve çiçek hastalığı Amerika kıtasına ulaşmadan önce, Yeni Dünya inanılmaz sayıda ve çeşitlilikte halklarla doluydu. Vicdanlı bir İspanyol rahibi olan Bartolomé de Las Casas, Yeni Dünya halklarının faaliyetlerini bir "arı kovanı"na benzetmişti: "Tanrı sanki insan ırkının hepsini ya da çoğunu buraya yerleştirmiş." Las Casas yalan söylemiyordu; tarih, onun gözlemlerini büyük oranda doğrular. New Mexico'daki Chaco Kanyonu'nda bulunan dünyanın en büyük apartman binası *Pueblo Bonito*, beş terastan, sekiz yüz odadan oluşuyordu ve yapımı 150 yıl sürmüştü. Bir Neo-Avrupa şehri olan New York'ta aynı büyüklükte bir bina ancak 1800'lerde yapıldı. Illinois'de, Cahokia'da Mississippi Nehri yakınlarında Toprak İşçileri adıyla tanınan çalışkan çiftçiler, altı buçuk dönümü kaplayan toprak bir tören merkezi inşa ettiler. Surların içinde, kırk bin yerli din ada-

mı, tüccar ve bürokrat görev yapıyordu. 1790'a kadar Yeni Avrupa'da hiçbir yerleşim bu kadar büyük bir nüfusu barındırmadı. Dünyanın en büyük pazar yeri Yeni Dünya'da, Aztek başkenti Tenochtitlan'daydı.* Her sabah 60 bin tüccar ve müşteri sokakları doldurur; mısır, mücevher, pamuklu giysi, vahşi hindi, sarımsak, tuzlanmış balık ve altın alıp satardı. Ne Roma'da ne de İstanbul'da, burayla boy ölçüşecek bir yer vardı. Bütün şehrin bir serap olduğunu düşünen Cortez'in askerleri, pazar yerini iki günde dolaşmışlardı. Portekizliler de, Brezilya'nın kıyı şeridi boyunca karşılaştıkları insan kalabalığına inanamadılar. Misyoner Alfonso Braz'a göre Amazonlular tavşanlar gibi üremişti: "Sayıları o kadar fazla, toprak o kadar büyük ve onlar o kadar hızla çoğalıyorlar ki, sürekli savaşmasalar ve birbirlerini yemeseler, buraya sığamayacaklar."

Bu kanıta rağmen, tarihçiler (akademisyenlere özgü bir hırçınlıkla), yarıkürenin Büyük Kıyım'dan önceki nüfusu konusunda uzun süre mutabakata varamadılar. Tartışmalar hâlâ sürse de, birçok bilim adamı artık Kuzey Amerika için 1 milyon, Latin Amerika için de 15 milyonluk nüfus tahminin çok düşük olduğu konusunda anlaşıyor. İnatçı bir tarihçi olan Henry Dobyns, yaklaşık otuz yıl önce, besin kaynaklarını, salgınları ve yerlilerin mezarlarını inceleyerek bu rakamların doğru olmadığını ortaya çıkarmıştı. Vardığı sonuç şuydu: Bugün 1,5 milyon Kuzey Amerika yerlisi hayatta olduğuna göre, Eski Dünya mikropları 1492'de avcı, toplayıcı ve çiftçilerden oluşan 18 milyonluk bir nüfusla karşılaşmış olmalıydı. Aztekler, Mayalar, İnkalar ve Amazon bölgesinde yaşayan 5 milyon yerliyle birlikte Yeni Dünya'nın nüfusu, yıkımdan önce muhtemelen 90 ile 112 milyon arasındaydı. Bazı tarihçiler ve arkeologlar, Dobyns'in hesaplarını "abartılı" bulsa da, sağlam bulgulara dayanan araştırması birçok

(*) Bugünkü Mexico City – e.n.

bilim adamınca desteklenmektedir. Bulduğu rakamlar Yeni Dünya'nın, çiçek hastalığı işgalinden önce, Avrupa'nın iki katı ve ondan çok daha sağlıklı bir nüfusu barındırdığını ortaya koymaktadır.

Sağlıklı yaşama eski Yunanlılardan daha çok değer veren bir halk varsa, o da Amerikan yerlileriydi. Avrupalıların bacaklarını titreten, dişlerini döken, ciğerlerini söken hastalıkların hiçbirini bilmiyorlardı. Çiçek yoktu. Kızamık yoktu. Veba yoktu. Cüzam yoktu. Nezle yoktu. Sıtma ve sarı humma, onlar için siyahi insanlar ve hindiba çiçeği kadar yabancıydı. Onlar, hastalıklardan uzak olmanın değerini bildiler. Çoğu yerli için iyi yaşamak ve sağlıklı kalmak, dinlerinin temelini oluşturuyordu. Kanada'daki Ojibwaylerin dilinde iyi yaşamı ifade eden bir ad bile vardı: "Uzun ömürlü, sağlıklı ve talihsizlikten uzak kalarak" hayatı yüceltmek anlamına gelen *pimadaziwin*. Yeni Dünya'da temizlik de kutsaldı. Kötü kokan bitli işgalcilerin tersine, yerlilerin çoğu düzenli olarak yıkanıp ter banyosu yapıyordu. İnkalar için hijyen, dürüstlük kadar yüksek bir değerdi; parfümlü Avrupalıların, 19. yüzyıla kadar geliştiremedikleri bir inançtı bu.

Pasaklı işgalcilerin, sağlam yapılı insanlardan gelen "güzel kokuları" fark etmemeleri imkânsızdı. Yerlilerin "beyaz ve düzgün dişlerine" hayran kaldılar ve "pürüzsüz ciltlerini" kıskandılar – bu, çopur suratlı İspanyol, Portekiz ve Fransızların erken yaşta kaybettiği bir özellikti. New England kolonicilerinden William Wood, Amerikan yerlilerinin "diğer ülkelerde sık görülen hastalıklarla tanışmamış, güçlü ve sağlıklı vücutlara" sahip olduklarını söylüyordu. Ayrıca yerlilerin, "ezici bir çalışma hayatıyla çökmedikleri, baş ağrıtan kaygılarla canlarını sıkmadıkları ve aşırı bolluğu kötüye kullanmadıkları için" elli gibi inanılmaz bir yaşa kadar (o devirde otuzu gören Avrupalılar şanslı sayılırdı) yaşayabildikleri sonucuna vardı. Kanada'da Baron de Lahontan da

"Vahşiler"in "güçlü bir halk" olduğunu açıkladı. Cizvit misyoneri Manoel de Nóbrega, Amazonlar hakkında benzer çarpıcı açıklamalar yaptı: "Burada kimsenin ateşten öldüğünü işitmedim; sadece yaşlılıktan ve çoğu zaman Galler hastalığından [frengi] ölüyorlar."

Bu gücün, donmuş Bering Boğazı'nın geçilip Yeni Dünya'ya yavaş yavaş yerleşmesiyle başlayan otuz bin yıllık bir tarihi vardı. Giriş soğuk ve zorlu olduğu için, hasta göçmenler mikroplarıyla birlikte çabucak öldü. Tarih öncesinde Alaska, dağları, karı ve buzullarıyla bir tür mikrop filtresi işlevi gördü ve sağlam olanları kabul edip olmayanları dondurdu. Bu dönemden sonra Eski Dünya ile Yeni Dünya birbirinden tamamen farklı parazitler geliştirdi. Çocuk felci, sarılık ve frengi hariç, Amerikan yerlileri hastalıksız yaşadı. Ancak, ortalıkta sürekli bir mikrop tehdidi olmadığı için Yeni Dünya halklarının bağışıklık sistemleri, bir barış zamanı ordusu kadar tecrübesizdi. Böylelikle çiçek hastalığı Yeni Dünya'da, büyüyüp yayılmak için sınırsız bir alan ve "bakir topraklar" buldu.

İki dünyanın hastalıkları arasındaki bu farklılık, farklı tarım yöntemlerini de yansıtıyordu. 1400'lere gelindiğinde Eski Dünya, keçi, koyun, sığır, domuz, eşek ve atları evcilleştirmişti. Avrupalılar bu dört ayaklı yardımcıların ve proteinlerin bedelini, onların mikroplarını paylaşarak ödedi. Muhtemelen verem ineklerden, su çiçeği tavuklardan, kızamık köpeklerden, nezle ise domuz ve ördeklerden bulaştı. İnsanlar ve evcilleştirilen hayvanlar, toplam iki yüzden fazla hastalığı paylaşıyor. Mikroplarla ilk karşılaşma ölümcül olduysa da, uzun süreli ilişki, karşılıklı tolerans ve bağışıklıkla sonuçlandı. Denilebilir ki Eski Dünya tarımı, Avrupalıların üstorganizmayı daha çok rahatsız etmelerine ve diğer halklarla kıyaslandığında mikroplara karşı daha güçlü bir bağışıklık geliştirmelerine neden oldu.

Yeni Dünya'da ise böylesi mikrobik karşılaşmalar çok sık olmadı. Orta Amerika halkları mısır, fasulye ve kadife çiçeği yetiştirmelerine rağmen, hiçbir zaman hayvanları ehlileştirmediler. Son Buzul Çağı, köpek ve hindi dışında evcilleştirecek pek hayvan bırakmamıştı; kalanlar da ya yenmiş ya da yerini tarım ürünlerine bırakmıştı. Bu ciddi hayvan kıtlığı yüzünden Aztekler (ve ataları), ayrıcalıklı elitlerine protein sağlamak için her yıl elli bin insan kurban etmek zorunda kaldılar. Kuzey Amerika'da, o zamanlar insanın doğadaki eşit ortağı olarak kabul edilen hayvanların evcilleştirilmesi, dine saygısızlık anlamına gelirdi. İnkalar sadece lamaları, alpakaları ve Gine domuzlarını [kobay] evcilleştirmişler, bu hayvanlar hastalık bulaştırdıysa bile, hemen hemen hiçbir iz bırakmamıştı. Eski Dünya'da hayvanların evcilleştirilmesi insanları olağanüstü çeşitlilikte mikroplara aşina kılarken, Yeni Dünya halkları ve onların bağışıklık sistemleri korumasız kaldı.

Çiçek Yeni Dünya'ya ulaştığında, biyolojinin en önemli ve en az dikkate alınan kuralına uydu: İşgalci tavşanlar kuralı. Bir kurbağayı, bir atı ya da bir hindiba çiçeğini evinden alın, okyanusun ötesinde, iyi besinlerin bulunduğu ve düşmanların olmadığı buna benzer bir toprağa götürün, işgalci tavşanlar kadar hızlı çoğalacaklardır. Bu kural Avustralya'da doğrulanmıştır. 1859'da yerleşmecilerden biri tarafından tesadüfen ülkeye getirilen yirmi dört vahşi İngiliz tavşanı öyle hızlı çoğaldı ki, İkinci Dünya Savaşı öncesinde 4 milyon metrekarelik bir çayır tamamen kel kaldı. Çiçek de bir tür Yeni Dünya tavşanıydı. Otuz bin yıl önce insanlar Bering Boğazı'nı geçip Yeni Dünya'ya geldiklerinde, önemli hastalıklarını ve bağışıklık sistemlerini geride bırakmışlardı. Çiçek, çok sayıda insanı kendine düşman bir bağışıklık sistemi olmadan yakaladığında, Avrupalılara musallat olan bütün bitkiler, hayvanlar ya da mikroplar gibi davranarak savunmasız bir cennette çoğaldı.

Yeni Dünya halklarının başına gelecek biyolojik felaketin ilk işaretini farkında olmadan Kristof Kolomb verdi. Doğu'yu arayışı sırasında birbiri ardına Karayip adalarına uğrayan Kolomb, birkaç Arawak kaçırdı ve İspanya'ya, birkaç papağan, parlatılmış balık kılçıkları ve bu insan örnekleriyle döndü. Bu ilkel biyolojik deney, Arawaklar için bir felaket oldu. On yerliden yalnızca yedisi yolculuğa dayanabildi; Kolomb bir yıl sonra Çin'i bulmak için yeniden Amerika'ya döndüğünde yalnızca ikisi hayattaydı. Bunu izleyen daha büyük Arawak denek grupları, "toprağa uyum sağlayamadıkları" mikrop dolu İspanya'da kısa sürede öldüler.

Yeni Dünya'ya ilk çiçek hastalığını, Eski Dünya'nın hasta göçmenleri tarafından bulaştırdı ve ilk salgın 1519'da şimdiki Haiti ve Dominik Cumhuriyeti olan Española adasında patlak verdi. Salgın beş yıl boyunca kıtayı kasıp kavurdu; Mississippi'de kanoyla kuzeye çıkarak, güneyde de eski İnka yolları üzerindeki habercilerle Cuzco'ya* kadar giderek Yeni Dünya'da nüfusun yoğun olduğu yerleşim yerlerine yayıldı. Listenin başında tütün içen Arawak yerlileri geliyordu. Çiçek bu halkı tamamen yok etti; öyle ki Arawak dilinde yalçın, sert anlamına gelen *Haiti* kelimesi, bir zamanlar var olduklarını gösteren yegâne iz olarak kaldı. Salgın, Puerto Rico ile Küba'ya yayıldığında, Calusa'nın yarısını kolayca yok etti; hayatta kalanlar kutsal, şifalı bir nehir bulabilmek amacıyla kanoyla Florida'ya kaçtılar. Hıristiyanlıktan etkilenen Calusa rahipleri, Ürdün Nehri'nin sağaltıcı güçlere sahip olduğuna inanıyorlardı. Kendilerini hiç tanımadıkları ateşler ve kabarıklıklar içinde bulan Florida halkı da serüvene katıldı. Şaşkınlık içindeki bir İspanyol, "bu insanların Florida'da girip yıkanmadıkları tek bir ırmak, dere, hatta göl kalmadığını" görmüştü. Yeni Dünya'nın ölmekte olan umutsuz insanlarının bu şifalı su arayışı, sonra-

(*) Peru'da, İnka İmparatorluğu'nun merkezi olan bölge – e.n.

dan Eski Dünya'nın Gençlik Çeşmesi adı verilen kurgusuna dönüştü.

Salgın, Küba'dan Meksika'ya, fetihlerden birine katılan siyah bir kölenin ateşler içindeki vücudunda geçti. Fransisken rahip Ray Torbio Motolinía, mikrobun ilerleyişini inanmayan gözlerle izledi: "Çiçek yerlilere saldırdıktan hemen sonra, o kadar büyük bir salgın halini aldı ki, birçok bölgede nüfusun yarısından çoğu yok oldu... Kitleler halinde öldüler, tahtakuruları gibi." Salgın, Tenochtitlan'da, Hernando Cortez ile ordusunu kurban eti olmaktan son anda kurtardı. Taş silahlarla donanmış Aztek ordusu, liderleri Cuitalhuac'ın cesur komutasında, Tenochtitlan'dan çekilen, ancak altın yükleri nedeniyle yavaş ilerleyebilen Cortez'in ordusunun dörtte üçünü yok etti.

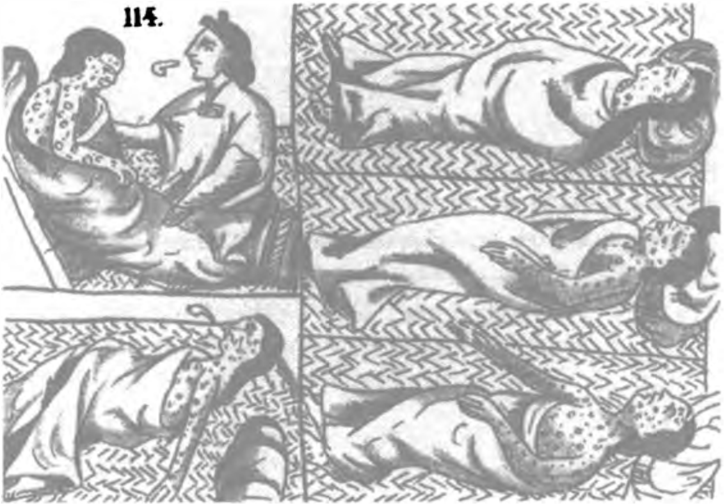
Çiçek, Cuitalhuac ile savaşçılarının işlerini bitirmelerini önledi. Salgının tesadüfen ortaya çıkışı İspanyolları, Tanrı'nın onlara yardım ettiğine inandırdı: "Hıristiyanlar savaştan yorgun düştüğünde, Tanrı yerlilere çiçeği göndermeyi uygun buldu..." Hastalık önce Cuitalhuac'ı vurdu, ardından şaşkın yerliler yetmiş gün ateşler içinde yandı. "Yüzümüzde, göğsümüzde, karnımızda yaralar çıktı; vücudumuz tepeden tırnağa acı veren yaralarla kaplandı. Hastalık o kadar korkunçtu ki, kimse ne yürüyebildi ne de kıpırdayabildi. Hasta olanlar o kadar çaresizdi ki, yataklarında ölü gibi yatıyorlar, kol ve bacaklarını, hatta başlarını bile oynatamıyorlardı. Ne yüz üstü yatabiliyor ne de yana dönebiliyorlardı. Hareket ettiklerinde acıyla bağırıyorlardı." Aztekler böyle bir hastalığın küçük olarak nitelenemeyeceğini düşünüp onu "büyük çiçek" diye adlandırdılar.

"Büyük çiçek", Tenochtitlanlıları ölümcül pelerininin altına aldıktan sonra, Cortez yeniden toparlandı ve daha çok sayıda adam, gemi ve topla geri döndü. Seksen gün süren savaşın ardından sokaklar ölülerle dolup yürümek imkân-

sız hale geldiğinde, Aztekler teslim oldular. Çiçekbozuğu suratlı savaşçılar hüzünlü şarkılar söylediler: "Yerlere serildik, perişan olduk. Bir zamanlar güzellik ve cesaretin dolaştığı Meksika ve Talateloco'da üzüntüden, eziyetten başka bir şey kalmadı. Kullarından bıktın mı? Kullarına kızgın mısın? Söyle ey bize Hayatı Veren." Azteklerin matemi kısa sürede Amerika kıtasının ağıtı oldu.

Ama Cortez'in bilmediği bir şey vardı: Çiçek Meksika'da gizli bir müttefike sahipti. Yarıkürenin en kalabalık bölgesi olan Meksika'da, 25 milyonluk nüfus, Kara Ölüm öncesi Avrupa'dakine benzer bir geçim krizi yaratmıştı. 1505'teki kıtlık, binlerce Aztek köylüsünü, yiyecek yemek bulabilmek amacıyla köle olmaya zorlamıştı. Meksika Vadisi'nin erozyona uğramış, bozulmuş topraklarında mısır yetiştirmeye çalışan çok sayıda insan, adeta yolun sonuna gelmişti. Tarihçi Murdo MacLeod, yiyecek kıtlığının, hastalıklara yabancılıklarıyla birleşerek Orta Amerika halklarını, veba öncesindeki ortaçağ köylüleriyle kıyaslandığında biyolojik saldırı karşısında çok daha savunmasız bıraktığını yazar: "14. yüzyıl Avrupası'nın felaket için olgun hale geldiği söylenecekse, Orta Amerika'nın aşırı olgunlaşmış olduğunu söylemek gerekir."

Meksika'nın fethinden sonra çiçek, veba ve nezlenin eşliğinde 1521'de büyük kalabalıkların yaşadığı Yucatan ve Guatemala'yı ziyaret etti. "Büyük Yangın" ve "Çabuk Ölüm" Guatemala'nın dağ halklarının üçte birini öldürürken, Yucatan'daki Mayalar kuşlar gibi döküldüler; yirmi yıldan kısa sürede 400 bin insan öldü (nüfusun üçte ikisi). Salgın hastalık amansız yürüyüşünü sürdürerek Costa Rica, Panama ve Nikaragua halkını yok etti. 1524'te, İnka İmparatorluğu'na, "sakallı adamlar"ın işgalini haber veren habercilerle teşrif etti. İnka şairlerinden birine göre hastalık Quito'ya, karalar giymiş bir adamın taşıdığı bir kutu içinde gel-

Dehşet içindeki binlerce Aztekli, "büyük çiçek"ten ölene ya da iyileşene kadar yataklarında yatıp acı içinde feryat ediyordu (Peabody Müzesi, Harvard Üniversitesi).

di. Güneşin Oğlu Huayna Capac, kutuyu açtı ve "kelebek ya da kâğıt parçalarına benzer birşeyler kutudan çıkıp ortalığa yayılarak gözden kayboldu". Birkaç gün sonra, komutanları öldüğünde, Huayna Capac ateşler içindeki soylu vücudunu taş bir eve kapattı ve orada kendini çürümeye terketti. Capac'ın ani ölümünün ardından varisi Ninan Cyoche'nin de ölmesiyle birlikte, imparatorlukta otorite boşluğu doğdu ve iki kardeş, Huascar ile Atahualpa arasında beş yıl sürecek amansız bir iç savaş başladı. Pizarro'nun 170 asker ve 40 atla ortaya çıktığı 1532 yılına kadar salgın, bombardıman uçaklarıyla donanmış bir ordu gibi iş görmüştü. Hastalık İnka soylularını yok ederken, iç savaş da imparatorluğun en iyi savaşçılarını tüketmişti. Çiçek gibi güçlü bir müttefiki olan Pizarro'nun askerî dehaya pek de ihtiyacı yoktu.

Çiçek hastalığının işgali, Amazon'da da benzer bir olaylar zinciri başlattı. Öksürükten ve kanamadan mustarip Ama-

zonlular, ölümü kapılarından uzak tutmak için biber yaktılar, insanların yakarışları yağmur ormanlarında yankılandı. Yerliler, sağlıklı misyonerlerin karşısında ya kaçtılar ya da ince dallar gibi titrediler. Şaşkınlık ve umutsuzluk içindeki çiftçiler manyok ekmeyi ihmal ettiler ve kıtlıktan öldüler. Tanrılarının onları terk ettiğine inanan binlerce Amazonlu, gizemli ama işe yaramaz bir antibiyotiğe sarılırcasına Hıristiyanlığı kabul etti. Bahia yakınlarındaki bir Cizvit yerleşiminde, 1559-1583 yılları arasında korku içindeki 40 bin yerli Hıristiyanlığı kabul etti; ama bu, çiçek ölümlerini engelleyemedi. 1580'e gelindiğinde sadece 300'ü hayatta kalmıştı. Eski Dünya mikroplarının acımasız ilerleyişi ve yol açtığı kültürel parçalanma, fatihlerin altına verdiği değeri insanlara veren Cizvitleri umutsuzluğa itti: "Onların bu yılgınlığını gören, eski günleri hatırlayan ve bir zamanlar öylesine kalabalık olan bu halktan şimdi ne kadar az insan kaldığını, eskiden yeterli yiyeceklerinin olduğunu, ama şimdi açlıktan öldüklerini, eskiden özgürce yaşadıklarını, ama şimdi büyük bir sefalet içinde olduklarını, attıkları her adımda saldırıya uğradıklarını ve Hıristiyanlarca zorla köle edildiklerini gören, bu ani değişikliğe kafa yoran hiç kimse yas tutmadan ve merhamet gözyaşları dökmeden edemez."

Kuzey Amerika'da salgınlar kabileleri dağıttı, birçok insanı yerinden yurdundan etti ve bazı kültürleri yeryüzünden sildi. Alvar Nunez Cabeza de Vaca, 1530'larda, ABD'nin güneyindeki destansı yürüyüşüne başladığında, Kızılderililerin tarihini yeniden yazan çiçek salgınından kaçan yerlilere rastladı. Fransızlar Mississippi Vadisi'ni işgal ettiklerinde, güneşe tapan Toprak İşçileri'nden geriye yalnızca, savaş madalyalarına benzeyen dövmeleri olan savaşçı Naçezler kalmıştı. Ama 1721'e gelindiğinde onlar da adeta bir gölge halk haline geldi. Salgınlar insanları yok ettikçe Mississippi kıyıları o denli ıssızlaştı ki, 1800'lerin başında bufalo sürü-

leri höyükleri dümdüz edip Kentucky'ye girdi. Daha sonra, Oregon'a gitmekte olan öncüler, karşılaştıkları ören yerlerinin kayıp İsrail kabilelerine ya da Vikinglere ait olduğunu sandılar. Çiçek bölgeyi 1830'larda bir kez daha vurduğunda, Oto, Omaha ve Missouri kabilelerinden hayatta kalabilenler Pawneelerle birleşti. Ne var ki hastalığın neden olduğu bu birleşmeler, Amerikan yerlilerini daha kalabalık gruplarda bir araya getirerek çiçek ile kızamığın işini kolaylaştırdı.

New England yerlileri arasında çiçek salgını 1620'lere dek pek görülmedi; ama bu tarihten sonra hastalığın etkileri yıkıcı oldu. Büyük kabilelerin nüfuslarının yarısını ya da üçte birini kaybetmesiyle birlikte kendi topluluklarına yabancılaşan hırslı bireyler, işgalcilerle hain ittifaklar oluşturdu. Yerlilerden biri, Squanto, bir salgından tek başına kurtulmuştu ve iktidarı ele geçirebilmek için her yolu denedi. Bir Püriten'in anlattığına göre, Squanto kendi konumunu güçlendirmek için diğer yerlileri, beyazların hastalığı depolarda sakladıklarına inandırdı; "hastalığı canımız istediği zaman, dilediğimiz insanlara ve dilediğimiz yere yayabiliriz, yerimizden kıpırdamadan onları mahvedebiliriz." Bu oldukça etkin bir hile oldu.

Amerika'nın her yerinde, yerliler bulaşıcı hastalıklar konusunda hiçbir deneyimlerinin olmadığını kanıtladılar. Yerlilerin geleneksel tedavi yöntemi olan, sıkı bir ter banyosundan sonra soğuk suya atlama, çiçek ve kızamık gibi ateşli hastalıklardan ölme oranını artırmaktan başka bir işe yaramıyordu. Büyük Göller yakınındaki Winnebagolar, çiçek hastalığını ağaçlara astıkları köpek ölüleriyle korkutup kaçırmaya çalıştılar. Florida'da Ticumalar kazazede İspanyol gemicilerden bir-iki numara öğrendiler. Ölüm terlemelerinden vazgeçtiler ve harcanabilir bir azınlık olan travestilerini, tecrit edilmiş hastaların bakımıyla görevlendirdiler. Bu çabalar Ticumaları yok olmaktan kurtarmadıysa da, diğer

Amerikan yerlilerinin hiçbiri halk sağlığı konusunda bu kadar inceliğe ulaşamadı. Büyük Ovalar'da talihsiz Assiniboineler, gözleri olan ve yalnızca kendisinden korkanları gören bir yaratık olarak hayal ettikleri çiçek şeytanını oyuna getirebileceklerini düşündüler. Tedavi yöntemleri, "çiçek hastalarının yakınında durup onların çubuğunu kullanmak, onların kabından yemek, onlarla aynı battaniyeye sarınmak ve böylece hastalıktan korkmadıklarını göstermekti". 1837'deki büyük çiçek salgınında, korkusuz Assiniboineler neredeyse tamamen yok oldu.

İşgalcilerin hastalıktan etkilenmediklerini görerek korkuya kapılan Yeni Dünya halkları, mikropları ilerleyen Avrupalıların üzerine püskürtmeye çalıştı. Meksika'da köleleştirilen Aztekler, İspanyolların midelerine gidecek ekmeklerin içine hastalıklı kan karıştırdılar, çiçekten ölenleri kuyulara attılar. Büyük Ovalar'da, hasta Creeler pazarlara ve kalelere girip kapı kollarına tükürüyorlar, pencerelere cerahat sürüp yerlere uzanıyorlardı. "Bu hastalığı beyazlara ve kaledeki tüccarlara bulaştırabilirsek, kendimiz kurtulacağız," diyorlardı. Creeler doğru düşünüyorlar, ama yanlış mikrop kullanıyorlardı. 1870 salgınında yedi yüzden fazlası öldü; yeni çiçek aşısını yaptıran tüccarlar, kurtların yerlilerin cesetlerini paylaşmak için nasıl birbirleriyle kavga ettiklerini anlattılar.

Çiçek 19. yüzyıla kadar, Aleut Adalarından Tierra del Fuigo'ya* Yeni Dünya'daki hemen hemen her topluluğu ziyaret etti. Birçok yere de, Kiowaların dediği gibi, beyaz adamdan önce geldi. George Vancouver, 1763'te Puget Sound'a** geldiğinde, kafatasları ve kemiklerle dolu bir çiçek hastalığından ölenler mezarlığı buldu. 1801'de Lewis ve Clark Büyük Ovalar'ı yürüyerek geçtiklerinde, otuz yıllık çiçek lekeleri olan yerlilerle karşılaştılar. 1830'larda, res-

(*) Ateş Adası. Macellan Boğazı'nın güneyindeki takımadalar – e.n.
(**) ABD'nin doğusunda, Seattle civarındaki fiyort – e.n.

sam George Catlin, çiçekle yarışa tutuştu: Resmini yaptığı her yerli şefi, çiçek kurbanı oluyordu. Choctawların şefi, çiçekten öldü; Catlin'in arkadaşı, Mandan'ların şefi Dört Ayı da öyle. Çiçekten ölmek, yerlilerin çoğu gibi şef için de aşağılayıcı bir durumdu: "Ölümden korkmuyorum, dostlarım, bunu biliyorsunuz, ama çürümüş bir yüzle ölmekten korkuyorum, kurtlar bile beni gördüklerinde korkuyla titreyecekler..."

Çiçek, geleneksel inançları ve manevi yaşamı derinden sarstı, tıpkı Kara Ölüm'ün Katolik Kilisesi'ne yaptığı gibi. İşgalci virüs, şamanların, kâhinlerin ve hekimlerin çaresizliğini gösterdikten başka, onların kendilerini işe yaramaz hissetmelerine de yol açtı. Aztek büyücüleri değerlendirmelerinde açık sözlüydü: "Ah, Tanrım, biz onlarla boy ölçüşemeyiz; bizler birer hiçiz." Yerli büyücülerin işe yarayacak hiçbir ilaçları, muska ya da duaları yoktu. Yerliler kitleler halinde ölürken, işgalcilerin tavşanlar gibi çoğalmasının adaletsizliği, birçok yerliyi Avrupa'nın Yüce Ruh'unun çok daha güçlü bir ilaca sahip olduğuna ikna etti. Doğu Kanada'daki, gururlu ve bir zamanlar kalabalık Micmac'lar, her açıdan beyazlardan üstün olduklarını düşünürlerken, salgınlar kendilerine olan güvenlerini zayıflattı ve Tanrı'nın, "gözde ve sevgili insanları olan" Fransızları "koruyup kolladığı"nı düşünmeye başladılar. Bu inanış yerlileri, yazar William Styron'un (Milton'un sözleriyle) "görülür karanlık" olarak adlandıracağı, toplu intiharlarla, çocukların öldürülmesiyle sonuçlanan derin bir bunalıma sürükledi.

Latin Amerika'da benzer sonuçlar, yaşayanları yok etmeyen yeni bir ruhani düzen arayan yerlileri Katolik Kilisesi'ne yöneltti. Kuzey Amerika'da ise ruhsal yabancılaşma yerlileri kürk ticaretine yönlendirdi. Avrupalıların kunduz şapkaları giymeye başlamasından önce Kuzey Amerika yerlilerinin çoğu, insanların ve hayvanların birlikte yemek yiyen, tü-

tün içen ve dans eden sosyal varlıklar olduğunu düşünürdü. Rüyalarda insanlar hayvanlarla konuşur, hayvanlar da onlara karşılık verirdi; şamanlarsa, iyi bir telefon operatörü gibi iki dünya arasında ortaya çıkabilecek iletişim sorunlarını çözerlerdi. Böyle bir evrende, avlanmak dahil yaşamın her yönü ruhaniydi ve gereksiz katliamın, savurganlığın yasaklandığı tabularla çevrili bir yaşam söz konusuydu. Kunduz ya da geyik halkını kızdırmak, talihsizlik, sefalet ve hastalıkla sonuçlanabilecek ciddi bir işti. Ama çiçek ile veba saldırdığında, yerlilerin çoğu, hayvan krallığının yeminini bozduğunu ve bilinmeyen günahları için yerli halka savaş açtığını düşündü. Tarihçi Calvin Martin'in deyimiyle "hayvanların gizli ittifakı", birçok inananın kutsal yolları bırakıp kirli işlere bulaşmasına neden oldu. Bir zamanlar Amerika yerlilerini "oyunun kural koruyucuları" konumunda tutan tabular, hayvanlar tüketilebilir düşmanlar haline geldiğinde bir kenara atıldılar. "Kendini mikropların ölümcül kıskacından kurtarmak isteyen yerli, vahşi yaşamdaki düşmanlarını yok etmeye başladı," diyor Martin. "O bir intikam savaşına girişti, kısa sürede tarihî kürk ticaretine dönüşen bir savaş."

Kürk ticareti New England'da başka nedenlerle ortaya çıktı. Salgınlar, ormanları Abenaki yerlilerinin kemikleriyle doldururken, *wampum*'un* değerini de artırdı. Sağlık ve güç sembolü olan bu beyaz ve mor kabuklar, New England'da prestij anlamına geliyordu. Bir *wampum* armağanı bir tartışmayı sona erdirebilir, bir ruhu hoşnut edebilirdi ve *wampum*'ları koruyan yerli şefleri onları akıllıca kullanırdı. Ancak, Avrupalılar çiçek salgınından kurtulan, sosyal ve siyasal düzeni yeniden kurmak için *wampum*'a gerek duyan yerlilere, kunduz kuyruğu karşılığında *wampum* önerdiğinde, hayvanlar için felaket başladı. "Prestij için kurulan kü-

(*) Kuzey Amerika yerlilerinin para veya süs olarak kullandıkları, iplere gerilmiş, kemerlere vb. takılmış kabuklar – e.n.

çük bir pazar bile, yerlileri New England'ın kürklü memelilerinin baş katillerine çevirmeye yetti," diyor çevrebilimci William Cronon.

Tarih ironiyle zenginleşir. Yerlilerin, Amerika'nın ilk ticari kilisesi olan kürk ticaretine başlaması, tarihe ironi için bol malzeme kazandırdı. Yerli halk, vaşakları, geyikleri ve kunduzları öldürmekle, kendi yaşam kaynaklarını yok etti, ailelerini kötü beslenmeye mahkûm etti ve sonunda yerliler hastalıklara karşı daha duyarlı hale geldiler. 1789'da Connecticut'un Mohikanları "Zaman her şeyi alt üst etti, daha doğrusu beyaz insanın yardımıyla biz iyi zamanların sonunu getirdik," diyorlardı, "eski zamanlarda atalarımız her şeye sahipti... ama heyhat, bizler değiliz; balıkçılığımız, avcılığımız ve kümes hayvancılığımız, hepsi sona erdi".

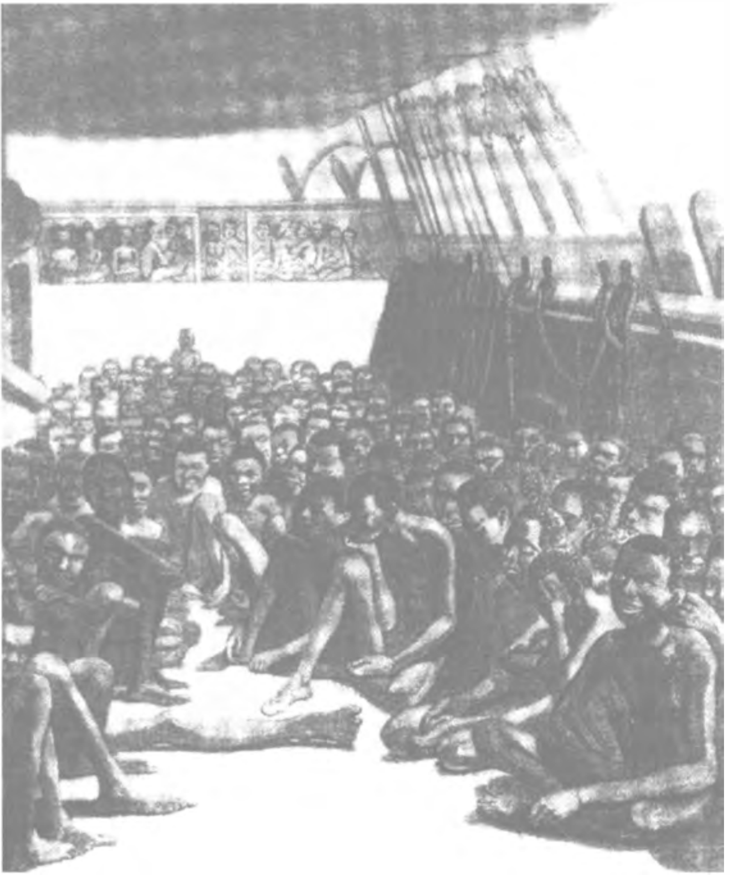
Yeni Dünya'daki memelilerin öldürülmesi, Eski Dünya işgalcilerine daha çok yer açtı. Avrupalı sığırlar ve koyunlara New England, düşmanların olmadığı uçsuz bucaksız bir cennet gibi görünmüş olmalı. Kürk ticaretinden ötürü, 17. yüzyılda ormanlarda geyik yerine yabani inekler ve domuzlar dolaşıyordu. Orta Amerika ile Meksika'da sığır, koyun ve domuzlar, (tıpkı çiçek hastalığı gibi) el değmemiş zengin otlaklar keşfettiler. Bol miktardaki otu değerlendiren ve işgalci tavşanlar kuralına uyan bu hayvanlar, kısa sürede Meksikalıları sayıca geride bıraktılar ve 150 bin gibi sayılara ulaşan sürüler oluşturdular. Yerlilerin korkudan yemediği bu boynuzlu vahşi hayvanlar, mısır tarlalarını ezip geçti ve çiçek gazilerine kıtlığı getirdi. Yerliler, yaşam alanlarını işgalci ineklere terk ederken, inekler giderek çoğaldı. Orta Amerika'da yerliler, sığırlar yüzünden verimli, alçak tarım alanlarından bugün hâlâ yoksulluk çektikleri verimsiz, dağlık bölgelere sürüldüler.

Çiçek, Eski Dünya mikroplarının en öldürücüsü olmasına rağmen, tek başına iş görmüyordu. Kuzey Amerika'da

1520-1899 yılları arasında 41 çiçek salgını, 17 kızamık, 10 nezle, 4 hıyarcıklı veba dalgası ve 4 kızıl saldırısıyla yarıştı. Güney Amerika'daki hastalıklar listesi içinse ayrı bir bölüm ayırmak gerekir. 17. yüzyılda, viski yüzünden bağışıklık sistemleri iyice zayıflayan yerliler arasında bu salgınlar daha da güçlendi. 1699'da bir Alman misyoner bütün bu ölümlere bakıp şu sonuca vardı: "Yerliler o kadar kolay ölüyor ki, bir İspanyol'un bakışı ve kokusu bile ruhlarını teslim etmelerine yetiyor."

Büyük Kıyım'da ölen yerlilerin kesin sayısı muhtemelen, iki dünya savaşında ölenlerin toplam sayısından fazladır. 1490'da Amerika yerlileri dünya nüfusunun yüzde 20'sini oluştururken, çiçek hastalığı ve fetihlerle geçen bir yüzyıl sonra bu oran yüzde 3'ten daha azdı. 1568 yılına gelindiğinde, Orta Meksika'nın Kolomb öncesi 25 milyonluk zengin nüfusundan geriye, yoksul ve köleleşmiş 2 milyonluk bir halk kalmıştı. Meksika vadisi eski zenginliğini bir daha göremedi ve ancak 1940'larda 20 milyon nüfusa ulaşabildi; bu tarihte bile nüfusun yalnızca yüzde 7'sini yerliler oluşturuyordu. Eski Dünya mikropları, Andların 12 ile 30 milyon arasında değişen nüfusunu, Büyük Kıyım'ın neredeyse sona erdiği 1650'de 1 milyona indirmişti. Henry Dobyns'e göre batı yarıküredeki yıkım o kadar büyüktü ki, "20. yüzyılda yaşayan her bir yerliye karşılık, dört yüz yıl önce yaklaşık 72 yerli vardı".

Bütün bu ölümler, İspanyolların, Yeni Dünya'nın gümüş madenlerinde ve şeker tarlalarında çalışacak yerlilere ihtiyaç duydukları bir dönemde müthiş bir işgücü kaybına neden oldu. İspanyollar, Meksika, Peru ve Española'daki kayıpların yerini almak üzere, bulabildikleri her yerden yerli topladılar. Püritenler bile zincirledikleri yerlileri Batı Hint Adalarına gönderdiler. Ama 1 milyona varan nüfusuyla Nikaragua, saldırının esas hedefi oldu. 1530'lar ve 1540'larda,

Kalabalık köle gemileri adeta birer mikrop fabrikasıydı; yük limana indiğinde köleler yürüyen iskeletleri andırıyordu.

köle tacirleri 500 bin Nikaragualıyı taşıdı ve direnen 50 bin yerliyi öldürdü. Hayatta kalan yerliler için o kadar büyük talep vardı ki, 20 köle gemisi her yıl 210 sefer yapıyor, her biri 350 köle taşıyordu. Kölelerin yalnızca yarısı yolculuğa dayanabildi, kalanlar da yeraltı mezarlıklarını andıran madenlerde kısa sürede öldüler. 1578'de Nikaragua'daki yerlilerin sayısı 8 bini geçmiyordu.

Yeni Dünya nüfusunun azalması karşısında, İspanyollar Afrika'dan köle ithal etmeye başladı. *La trata negra*'nın* destekçileri yerlilerin "kovadaki balıklar gibi öldüğünü" söylüyordu, oysa siyahlar "o kadar çoğalmışlardı ki, asılmadıkları sürece ölmeyecekleri kanısına varıldı, gerçekten de hiçbiri hastalıktan ölmedi". Bu, yeteri kadar ikna edici bir iddiaydı. Kolomb'un "arı kovanı"nı andıran Yeni Dünya'ya ayak basmasından yüz yıl sonra, İspanyollar boş yerleri doldurmak için 1 milyon Afrikalı ithal etmişti. Genel inanışın ve kitaplardaki hataların aksine, Yeni Dünya'da Afrikalıların sayısı 18. yüzyıla kadar beyazlardan daha fazlaydı.

Bununla birlikte köle ticareti, neredeyse Yeni Dünya'ya eklediği sayıda insanı çekip aldı. Atlantik'in kötü şöhretli "orta geçit"inde beyaz denizciler zincirli kölelere tifüs, çiçek ve kızamık bulaştırırken, siyahlar da dizanteri, sarıhumma ve sıtmalarını onlarla paylaştı. Bu gemilerde yaşanan biyolojik savaşlar, iki tarafa da ağır kayıplar verdirdi. Her yıl denizcilerin yaklaşık dörtte biri ölüyor ya da Karayipler'de kaderine terkediliyordu. İnsan yükünün yüzde 70'inin, denizcilerin yüzde 10'unun ölümünden çiçek sorumluydu. Bir köle gemisi Yeni Dünya'daki limanlardan birine ulaşıncaya dek, modern bir hastanedekiler kadar çok ve çeşitli enfeksiyonlarla dolu oluyordu. Bir İngiliz tıp yetkilisi şöyle yazmıştı: "İnsan doğasının en tiksindirici yönleri, muhtemelen, dizanteri taşıyan kalabalık bir köle gemisinde kendini gösterir. Çiçek hastalığını saymazsak, orta geçitte denizcilere eşlik eden felaketler içinde en kötüsü budur. Geminin, daha doğrusu hapishanenin güvertesinden akan pislik, iğrenç ve her anlamda mide bulandırıcıdır ve rüzgaraltı tarafına doğru uzak bir mesafeden bile görülebilir." Portekizliler, köle kalyonlarına *tumbieros*, yani "yüzen mezarlar" adını verdiler.

(*) Siyah köle ticareti – e.n.

Leş kokulu gemiler Cartagena, Bahia, Veracruz ya da Buenos Aires'e vardıklarında ölü denizcilerle, hasta kölelerle ve "zalim hastalıkla" dolu oluyordu. Köleler, Avrupa ve Afrika hastalıkları için öyle elverişli taşıyıcıydılar ki, Karayipler ile Güney Amerika'nın kıyı bölgelerindeki yerli halklar zamanla tamamen yok oldu. Yeni Dünya kıyılarındaki ölüm alanları karşısında dehşete kapılan liman yetkilileri, kısa bir süre sonra, Yeni Dünya'da doğan beyazların çiçekle düzenli olarak karşılaşmadıkları için bu hastalığa karşı siyahlardan ya da yerlilerden daha fazla bağışıklık geliştirmediklerini öğrendiler. Kölelerin taşıdığı çiçek salgınları 18. yüzyılda New York'u bile vurdu. 16. ve 17. yüzyıllarda, beyazları korumak amacıyla köle gemilerine sıkı karantinalar uygulandı. Yeni Avrupalılar kölelerin, kasabaların "en dışındaki evlerde ya da çadırlarda" barındırılması zorunluluğunu getirdiler ve hekimler, sahiplerini belirlemek amacıyla köleleri kızgın demirle işaretlemeden önce iyice muayene ettiler.

Bu tedbirler, köle tacirlerini zengin eden kârlı enfeksiyon zincirlerini pek kıramadı. Çiçek, kızamık ve istismar kurbanlarının yerini doldurmak amacıyla sürekli hale gelen taze köle trafiği, bitmek bilmeyen bir hastalık döngüsü yarattı. Guinea sahilinde satın alınan iki köleden yalnızca biri Yeni Dünya'ya ulaşabiliyordu. Köle ticaretinin sürdüğü üç buçuk yüzyıl boyunca Yeni Dünya ile Atlantik Okyanusu'nda yaklaşık 15 milyon Afrikalı öldü. Dahası, Avrupa hastalıkları ve kadın kölelerin azlığı, köleliğin sona erdiği 19. yüzyıla dek, siyahların kendine yeterli bir topluluk oluşturmasını engelledi. Köleliğin kaldırılması birçoğunun hayatını düzeltti. Köle ticaretinin sürmesine yol açan acımasız salgınlara son verdi; siyahlara ilk kez, kendine yeterli bir göçmen halkı olma fırsatı verdi ve Amerika'nın büyük limanlarında hayatı daha sağlıklı ve uzun hale getirdi. Amerika'daki kölelik karşıtı hareketin, insan haklarına ilişkin entelektüel bi-

linçten çok, köle limanlarında yaşayan şehirli beyazların biyolojik güvenliklerini gözeten bilinçaltı kaygılarından doğmuş olabileceği de yabana atılamayacak bir savdır.

Çiçek hastalığı, tek başına köle ticaretini kurup devamlılığını sağlarken, maceracı ve girişimci beyazların da önünü açtı. New England'da Püritenler, çiçek kurbanlarından kalan çürük mısır tarlaları üzerinde Boston ve Plymouth gibi şehirler inşa ettiler. Tenochtitlan'ın harabelerinden, Mexico City şehri doğdu. Salgınlar ıssız topraklara dair hayal gücünü o denli etkiledi ki Avrupalılar Tanrı'nın onlara yarıkürede tanrısal mülkiyet hakkı bahşettiği sonucuna vardılar. Bir elinde İncil'i, diğerinde tüfeğini tutan Püriten John Cotton, Tekvin'in, halkına arazi pazarlıklarıyla canlarını sıkmadan "bulduğu boş yere yerleşme" hakkını verdiğini ilan etti. New England'a yerleşenler, mektuplarında akrabalarına her şeyi bırakıp göçmelerini salık veriyorlardı: "Tanrı bize yardım edecek. Burası da orası kadar iyi, Tanrı bize burada daha fazlasını verdi, çok daha iyi durumda olacağız."

Yeni Dünya'da yerlilerden boşalan yeri dolduran açıkgöz müminler, ne kadar iyi koşullarda olduklarına inanamıyorlardı. Avrupa'nın kalabalık ve hastalıklı şehirleriyle kıyaslandığında, Yeni Dünya sınırsız olanaklar sunan bir yere benziyordu. Avrupalılar burada uzun yaşamakla kalmadılar, günde üç öğün yemek de yiyebildiler. Kıtlıktan ve salgın teröründen kurtulan Neo-Avrupalılar, dünyanın en büyük ekonomik cümbüşlerinden birini başlattılar. Bu yeni Taşkınlık Çağı'nda, ağaçları, çiçeğin yerlileri öldürüşünden daha hızlı yok ettiler; balık, kürk, şeker ve gümüş ihraç ettiler. Yeni Dünya'yı talan ederek kapitalizmin temellerini de atmış oldular. Adam Smith bu gelişmeye hayran kaldı ve yeni bir ekonomik yasa oluşturdu: "Yerlilerin yeni gelenlere kolayca yer verdiği, terk edilmiş ya da çok az insanın yaşadığı bir ülkeyi devralan uygar bir ulusun kolonisi, zenginli-

ğe ve büyüklüğe, başka insan topluluklarından çok daha çabuk ulaşır."

Çiçek, bazı Yeni Avrupa ülkelerinin karakterine şekil verdi, ancak Kanada'da bıraktığı yaralar daha derindir. 17. ve 18. yüzyılın büyük salgınlarında, Kanada ekonomik dersini kürk ticaretinden aldı. Kanada'nın ilk şirketi, Hudson's Bay Company, kolay zenginliğin yabani hayatın sömürülmesiyle elde edileceğini gösterdi: Bir nehirdeki kunduzlar tükendiğinde, bir sonrakine geç. Kürk ticaretinin ahlakı, ulusun da ahlakı oldu ve kürkten sonra Kanadalılar ağaçları, mineralleri, son olarak da su kaynaklarını tükettiler. Çiçeğin mirası, Kanada'yı, gelişmiş ülkeler arasında doğal kaynaklarını en az koruyan ve ekonomik hayatı en cansız ülkeye dönüştürdü.

Amerikalılar da bu toprak talanına katıldılar, ama bunu yeni bir dinde meşrulaştırdılar: Gelecek kültü. Çiçek, toprağın gerçek sahiplerini ve tarihini yok ettiğinde, ABD'nin yeni sahipleri, geçmişle bağlantısı olmayan ve sürekli yenilenme peşinde olan bir fırsatlar ülkesi tasarladılar. "Vahşi dünyanın" ve boş alanların fethi, sonunda geleceğin fethine dönüştü. Amerikan imparatorluğu bugün, hareketliliğe değer vererek, kimliğini yeniden yaratarak ve gelenekleri sürekli olarak yok ederek bir virüs gibi hareket ediyor. *Fast food*'ları, *bluejean*'leri ve teknolojik sihirbazlıklarıyla Amerikalılar bir modernite salgını haline geldiler. Octavio Paz, Amerika'nın "tarihe ve onun felaketlerine sırt çeviren, geleceğe dönük, kendini özdeşleştirdiği *terra incognita*'nın ta kendisi olan bir yapı" olduğundan emindir.

Çiçek, Latin Amerika'ya farklı bir gurur ve kibir bahşetti. Amerikalıların tersine, Meksikalılar geçmişleriyle ilgiliydiler. Melez bir halk ve çiçek yetimleri olarak, mikropların masum olduğu bir zamanla yeniden bağlantı kurabilmek için tarihin akışını sürekli olarak durdurmaya çalışıyorlardı. Salgınların kaotik ritmi, Orta Amerika'da bir adaletsiz-

lik kültürü inşa etmişti. Çiçekten sonra fatihler, geçimlerini sağlayacak tarımın yerine azgın bir talanı getirdiler. Orta Amerikalılar sırasıyla indigo, muz, pamuk ve kahve gibi ekonomik diktatörlere katlanmak zorunda kaldılar, çünkü tek tip ürün, hem çiçekten kurtulanları hem de akıl almayacak zenginlikteki bir toprağı sömürmenin en iyi yoluydu. Avrupalılar çiçeğe "zalim hastalık" adını verirken ne kadar isabetli davrandıklarını bilmiyorlardı.

1800'lerin sonlarında, Büyük Kıyım'ın en merhametsiz günlerinde, Büyük Ovalar'ın yerlileri, Yeni Dünya'nın en hüzünlü dinlerinden birini başlattılar. California'dan Minnesota'ya kadar, yok olmanın eşiğinde olan tüm kabileler, ölmüş akrabaların geri gelmesi için ellerini kenetleyip daireler halinde dans ettiler ve şarkılar söylediler. Hayalet Dansı adı verilen bu din, Nevada'da bir Paviotso yerlisinin, ölü akrabalarının mezardan çıkıp döndükleri hayalini görmesiyle başlamıştı. Onlarca kabile bu dini hemen kabul etti ve geliştirdi. Bazı yerliler bufaloların, geyiklerin ve diğer av hayvanlarının geri dönmesi için dans etti. Bazıları, beyazların yanıp "külleri bile kalmadan yok olması" için. Pawneeler gibi, çiçek kurbanlarıyla birlikte geleneksel bilgilerinin çoğunu kaybetmiş olan kabileler, eski âdetlerinin geri gelmesi için de dans ettiler. Kiowalar basit bir şarkı eşliğinde dans ediyorlardı:

Ruh avcısı yaklaşıyor, diyorlar.
Ruh avcısı yaklaşıyor, diyorlar.
Bufaloyla birlikte geliyorlar, diyorlar.
Bufaloyla birlikte geliyorlar, diyorlar.
(Yeni) toprakla birlikte geliyorlar, diyorlar.
(Yeni) toprakla birlikte geliyorlar, diyorlar.

Ölüler hiçbir zaman geri dönmedi, ama yerliler daha uzun yaşamaya başladılar. Bağışıklık sistemlerinin Eski Dünya

mikroplarının işgalinden kurtulması neredeyse dört yüzyıl sürdü, ama nesiller geçtikçe yerliler yavaş yavaş hastalığa uyum sağladılar. İyileştiklerinin ilk belirtilerinden biri, kendilerine ayrılan arazilerde yaşayan yerliler arasındaki aşırı nüfus artışıydı. 1800'lü yıllarda Kanadalı ve Amerikalı yetkililer, çiçekbozuğu suratlı yerlileri, bu halkın son kalıntılarının da zamanla yok olacağı beklentisiyle küçük arazilerde toplamışlardı. Buralardaki yerlilerin sayısı İkinci Dünya Savaşı sonrasında iki katına çıkınca, bu topraklar avcılığa elvermeyecek denli daraldı. Bu demografik değişiklik, yerlilerin toprak taleplerinin gazete haberlerinde yer almasını ve Quebec'in Mohawkları ile Florida'nın Seminolelerinin milyonlarca dolarlık dev kumarhaneler –yerlilerin mezarlık olması beklenen arazilerde sağladıkları ender ekonomik kalkınma biçimlerinden biri– açmalarını açıklıyor.

Bağışıklık sistemleri güçlenen yerliler, yeni bir siyasal güç de edindiler. 1990'daki iki olay, bir halkın sürekli mikroplarla savaşmak zorunda kalmadığı zaman neler yapabileceğini gösterdi. Kanada'da Cree kabilesinden Elijah Harper adlı bir yerli, yerel mecliste sahip olduğu oy hakkıyla, yerlilerin haklarını ve Kanadalıların çoğunun beklentilerini hiçe sayan aşağılayıcı ve antidemokratik bir anayasa tasarısını tek başına geri püskürttü. Harper'ın Kanada otokratlarını sarstığı sırada, Ekvador'da bir milyon yerli suskunluklarına son verip yollara barikatlar kurdular ve tarım alanlarını bir hafta boyunca işgal ettiler. Toprağın eşit olarak dağıtılmasını, iki dilde eğitimin sağlanmasını ve Ekvador'un çokdilli bir ülke olarak kabul edilmesini talep ediyorlardı. Kolomb'dan beş yüzyıl sonra yerliler, keşiften değil, kurtuluştan bahsediyorlardı.

1970'lerde Dünya Sağlık Örgütü'nün Afrika'da virüsü yok ettiğini ilan etti, ama çiçek hastalığının fethi henüz sona ermedi. Eski Dünya virüsleri Amazon yerlilerini, çiftçi-

lerin ağaçları yakması gibi hızla tüketmeye devam ediyor. HIV gibi yeni virüslerse, daha çok yerli halkları kurban seçiyor; çünkü çiçek hastalığından miras kalan zayıf bünyeleri açık yara gibi mikrop almaya devam ediyor. Kültürel ve demografik kayıplar arttıkça, Hayalet Dansçılarının hedeflerine ulaşmaları giderek imkânsız hale geliyor. Eski Dünya'nın biyolojik saldırganlığının tarihçisi Alfred Crosby'ye göre, Kolomb'u izleyen sığırlar, Avrupalılar, karahindiba ve mikroplar, dört yüzyıl içinde, evrimin bir milyon yılda öldürebileceğinden daha fazla bufaloyu, Yanomamö yerlisini ve genetik çeşitliliği yok etmiştir. Yerliler şimdi ne kadar uğraşırlarsa uğraşsınlar, Yeni Dünya'yı eski haline, yüzü lekeli yabancı doğuda görünmeden önceki haline getiremezler.

6

Frengi: Cinsel Münasebetler

İyileştirilemeyeni çekmek gerekir.

Alman atasözü

17. yüzyıldaki birçok Avrupalı gibi, Fransız nüktedan Voltaire de frengi hakkında çok düşünmüş, çok fikir yürütmüştür. Frengi, dönemin AIDS'iydi ve her beş Fransız yurttaşından biri bu hastalıktan mustaripti. Voltaire onu "insanlığın ortak düşmanı" olarak niteledi; kitaplarındaki karakterler frengi üzerine şakalar yaptılar, dedikodular ettiler ve frengi yüzünden öldüler. *Kandid*'de, Dr. Pangloss her ortaya çıkışında, vücudunun yeni bir kısmını frengiye kaptırır. Avrupa'nın hastalıklı hali, Voltaire'e iktidarın doğası hakkında bir-iki şey öğretmiştir. Kısa bir masalında, dünyayı iki kız kardeşin yönettiğini öne sürer: Çiçek ile frengi. Yaşlı kardeş, "Avrupa'da çok eski zamanlardan beri bilinir" ve zamanının çoğunu "insanların görünüşünü bozmakla" ve güzellikle savaşmakla geçirir. Genç olanı, Amerika'nın yılanlarla dolu topraklarında yaşar ve "güzelliği yararlı ve değerli kılan her şeye doğrudan saldırır". İki kardeş, her biri ken-

di krallığında mutlu, beş bin yıl ayrı yaşarlar. Voltaire'e göre 15. yüzyılda, "İspanyol donanmasıyla yolculuk ederek" birbirlerini ziyaret etmeye başlarlar. Değişiklikten ikisi de memnundur: "O zamandan beri artık bir arada yaşamaya karar vermiş gibidirler."

Voltaire'in masalı kurgudan çok gerçeği yansıtır. Çiçeğin, Eski Dünya'nın Yeni Dünya'ya tehlikeli bir hediyesi olması gibi, frengi de Amerika'nın Avrupa'ya biyolojik sürprizidir. Frengi, Avrupa'nın bağışıklık sistemini hazırlıksız yakalayan tek Yeni Dünya mikrobu olarak müthiş bir intikam aldı ve birkaç veba salgınından daha fazla iş yaptı. Frengi, salgın hastalıklar bilimine de yeni bilgiler kazandırdı. Sıtma ya da cüzam gibi eski mikropların aksine, görülen ilk vakalar kayıtlarda yer aldı. Veba ve nezlenin aksine mezarlıkları doldurduktan sonra çekip gitmedi. Frengi kıtaya, 1493'te bir grup denizciyle geldi ve Avrupa'nın cinsel haritasını hızla yeniden çizdikten sonra bir daha gitmemek üzere yerleşti. Beş yüzyıl boyunca, uygar dünyanın politikalarına, savaşlarına, edebiyatına ve cinsel yaşamına karıştı. Yatak düşkünü aristokratların, yalnız askerlerin ve gayretli hayat kadınlarının yardımıyla, Avrupalıların yatak odalarına prezervatifi, takma saçı, antibiyotiği ve büyük bir korkuyu soktu. Uygarlık ve frengi hep bir arada yaşamıştır. *Spirochete** ve talihsiz taşıyıcılarına karşı yürütülen şiddetli kampanyalara rağmen, mikrop Yeni Dünya'da, hâkim olmasa bile, muzaffer varlığını sürdürmektedir.

Kolomb ve denizcileri frengiyi ilk kez Española Adası'nda ya da Haiti'de kaptılar. Arawaklar İspanyollara, tütün ve bakteri dahil sahip oldukları her şeyi karşılık beklemeden vermeye hazır, dost ve kalabalık (üç milyon kadar) bir halktı. Hâlâ yaşayan bir Arawak söylencesine göre, halk kahramanlarından biri, Guagagiona, bir kadınla "büyük bir zevk"

(*) Burgu biçiminde, frengi hastalığına neden olan mikrop – e.n.

yaşamış, ama sonra yaralarından temizlenmek için ormana çekilmek zorunda kalmıştı. Arawaklar için hastalık, muhtemelen bir uyuz vakasından daha fazla rahatsız edici olmayan, hafif ve yaygın bir cilt enfeksiyonuydu. Mikrop için son derece elverişli durumda olan Kolomb'un denizcileri, bir gecede beş-altı konuksever Arawak kadınıyla yatarak *spirochete* ile aşırı enfekte oldular. 1506'da frengi yüzünden "Tanrı'nın elçisi olduğu" hayalleri gören Kolomb bile, yerlileri "sevgi dolu insanlar" olarak tanımlamıştı. Kolomb ve adamları, bu karşılıksız ve hak etmedikleri muhabbetten sonra, 1493'te kaçırdıkları birkaç Arawak'la İspanya'ya geri döndüler. Denizcilerin çoğu yolculuk sırasında lekelerden, baş ağrısından ve tuhaf yaralardan şikâyet etseler de, bunları "ağır denizlere" yoruyorlardı. Kolomb Sevilla limanına demirlemeden önce, hastalık muhtemelen sakin dönemlerinden birine girmişti; Amiral, sponsorlarını korkutmamak için notlarından hiçbirinde hastalıktan bahsetmedi. Altı denizcisi ve hayatta kalan altı Arawak'la, "keşiflerini" açıklamak için Barselona'ya doğru yola çıktı. Uğradıkları her kasabada, insanlar Kolomb'un cesur denizciliğini ve inanılmaz maceralarını, büyük şölenler, partiler ve cinsel çılgınlıklarla kutladılar. Kolomb'un denizcilerinden ya da dost Arawaklardan biriyle yatmak, Yeni Dünya'nın kendisiyle yatmak gibiydi.

İspanyol hekim Ruy Diaz de Isla'ya göre, frengi Kolomb ve adamlarının gittiği her yerde onları izledi. İlk büyük salgın 1493'te Barselona'da patlak verdi. Hastalığı kaydeden Diaz de Isla, yeni bir hastalığı görür görmez tanıyacak yetenekteydi. 15. yüzyılın en yetenekli hekimlerinden biri olarak 20 binden fazla frengiliyi ve Kolomb'un, aralarında *Nina*'nın kaptanı Vicente Pinzon'un da olduğu birkaç denizcisini tedavi etti. Salgınları izledi ve birinin, Amiral'in denizcilerinin enfeksiyonlu giysilerini yıkadıkları bir halk çeşmesinden yayıldığını ortaya çıkardı. Diaz de Isla daha sonra has-

talığı “Española Adası’nın Yılan Hastalığı” diye adlandırdı, çünkü çirkin bir yılan gibi, “eti yarıp bozuyor, kemikleri kırıp çürütüyor, sinirleri çatlatıp kasıyordu”. De Isla, hastalığın üç safhasını tanımladı ve hastalara modern bir reçete verdi: Cinsel ilişkiden uzak durun, temizliğinize dikkat edin ve iyi beslenin. Diaz de Isla, hastalığı “beş yıl ya da daha fazla süreyle” durdurmanın en iyi yolunun, ağır bir sıtmaya yakalanmak olduğunu fark eden ilk hekimdi. 1530’lu yıllarda, Avrupa’da yüz ya da daha az insanın yaşadığı kasabalarda bile en az on kişinin Española yılanına kurban verildiğini söyleniyordu.

Arkeologların, Kolomb öncesi kemik yığınlarında yaptıkları araştırmalar, Diaz de Isla’nın yılan hastalığı konusundaki tahminlerini doğruladı. Frengi, diğer hastalıkların tersine, arkasında kendi imzasını bırakır. *Treponema pallidum* bakterisi, tirbuşona benzer (bu nedenle *spirochete* –burgu– diye adlandırılır) ve onun gibi hareket eder: Uzun kemiklere ve kafatasına tirbuşon gibi girer. Tennessee, Virginia, Alabama, Arkansas gibi, yerlilerin kalabalık halde yaşadığı her yerde, bilim adına mezar kazanlar, hastalığın tüm kemiğe yayıldığı, büyümüş ve kalınlaşmış çene kemikleri buldular. Florida’nın çok eski yerlilerine ait kafataslarında frengi yumrularına rastlandı. Ohio ile Mississippi Vadisi’ndeki büyük Toprak İşçileri’ne ait kemikler de *treponema*’nın bütün izlerini taşıyordu. Meksika, Peru ve Guatemala’da araştırmalar yapan bilim adamları da frenginin izini buldular: Kurtların yediği kafatasları, şişmiş çene kemikleri ve damağın olması gereken yerde büyük delikler. Diğer iki *treponema* da (*pinta* ve *yaws*, ikisi de tropik cilt hastalığı) aynı belirgin izleri bıraktığı için bilim adamları, Amerikan yerlilerini ve Arawakları hasta eden *treponema*’nın cilt temasıyla mı yoksa cinsel ilişkiyle mi geçtiğini saptayamıyor. Ancak Kolomb’un frengiyle karşılaştığı yer konusunda şüphe yok.

Yeni Dünya'nın tersine, Avrupa'da, Asya'da ya da Afrika'da 1500 yılından öncesine ait frengi izi taşıyan hiçbir kemik bulunamamıştır.

Kolomb'un denizcileri yılmadan çiftleşiyorlardı ve hastalık Napoli'ye 1494'te, Fransız Kralı VIII. Charles'ın ordusunu karşılamak üzere tam zamanında vardı. Kral Napoli'yi imparatorluğuna katmak istiyordu ve İsviçre, Almanya, Rusya ve Fransa'dan kiraladığı elli bin kişilik paralı asker ordusuyla şehri ele geçirmişti. Olağan tecavüz ve talan faaliyetlerinin ardından, askerlerini Fransa'ya geri çekti. İtalyanlar karşı saldırı tehditleri savurunca kral sinirlerine hâkim olamadı. Saldırının sonunda Charles frengili ordusunu dağıttı ve *spirochete*'i Avrupa'ya yaymaları için onları evlerine gönderdi. Paris'te, terhis edilmiş hasta askerlerin görüntüsü yurttaşların midesini bulandırdı; kavun büyüklüğündeki, "içlerinden lanetli ve enfeksiyonlu çamurlar sızan" yaralar karşısında dehşete kapıldılar. Voltaire, "Fransa bu savaşta kazandıklarının hepsini kaybetmedi. Hastalığı ona kaldı," diyordu.

Napoli Savaşı'nın zührevi etkileri, kısa sürede bütün dünyada duyuldu. Her ülke hastalığın yayılması konusunda komşularını suçladı. (Frengi böylece milliyetçiliğin doğuşunu da ilan etti.) Her ülke, gelişen yurtseverlik duygularıyla isim yarışına katıldı. İtalyanlar ona "Fransız hastalığı" adını verdi; Fransızlar da "Napoliten hastalığı" dediler. Almanlar ve İngilizler bir kez olsun anlaşarak ona "Fransız Mikrobu" adını taktılar. Portekizliler "Kastilya hastalığı" dedi. Polonyalılar Almanları suçladılar, Ruslar Polonyalıları. Araplar, İspanya'dan kovulmuş Yahudileri suçladılar ve Hindular frengiye Frenk (Batı Avrupalı) hastalığı adını verdiler. İranlılar Türklerin hastalığı derken, Türkler "Hıristiyan hastalığı" adını verdiler. Çinliler, Portekizlilerin hastalığı bulaştırdığı şehrin anısına "Canton'un Yarası" adını taktılar. Japon-

larsa ruh hallerine göre, kâh Çinlileri kâh Portekizlileri suçladılar. Frenginin yol açtığı komşu kavgalarının üç yüze yakın örneği vardır. Sıkı bir gezgin olan İspanyol tarihçi Gonzalo Fernandez de Oviedo y Valdes, bu boş konuşmaları ne zaman duysa gülmekten katılırdı. "İtalya'dayken, İtalyanların Fransız hastalığından bahsettiklerini duyduğumda gülerdim, Fransızlar da ona Napoli hastalığı derdi; aslında, yerlilerin hastalığı deselerdi daha iyi bir isim bulmuş olacaklardı."

Hieronymus Fracastorius, 1530'da, bahtsız çoban Syphilus hakkındaki şiirini yazana dek, kimse hastalığa "syphilus" adını vermemişti. Bu, tıp tarihinin en ünlü metinlerinden biridir. (Fracastorius ileride önemli şeyler yazacağını biliyordu; bebekliğinde annesinin kollarındayken aniden şiddetli bir fırtına çıkmış ve annesine yıldırım çarpmıştı. Tek kurtulan Fracastorius olmuştu.) Şiir, frenginin tüm belirtilerini ve ölümcül hastalıkların en beklenmedik anda ortaya çıkıp yok olma huylarını anlatıyor. Fracastorius'a göre çoban "tarifsiz hastalığın" ilk kurbanıdır. Syphilus, sığırlarını öldüren dayanılmaz sıcak yüzünden güneşe lanet edince, tanrılar kendini bilmez çobana sıkı bir doz hastalık gönderir. "Ey, Syphilus!" Bütün bunlar Batı Hint Adalarında, İspanyolların gelişinden önce olmuştu. Fracastorius, bu şiirin ardından yine frengi üzerine, *De Contagionibus* adlı çarpıcı bir eser daha yazdı. *Syphilis* adı, doktorların klinik Latin tınısından ötürü rağbet ettikleri 19. yüzyıla kadar pek ilgi görmedi.

Frengi, 1500'lerde, kurbanlarına bugünkünden çok daha vahşi davranıyordu. Avrupalılar tanımadıkları mikroba karşı çok az direnç gösterebildiler, frengi de elinden geleni ardına koymadı. Ancak, Eski Dünya'da bazı alışkanlıklarını değiştirmek zorunda kaldı. Rutubetli ve sıcak Española'da, çıplak Arawaklar *treponema*'nın cilt temasıyla yayılması için gayet elverişli birer ev sahibiydiler. Avrupa ise çok daha soğuktu ve Avrupalılar çok daha iyi giyiniyordu. İnce ve na-

rin *spirochete*'ler hayatta kalabilmek için bulabildikleri en misafirperver çevreye göçtüler: Avrupalıların cinsel organlarına. Avrupalıların kaydettiği ilk hastalık belirtileri, ağızda ya da cinsel organlarda çıkan yaralardı ve bunları kızarık lekeler, eklemlerde ağrılar ve vücudun her tarafında yumurta ya da ekmek somunu büyüklüğünde yapışkan tümörler izledi. Bazı durumlarda mikrop, insanların dudaklarını, burnunu, boğazını ve bademciklerini yiyerek yüzlerini "iğrenç damlalar"la doldurdu. Erkeklerin şişmiş ve çürümüş yumurtalıklarının düşmesi olağandı. Fracastorius, hastalığı şöyle anlatıyordu: "Eklem yerlerindeki etlerin soyulduğunu, kemiklerin yerinden çıktığını gördük; yüzde iğrenç delikler oluşuyordu, dudaklardan ve boğazdan zayıf bir hırıltı çıkıyordu." Hastalığın bugünkü yavaş ve iyi huylu seyrinin aksine, 15. yüzyıl frengisi sağlıklı bir insanı birkaç hafta içinde bir cüzamlıya çevirir ve bir yıl içinde mezara götürürdü. Alman soylusu hümanist Ulrich von Hutten, günlüğünün tamamını hastalığın belirtilerine ayırmış, yaşamının yarısını hastalıktan kurtulmaya çalışmakla geçirmişti. "Meşe palamudu iriliğinde, kokuyu alanların hastalığın kendilerine bulaştığını sanacağı kadar iğrenç kokulu bir madde salgılayan çıbanlar"dan bahsediyordu. Bugün, erkek frengi hastalarının çoğu penislerinde, dillerinde ya da anüslerinde çıkan bir yaradan başka bir uyarı almıyor; kadınlardaysa hastalığın erken teşhisi daha zor.

Avrupalılar "Fransız hastalığı"ndan çok korkuyorlardı. Cüzamın bir akrabasına benziyordu ve veba gibi bulaşıcı görünüyordu. Hastalık, yaygın bir selamlaşma olan öpüşme yoluyla ya da aynı bardağın kullanılmasıyla bulaşabiliyordu. Almanya ve İsviçre'de, frengililerin hanlara, umumi hamamlara, hatta cüzam kolonilerine girmeleri yasaklandı. 1495 gibi erken bir tarihte, Almanya İmparatoru Maximilian, "şeytani hastalık"la ilgili olarak çıkardığı kanunda, Tanrı'nın ye-

ni hastalığı, çok fazla küfür ve lanet eden insanları cezalandırmak için gönderdiğini açıkladı. Üzerlerinde frengi yaraları görülen çocuklar, küfür ettikleri varsayılarak dövüldü. Paris'te yetkililer hasta yabancılara dört *sous** verdiler ve bir gün içinde şehri terk etmelerini emrettiler, yoksa idam edileceklerdi. Ayrıca şehirde yaşayan frengililerin iyileşene kadar evlerinden çıkmaları yasaklandı. 1497'de İskoçlar Edinburghlu frengililere iki seçenek tanıdı: Ya "Tanrı sağlıklarını verene kadar" Inch Keith Adası'nda inzivaya çekileceklerdi ya da kızgın demirle yanakları dağlanacaktı. Hastalara merhametle yaklaşılan ender şehirlerden biri Frankfurt'tu. Hastalara ücretsiz tedavi sağlandı ve tedavi sırasında vergiden muaf tutuldular. Bu tutumun nedeni, belki de, şehrin önde gelenlerinin hastalar arasında olmasıydı.

Sağlık bürokratlarının bugün cinsel temasla geçen hastalıklar olarak adlandırdığı zührevi *(venereal)* hastalıklar, bu adı Roma'nın hayli meşgul tanrıçası Venüs'ten alır. Venüs, güzelliği, aşkı, erosu, içki ve aldatmayı bir arada barındıran bir kişiliktir. Zührevi hastalıklar ne Venüs'ün cephaneliğinin ne de Yunanlı ve Romalıların cinsel hayatlarının bir parçasıydı; ama bu hastalıkların tarzı Venüs'ün hoşuna giderdi. Zührevi hastalıklar, zengin turistler gibi, bakteri ve virüs safarileriyle dünyayı dolaştılar. Zührevi hastalık merkezlerine giden erkek ya da kadınlar bir değil, beş-altı yaraya sahiptir. Frenginin Avrupa'yı bu kadar hızla doldurmasının muhtemel nedeni, bel soğukluğu, klamidya, uyuz ve "büyük boyutlarda" siğillerin ortaçağ cinsel organlarındaki hâkimiyetiydi. Ortaçağ erkeklerinin belki de en yaygın şikâyeti, cinsel organlarının kıl ormanında topluluklar halinde yaşayan küçük beyaz yaratıkların neden olduğu, kötü bir kaşınma olan uyuzdu. Uyuz yüzünden ortaçağ erkekleri hayalarını ve kıçlarını sertçe kaşır, bu da penis ve kalçalarda açık

(*) 5 *centime* değerindeki para birimi – e.n.

yaralara neden olurdu. Cinsel organların derisinin kaşınma ya da iltihaplanma yoluyla açılması, diğer mikropların vücuda serbestçe girmelerini sağlar. Örneğin AIDS virüsü, kankroid, klamidya, herpes ve diğer zührevi hastalıkların peniste ya da vajinada açtığı yaralara yapışır. Frengi de aynı şekilde, uyuzun yol açtığı cinsel organ yaraları sayesinde Avrupalılara kolayca aşılandı. Frengi yaraları ve uyuz hâlâ birlikte iş görmeyi sürdürüyorlar.

Eski zührevi hastalıklar, örneğin bel soğukluğu ve klamidya, aşırı yanmaya yol açmış, doğurganlığı önlemiş olsa da, hastalıklarının doğasını çok geç fark eden ortaçağ yetişkinleri arasında pek korku yaratmadı. Chaucer ile Boccaccio'nun müstehcen hikâyelerinde anlattıkları gibi, ortaçağda cinselliğe karşı rahat, hatta alaycı bir yaklaşım söz konusuydu. Her tür sevişme biçimi, şiddet içersin ya da içermesin, yaygındı. Evliliğin geç yaşlarda (bir aileye gereken bütün ihtiyaçlar karşılandıktan sonra) yapıldığı bir toplumda, genç erkeklerin çoğu işsiz aletleriyle ortalıkta dolanıyordu. Evlenmemiş genç çıraklar, askerler, rahipler, seyyahlar ve erkek uşaklar, evli ya da evlenmemiş tüm kadınlara şehvetle göz süzüyor ve New York'un inşaat işçilerinin bile yüzünü kızartacak ıslıklar çalıyorlardı. 1505'te Dijon'da genç bir kız iki duvar ustasının yanından geçse, bekâr erkekler derhal tanıdık bir ortaçağ lafı atıyordu: "Seni düzeceğiz! Seni de herkesi de düzeriz!" Genç erkeklerin kıskançlığı ve kendilerini tutamamaları yüzünden, birçok şehirde tecavüz yaygınlaştı. Dijon'da, yaşları yirmi dördü geçmeyen erkeklerin oluşturduğu çeteler her yıl yirmi kadar kadına tecavüz ediyordu. Hizmetçi kızların, genç dulların ve rahiplerin kapatmalarının olduğu evlere daldılar, komşuları korkutarak, ağza alınmayacak küfürler savurarak kadınları sürekli taciz ettiler. Dijon'da erkeklerin muhtemelen yarısı, otuz yaşından önce tecavüz olaylarına karışmıştı.

Hepsi de yaşlı ve evli erkekler olan kamu yetkilileri, karılarını korumanın ve tecavüzleri sona erdirmenin en iyi yolunun genelev açmak olduğunu düşündüler. Bu evlerin bazıları küçük, dört odalı kulübelerdi; bazılarıysa yirmi odalı olabiliyor, hatta büyük bir binayı kaplayabiliyordu, özellikle rahiplerin çok olduğu şehirlerde durum böyleydi. Evli erkeklerin gitmediği varsayılan genelevler, bekâr erkeklere lisanslı bir fahişeyle ucuz, iyi cinsel ilişki sunuyordu. Genelev sahibi, bir sinema yöneticisi gibi, paranın çoğunu müşterilerine sattığı yiyecek ve içeceklerden kazanıyordu. Frengi gelinceye kadar "kerhane"ye gitmek de, kerhane işletmek de ayıp değildi.

Umumi hamamlar da cinsel zevkler açısından oldukça zengin bir yerlerdi. 13. yüzyılda, Romalıların hamam geleneği Avrupa'da kısa bir süre yeniden canlandı. 1387'de Frankfurt-am-Mein'da en az on beş umumi hamam vardı, Viyana'daysa yirmi dokuz. Tarihçilere göre Paris'te o kadar çok hamam vardı ki, Parisliler 14. yüzyılda bugünkünden daha sık yıkanıyorlardı. Şehirlerin yoksulları kirlerinden, pirelerden ve bitlerden kurtulma imkânına öyle değer veriyordu ki, hamam parası (*badgeld*) için dileniyorlardı. Umumi hamamları bütün aile bir arada ziyaret ediyor, aynı küvette keseleniyor, yiyip içip şarkılar söylüyorlardı. Almanya'da insanlar evlerinde soyunur, hamama kadar üzerlerindeki küçük önlüklerle yürürlerdi. Çıplak erkek ve kadınlar her sınıftan insana açık havuzlarda gülüşüp şakalaşırdı. Birçok kadın, erkeklerin kendilerini tatmin ettikleri havuzlara girip hamile kaldıklarından şikâyetçiydi. İnsanlar giderek yıkanmayla seksi birbirine karıştırınca, bu şikâyetler de arttı. Birçok hamamda küvetten çok yatak vardı ve buralarda rahiplerin, soyluların ve seyyahların dinmek bilmeyen cinsel açlıkları gideriliyordu. Bu sözüm ona hamamlar, genç kızlara ve yarı çıplak hamam görevlilerine hayat kadınlığına başlama fırsatı veriyordu.

Hamamları popüler kılan sağlıklı eğlence, temiz keselenme ve enerjik çiftleşme, frengiyle birlikte aniden sona erdi. Hamamları ya yetkililer kapattı ya da insanlar hastalık kapma korkusuyla hamama gitmemeye başladı. Hamama gitmek isteyenlerin hakları, hamam politikaları ya da hamam ve yatak kültürü konusunda hiçbir tartışma olmadı; çünkü ortaçağ toplumu salgınlardan korkuyor ve uygar davranışa değer veriyordu. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde tüm umumi hamamlar yok olmuştu; hastalığın gölgesindeki Avrupalılar, üç yüzyıl boyunca kir, bit ve tifüsü sessizce bağırlarına bastılar. İnsanlar yıkanmak yerine üstlerine parfümler sıkındılar ve pahalı giysileri kirlenmesin diye iç çamaşırı giydiler. Yarı berber yarı cerrah haline gelen hamam sahipleri, işyerlerini eski müşterilerinin frengisini tedavi ettikleri yerlere dönüştürdüler.

Hekimler, frengili hastaları tedavi etmek istemedikleri için bu alt sınıf müdahalesini memnunlukla karşıladılar. Veba ve diğer bilinmedik salgınlarda olduğu gibi, frengiden de uzak durdular. Tıp kitaplarında bulamadıkları bir salgın karşısında çoğu, "vücudun en bayağı ve utanılası yerinde ortaya çıkan" bir hastalıkla işlerinin olmadığını söyleyerek kapılarını kapadılar. 1532'de Metzli bir hekim, bilgili meslektaşlarının, yoksulları tarlalarda ya da ormanlarda "ateşler içinde" ölüme terk ettiklerini, "bilgilerini ve deneyimlerini hastalardan esirgediklerini" itiraf etti. Hekimlerin bu umursamazlığı üzerine, frengililerin tedavisi berberlere, cerrahlara ve sahte hekimlere, sahte ilaç ve cıva satıcılarına kaldı. Bu frengi uzmanları, tedavilerinde cıva kullandılar, çünkü uyuz ya da cüzam gibi cilt hastalıklarının tedavisinde uzun süredir cıva kullanılıyordu. Bu mantık, cıvanın etkili, güvenli bir ilaç olmasını sağlamadı, ama onu kitleler ya da "küçük insanlar" için tek tedavi haline getirdi.

Berberler ve şarlatan hekimler, zehirli metali iki şekilde

kullandılar: Merhem haline getirerek ve buharından yararlanarak. Cıvayı, demir bir havan içinde domuz yağı, taze tereyağ, sirke, sakız, neftyağı ve sülfür ile karıştırıp elde ettikleri merhemi, genellikle kemiğe kadar inen açık yaralara sürdüler. Her hekimin ve cerrahın farklı bir reçetesi vardı; kimileri merhemlerine canlı kurbağalar, tavuk kanı, yılan zehiri ve insan eti ilave ediyordu. Berber ya da cerrah, cıvalı merhemi sürdükten sonra hastayı havlu ve battaniyelerle sıkıca sarıp çok sıcak bir odaya, küvete ya da fırına sokuyordu. Hâkim tıbbi görüşe göre, "şeytani salgılar" vücuttan ancak, ağızdan salya gelmesi ve aşırı terlemeyle atılabilirdi. (Ağızdan salya gelmesi, kanda aşırı cıva biriktiğinin başlıca belirtisidir.) Bazı cerrahlar, ilk gün 2.272 lt. salya çıkması gerektiğini söylerken, bazıları da doğru tedavi için 28 ya da 30 günlük bir cıva kürünün ardından "50 kilo salya" çıkması gerektiğini öne sürüyordu. Hastaların çoğu, bu miktarda salya çıkartamadan öldü. Yaklaşık yarısı kalp yetmezliğinden, su kaybından, nefessiz kalmaktan ya da doğrudan cıva zehirlenmesinden öldü. Birçok frengili, bir ay boyunca cıva buharı koklayarak pişmektense, intiharı tercih etti. Ulrich von Hutten, mucizevi bir şekilde on kürden sağ çıkmayı başardı, ama kendisinin bir istisna olduğunu itiraf etti. Yine de 45 yaşında frengiden öldü.

Cıva tedavisinden geçmiş bir frengili oldukça kılıksız bir görünüşe sahip olurdu. Dişleri ve saçları dökülür, hasta bir köpek gibi ağzından salyalar akardı. Frengili ve cıvalı olanların kanlarındaki bütün kırmızı hücreler ölüyordu; yediklerini sürekli kusuyor, derin bir bunalıma giriyorlardı; böbrek ve karaciğerleri iflas ediyordu. 16. yüzyılda, hastanın frengiden mi yoksa cıva zehirlenmesinden mi öldüğünü anlamak güçtü. Fransız yazar Rabelais, cıva küründen geçmiş bir frengiliyle karşılaşmanın unutulmaz bir an olduğunu yazar: "Yüzleri anahtar deliği gibi parlardı... ağızlarındaki diş-

Frengi hastaları fırınların içinde ölesiye terlerken, iyiliksever hekimler de yaralarına cıva basıyordu.

ler usta bir müzisyenin parmakları altındaki org tuşları gibi dans ederdi... ağızları, safkan av köpeklerinin kıstırdığı bir yaban domuzunun ağzı gibi köpürürdü..." Bu tedavinin "canice" olduğunu söyleyen bazı hekimler olduysa da, diğerleri mikrobun başka türlü yok edilemeyeceğinde ısrar etti. Cerrahlar ve sahte hekimler, frenginin, "vücuda kirliliğinin, ruha günahlarının cezasını veren ilaç olmaksızın" asla iyileştirilemeyeceği yolunda akıl yürüttü.

Yeni ve öldürücü zührevi hastalıkların tedavisinde ze-

hir kullanmak, tıp geleneğinin bir parçası olmuşa benziyor. AIDS salgını da benzer bir şarlatanlığı, bu kez başka bir zehirle ortaya çıkardı. Doktorlar AIDS için etkili bir tedavi bulamayınca, AZT denen oldukça zehirli bir kanser kemoterapisini denediler. AZT, yirmi beş yıl önce, hasta olanların yanı sıra sağlıklı hücreleri de öldürdüğü için rafa kaldırılmıştı. Ama bugün, Federal İlaç İdaresi'nin tarihindeki "en dikkatsiz ve kötü kontrol edilmiş denemeler" olarak nitelenen, aceleyle gerçekleştirilmiş bir dizi denemeden sonra, bilim adamları AIDS'li birkaç kişinin AZT ile biraz daha uzun yaşadığını tespit etti. 1987'de, daha sonraki çalışmalarda yanlış olduğu anlaşılan bu ilk bulgular, AZT'yi AIDS'in cıvası ve günün ilacı haline getirdi (doktorların, yararlı olduklarını hissetmeleri için bir şey bulmaları gerekiyordu). Merhem sürülmüş frengililer gibi, AIDS'lilerin çoğu da AZT'yi, zehrin yan etkileri nedeniyle uzun süre kullanamaz. İlaç, sağlıklı hücrelere saldırmasının yanı sıra, kemik iliğini yakar, kırmızı kan hücrelerini bitirir, DNA sentezini durdurur ve bağışıklık sistemini çökertir. Diğer yan etkiler arasında baş ağrısı, adele kasılmaları, kalın bağırsak kanamaları ve titreme nöbetleri sayılabilir. Böbrekler ve karaciğer de AZT'den hoşlanmaz. Kemik iliği, geriye dönülmez bir şekilde zarar gördüğünde, AZT hastalarına sürekli kan nakletmek gerekir. Tıp uzmanları itiraf etmeye yanaşmasa da, sahte hekimlerin frengililere tedavi ve ilaç olarak sunduğu cıvanın ardından AZT, muhtemelen doktorların kitlelere önerdiği en zehirli ilaçtır. İki tedavi arasındaki tek farksa, cıvanın bazen *spirochete*'leri pişirecek kadar yüksek ateşe yol açması ve frengiyi yenebilmesidir. AZT ise bir-iki bakteri öldürmenin ötesinde hiçbir yararlı etkiye sahip değildir.

1500'ler boyunca, zenginler ve soylular cıvalı işkence tedavilerine rağbet etmedi. Yoksullar genellikle cıva terörünü, hastalığın günahının kefareti olarak kabul ederken, aris-

tokratlar ahlaki iyileşmenin tatminkâr bir tedavi olacağı kanısında değildi. Onlar, "eğitimli" hekimlerin ücretlerini ve guayak* gibi daha ılımlı tedavileri karşılayacak kadar zengindiler. Batı Hint Adalarından gelen bu sert ve ağır "kutsal ağaç" (*holy wood*), dövülüp sulu bir tertibe dönüştürüldükten sonra içildiğinde, aşırı terlemeye neden oluyor, ama hiçbir zarar vermiyordu. Ulrich von Hutten, çaresizlikten umudu bu ağaçta aradı ve Augsburglu Fuggerlar ağacı ithal ederek ceplerini doldurdular. Seyyar satıcıların sokaklarda sahte ürünler satmasıyla küçük bir sanayi bile oluştu. Soylular Kutsal Ağaç'ı yaralarına sürüp huzurla guayak kokteyllerini yudumlarken, mucizevi ağacın dalları, yoksul frengililer önünde dua etsinler diye kiliselere asıldı.

Yöntem ister canice ister yararsız olsun, tedavi olma talebi o kadar yüksekti ki, sahte hekimler Avrupa çapında büyük iş yaptılar. Gerçek hekimlerin hastalara sırt çevirdiği her yerde, sahte hekimler cıva merhemleri, yakıları, haplarıyla onların imdadına yetişti. Her Avrupalı yetişkin, kısa sürede, "Venüs'le beş dakika"nın, "cıvayla bir ömür" anlamına geldiğini öğrendi. Hastalığın yeni olmasından ötürü, insanlar bildikleri her tedaviyi denediler. Kaynamış karınca yuvası çorbası içtiler, yaralarına solucan yakıları yapıştırdılar, hatta penislerine ölü tavuklar sardılar. Sahte hekimlerin belki de en ünlüsü, Londralı Bay Case idi. Case, bir ilaç firmasının promosyonda uzmanlaşmış satış elemanı gibi, Londra şehrinin her yerinde zekice hazırlanmış, "Hastalara müjde!" diye başlayan broşürler ve el ilanları dağıttı. İlaçların reklamında da gayet başarılıydı: "Venüs'ün soyundan gelenler / Dr Case'e müracaat eder – Bir-iki kutu hap alır / bu beladan kurtulur." İleri görüşlü biri olan Bay Case, modern bir doktor gibi davrandı: Çok hap sattı ve zengin oldu.

1550'lerin sonlarında, frengi anında bulaşma gücünü bü-

(*) Balgam söktürücü – e.n.

yük ölçüde kaybetti ve üç aşamalı kurnaz bir mikrop halini aldı. Ortaya çıkışını izleyen iki yüzyıl içinde "Büyük Taklitçi" kılığına bürünmüş ve teşhisi daha da zorlaşmıştı. Uzun ömürlü hale gelen *treponema*, gençlik döneminde şankrlar* ve şişmiş lenf bezleriyle, orta yaş döneminde eklem ağrıları ve boğaz şişlikleriyle, yaşlılık döneminde de kalp krizleri ve akıl hastalığıyla kendini gösterdi. Hastalıkla elli yıl birlikte yaşayan frengi hastalarının çoğu kör oldu ya da sarhoşlar gibi yürümeye başladı. 1880'lerde hekimler bakteriyel safari bağlantısını fark ettiler ve herpes hastalığı olan erkek veya kadınların "frengiye yakalanma risklerinin hayatları boyunca yüksek olduğunu" açıkladılar. Bununla birlikte belirtilerdeki çeşitlilik, en iyi hekimleri bile yanılttı. Doktorlar bugüne dek frengiyi sıklıkla lösemi, fıtık, multipl skleroz, AIDS ya da kanserle karıştırmıştır. New Yorklu doktorlardan biri daha geçenlerde frengili birini sünnet etti; şankr olduğunu anlayamamıştı.

Frengi 16. yüzyılda her tür insanla karşılaştı ve her yeri dolaştı. Rahibeler, rahipler, haremağaları, hatta papalar bile frengiye yakalandı. Köylüler, dilenciler ve krallar da. Püritenler arasında, Papa II. Julius'un, frengiden çürüdüğü için başparmağını kimseye öptürmediği dedikodusu yayıldı. Öpüşme gibi eski selamlaşma biçimleri bırakıldı; insanlar karşılaştıklarında el sıkışmakla yetindiler. Dilenciler ya da soylular biriyle tartıştıklarında genellikle "Frengi kapasın!" diye lanet okurlardı. Dönemi yansıtan Shakespeare karakterleri frengi küfürleri yağdırıp dururken, Sir John Falstaff ve Nell "Fransız hastalığı"ndan öldüler. İnsanlar tedavi peşinde koşmaktan kalan zamanlarında, frengiye insan eti yiyen askerlerin mi, atları düzen adamların mı, yoksa fahişelerle yatan Fransız cüzamlıların mı neden olduğunu tartışı-

(*) Cinsel ilişkiyle bulaşan bazı hastalıklarda genital bölgede enfeksiyonun ilk lezyonu olarak meydana gelen yara – e.n.

yorlardı. Bazıları, o zamanlar moda olan keten gömleğin doğal düzeni bozmuş olabileceğini düşünüyordu. Rotterdamlı Erasmus gibi beyefendiler, frengi kapmamış bir soylunun "şerefsiz bir köylü" olduğuna inanıyordu. Eğitimli insanlar geçtikleri cıva kürlerini bile ballandırarak anlatıyorlardı; böylesi bir küre dayanmak başlı başına bir gurur kaynağıydı. Revaçta olan tedavilere paraları yetmeyen yoksullar, cüzamlıların eski koruyucusu Hazreti Eyüp'ten yardım ve merhamet diledi. Şairlerin mesajıysa gayet açıktı: "Sevişirken dikkatli olun... Yaraları olanlardan kaçının. Sadık eşlerinizi küçümsemeyin; çünkü Büyük Hastalık, erkeğin mızrağını her deliğe sokmaktan sakınması için yaratıldı."

Cinsel ilişki, frengiden sonra doğallığını yitirdi. Erkekler kadınlara, kadınlar da erkeklere kuşkuyla bakmaya başladılar. Cinselliği yaşamaktan çok düşünmüş olan D.H. Lawrence, hastalıktan duyulan "mutlak gizli dehşetin", İngiliz, İspanyol ve Amerikan düşüncesinde "ölçülemeyecek derecede büyük bir etkisinin" olduğunu ileri sürer. Korku hiçbir zaman hastalığın yayılmasını durduracak denli büyük olmadı, ama çok gerçekti. Doğurmanın güzelliği; deliliğin, felcin ve gerizekâlı çocukların olduğu bir gelecek duygusuyla lekelenmiş, cinsel hayata "korkunç bir darbe" inmişti. Frengi sonrasında Lawrence, Chaucer'in müstehcen hikâyelerini naif, babalığıysa son derece tehlikeli bulmaya başladı: "Püritenciliğin yükselişinde, kral-baba Charles'ın boynunun vurulmasında ve New England kolonilerinin kurulmasında, cinsellik ve üremeye ilişkin imgeleme hâkim olan dehşet unsurunun hiç değilse kısmen payı vardır. Eğer frengiyi gerçekten Amerika gönderdiyse, Püritencilikle birlikte onun dehşetini geri almıştır."

Frengi dehşeti en çok erkeklerin imgelemini etkiledi ve fahişelere zalimce davranılmasına yol açtı. Hastalığı taşıyıp yayanlar evsiz erkekler olsa da, evsiz ya da çalışan kadın-

lar hastalığın deposu haline gelmişlerdi. *Spirochete*'ten önce, St. Augustine gibi saygıdeğer düşünürler fahişeleri, kanatlarıyla diğer kadınları "şehvetin tahrikinden" koruyan melekler olarak görüyordu. Ama frengi ortaya çıkar çıkmaz, "ahlak bekçileri" bu korumadan mahrum kaldı. 15. yüzyılda bir papa, altı bin fahişeyi Roma'dan sürmeye kalktığında yurttaşlar ayaklandı. Yerel yöneticilerin de genelevlerden gelecek paraya ihtiyaçları vardı. Fransa Kralı IX. Louis bütün fahişeleri sınır dışı etmeyi denedi, başarsaydı ülke soylularının çoğunu kaybedecekti. 1635'te Fransız yönetimi, fahişelerin "kamçılanmalarını, saçlarının tıraş edilmesini ve yargılanmadan hayat boyu sürgüne gönderilmelerini" buyuran bir yasayı kabul etti. 18. yüzyılda polis, fahişeleri düzenli olarak toplayıp zorla tedavi için hastanelere gönderirdi. Zorlu tedavinin ardından, hemşireler ve doktorlar, hastalandıkları için fahişeleri dayaktan geçirirlerdi. Oysa hasta erkekler, bu muameleye pek maruz kalmıyordu.

Frenginin gölgesi modanın üzerine de düştü. Hastalar kaşları, bıyıkları ya da saçları frengi yüzünden dökülmese de, bunu cıvanın yapacağını öğrendiler. Saç ve sakal kaybı, frengililer arasında "parlak başlar" alt-salgınını yarattı; bu da Fracastorius'un dediği gibi erkekleri "gülünç duruma düşürdü". Ayrıca frengi taşıyan biri kolayca ayırt edildiğinden, aşk hayatı mahvoluyordu. Sonuç olarak peruk takma alışkanlığı, ilk kez Fransa'da, 1570'lerde ortaya çıktı ve 1600'lerde çok tutulan bir moda halini aldı. Peruktan önce, kel kafalılar başlarına gece takkesi, takma saçlı şapkalar ya da asılmış bir adamın kurumuş kellesini andıran bereler takarlardı. Peruk, bu acınası örtülerin tersine, frengili erkek ya da kadınların durumlarını utanç duymadan gizlemelerini sağladı. Saçları ve kaşları *spirochete*'lere yem olan Kraliçe I. Elizabeth de, İskoçya kraliçesi de peruk taktı. Fransız Devrimi'ne dek peruk, aristokrasinin resmî işareti ve hastalığı saklamanın en iyi yolu oldu.

Bir süre sonra peruklar türlü şekil ve ebatlarda üretilmeye başlandı: Karnabahar, Kara Tırmık (çılgın bir kediyi andırıyordu), Üç Kat, Yaban Domuzu Sırtı, Dişi-Ejder, Kısa Kuyruk ve Geniş Taban. Yargıçlar ve avukatlar, başlangıçta frengi yüzünden takıldığını unutup bu sonuncusunu hâlâ kullanırlar. Frengi hastalarını kanatıp cıvayla ovan berberler, perukları imal ediyor, bakımını da yapıyorlardı. İnsan saçından, at kılından, inek kuyruğundan, Afrika koyunlarının yününden ya da beyaz keçi kılından yapılan peruklar sürekli bitlerden temizlenmeliydi. Peruğun pudralanması için de haftada birkaç kilo un gerekiyordu. Aşk maceralarının etkilerini gizlemek için peruk takan rahipler, bazı beyefendilerin kiliseye yaptıkları yardımlardan daha fazlasını peruklarının bakımına harcamalarından şikâyetçiydi. Prenslerin, din adamlarının ve frengililerin perukları konusunda kaygılandıkları tek dönem, bir salgın dönemiydi. Samuel Pepys, 1665'te Büyük Veba salgını sırasında tuttuğu günlüğünde, saçların, vebadan ölmüş birinden alınmış olabileceği korkusuyla peruğunu takamadığını yazıyordu.

Sağlığından kaygı duyan beyefendiler, perukların yanısıra "zırh" da giydiler. 18. yüzyıl boyunca erkekler, günümüz âşıklarının sadakatiyle, "Kondom kalkanları" ve "makineler" kuşandılar. James Boswell, sağlıklı ve "güleç bir genç kızla", "güvenli şekilde kılıflanmadıkça" ya da "tepeden tırnağa zırha girmedikçe" yatmıyordu. Bunları giymeyi sevmiyordu, ama giymemesi halinde sağlığından "endişe edeceğini" biliyordu. Kazanova da benzer önlemler aldı ve düzenli olarak "İngilizlerin icat ettiği küçük koruyucu torbaları" kullandı. Onlara "İngiliz ceketleri" adını verdi ve takmadığı zamanlarda, frengi ya da bel soğukluğu kaptı. "Bu kadın... gülerek bana bütün yaptığının kendinde ne varsa bana vermek olduğunu, korunup korunmamanın bana bağlı olduğunu söyledi... Kendimi küçük düşürülmüş hissettim."

Prezervatifin icadı Doktor ya da Albay Condom'a* atfedilse de, ünlü mucidin çeşitli hayat öyküleri mevcuttur. Birçok kaynak, onun hayat hikâyesini farklı şekillerde anlatır: Adını yüz farklı şekilde yazardı, dört muhafız birliğinden birinde görev yaptı ya da II. Charles'ın doktoruydu. Kullanışlı deri torbaları 1660'ta icat etmiş olabilir ya da sadece kılıfların malzemesini değiştirerek sert keten yerine yumuşak balık derisi ya da koyun bağırsağı kullanmıştır. Kral II. Charles'ın, gayrimeşru çocuklarının sayısını azaltmak için buluşu satın aldığı söylenir. Bazı kaynaklar da Condom'un mucit falan olmadığını, "kasabanın kızlarına" "zırh" satan bir sokak satıcısı olduğunu belirtir. İcadın müstehcen şöhreti nedeniyle, Condom adını değiştirmiş ve utancından ortadan kaybolmuş olabilir.

Bununla birlikte, İngiliz mucidin amacının ne olduğu konusunda kuşku yoktu. Torbalar sağlık için "koruyucu", hastalık için de "önleyici" işlevi görüyordu. Dükkânlarda adı "güvenlik aleti" idi. Hekimler bile, "çapkınlarımızın bulduğu belki de tek ve en iyi koruyucu" diyerek "Condom"u tavsiye etti. 1750'lerde alet o kadar popüler hale gelmişti ki, şairler ona methiyeler düzdü: "Ey Nympheler, kural tanımaz aşkın eğlencesinde beni duyun ve bana katılın: bu şarkı Condom'a bir övgüdür." Londra kahvelerinde hekimler, çapkınlar ve aristokratlar, "Venüs'ün ateşinin sıcaklığını dindiren / yine de aşkın tutkusunun alevini koruyan" bu "mutlu keşfi" yere göğe sığdıramıyorlardı. Ancak bu mutlu havayı paylaşmayanlar da vardı. İskoçlar 1700'lü yıllarda İngiltere'yle birleşmeye karşı çıktılar, çünkü bu yakınlaşmanın ülkelerine *condom*'u ve günahkârlığı sokacağını düşünüyorlardı. Din adamlarıysa *condom*'un, ahlak bozucu etkisinin yanı sıra gebeliği önleme özelliğine de karşıydılar. 1826'da Papa XII. Leo, "Günahkârları, günahı işledikleri

(*) İngilizce'de prezervatif için "condom" sözcüğü kullanılır – e.n.

uzuvlarından vurarak cezalandıran İlahi Takdir'e karşı çıktığı" gerekçesiyle icadı yasakladı. Katolik Kilisesi hâlâ kaldırmadığı yasakla, bugün de *treponema*'nın ruhunu ve üremenin kutsallığını korumaktadır.

18. yüzyılda prezervatif ile peruk, Avrupa'nın frengili aristokratları için vazgeçilmez birer ihtiyaçtı. Kıtanın kral ve kraliçeleri, günümüz yıldızları ya da politikacıları kadar hızlıydılar. Her prensin, ihmal ettiği karısının yanı sıra, bir metresler ve hizmetçi kızlar ordusu bulunuyordu. Marquis de Sade'ın, cinsel sapıklığı keşfetmek için yaratıcılığını kullanması gerekmiyordu; Fransız sarayında oturup prens ve prenseslerin birbirlerini baştan çıkarmalarını, ensest ve sodomi ilişkilerini izlemesi yeterliydi. Fransa'da "küçük insanlar" frengili yöneticileri için şarkılar uyduruyordu: "Bordeaux'ya çok sık gittiğin için, şankr ile gitti geleceğin. Ne burnun kaldı ne suratın / kaldı iki küçük burun deliğin."

Bütün bu karmaşık cinsel ilişkiler ve flörtler soyluları daha mutlu ya da sağlıklı yapmadı. Fransa Kralı I. Francis, frengi idrar torbasında üç delik açıncaya kadar diğer soylular kadar çapkındı. İngiltere Kralı VIII. Henry'nin frengiye meydan okuması, Tudor hanedanının sonunu getirdi. Rusya'nın Korkunç İvan'ı, çok sayıda düşmanını haşlayarak, yakarak, kamçılayarak ve şişleyerek şanına yaraşır bir hayat sürdü. Ama *treponema* onun bu çılgınlığına, bir satranç oyunu sırasında beynini durdurarak son verdi. Fransız Devrimi'nden önce frengili olmayan bir aristokrat bulmak, samanlıkta iğne aramaya benzerdi.

Soylulardan sonra, frenginin en iyi müttefikleri tüccarlar ve askerlerdi. Kadınsız erkekler, özellikle top ateşi, süngü yarası ya da tifüs nedeniyle her an ölümle burun buruna olan erkekler, genel olarak normal cinsel sorunlara ve hastalıklara aldırmıyordu. Aç, açıkta, kendilerini koruyacak erkekleri olmayan kadınlar da aldırmıyordu. Wallenstein ile

Napolyon'un muhteşem orduları Avrupa'yı, peşlerinde eşlerden, fahişelerden ve çocuklardan oluşan bir kalabalıkla dolaşmıştı. Yetkililerin, bu kamp sakinlerinin askerlerle birlikte yürümelerini yasakladığı 1850'lere kadar, bu kadınlar yemek pişirdi, dikiş dikti, çamaşır yıkadı, erkeklerine baktı ve savaştı. Evsiz ve geçici askerler, frengiyi kamplara silah gibi taşıdı ve "mutlu hastalık" hakkında, savaşın bir parçasıymışçasına şakalar yaptı. "Bana güvenin," diyordu Voltaire, "30 bin asker aynı sayıda düşmanla meydan savaşına girerse, her iki tarafta da 20 bin kişi frengi kapar".

Bir ordunun savaşma yeteneğini felç edebilecek güce sahip olan frengi, kısa sürede amansız bir biyolojik silah haline geldi. İngiliz ve Fransız orduları, V. Philip'i Madrid'de kuşattığında, kral şehrin açlıktan kırılan fahişelerinin düşmanla yatmasını memnuniyetle izledi. Gerçi askerlerin yarısı frengi kapmıştı, ama Philip hastalığın bütün işi bitirmesini umuyordu; yine de Madrid 1706'da düştü. Prusyalılar da 1871'de Paris'i işgal ettiklerinde benzer bir biyolojik direnişle karşılaştılar: Fransız yetkililer hasta fahişeleri tedavi etmeye son vermişlerdi. Ancak frengi, çoğu ordu için her zaman kendi kendine bulaşan bir hastalık oldu. 1860'larda İngiliz askeri hastanelerinde tedavi edilen hastalıkların başında frengi geliyordu (hastane başvurularının yüzde 37'si). Her gün, 60 bin kişilik ordudan 586 asker, baş ağrıları, şişmiş eklemler ve yara dolu ağızlarla yatağa düşüyordu. Frengililerin tedavisi asker başına yüz *sterlin*'lik bir maliyeti buluyordu; tabii Kral'a ve Ülke'ye hizmetten geri kalmayı bir yana bırakırsak. Birinci Dünya Savaşı sırasında hastane ziyaretlerinin yaklaşık üçte birinin nedeni frengiydi ve yaklaşık yarım milyon İngiliz askeri hastalığa yakalandı. Uygun barınma koşulları, iyi ücret ve su ile sabun, *treponema*'nın ölümle yüz yüze evsiz erkeklere olan tercihini, tamamen önlemese de zayıflattı.

Avrupa'nın soyluları frengiden kırılırken, hastalık, kıtanın doğmakta olan orta sınıflarının, frengiye karşı erdemli bir seçenek niteliği kazanmasını sağladı. Hiçbir hastalık, sınıf farklılıklarını ve değerleri frengi kadar iyi tanımlamamıştır. Aristokratlar birbirlerinin metresleri hakkında dedikodu yaparken, tüccarlar ve kamu görevlileri birbirlerinin eşlerinin hatırını soruyordu. Evlilik sadakati krallarla kraliçelere saçma gelmiş olmalı, ama bankacılar ve muhasebeciler evliliğe serbest ticarete verdikleri kadar önem veriyorlardı. Zenginler Don Juan ve Kazanova'yı alkışlarken, burjuvalar Bayan Sara Sampson gibi erdemini yitirip frenginin kucağına düşen genç kızlar hakkında romanlar okuyordu. Aristokratlar tepsi suratlı sağır piçler doğururken, burjuvaların gürbüz "küçük kadınlar" ve sağlam "küçük erkekler" ürettikleri tüm sınıflarca biliniyordu. Ahlakçılığın nerede olduğunu ve iktidarın nereye ait olduğunu kestirmek için hayal gücü gerekmiyordu.

19. yüzyıldaki orta sınıf zaferinden sonra, frengi ahlaki yozlaşmanın simgesi haline geldi. Doğumsal frenginin keşfi, hastalığın gerek toplumun gelişmesi gerekse aile yaşamı için bir tehdit oluşturduğu inancını güçlendirdi. Soylular ne kadar günahkârsa o kadar iffetli olmaya çalışan Viktoryenler, frengiyi öylesine korkunç buluyorlardı ki, sözünü bile etmiyorlardı. 1920'lerin ve 1930'ların sağlık kampanyalarına dek, yaklaşık elli yıl süresince, İngiliz ve Amerikan gazetelerinde frengi kelimesinin kullanılması yasaklandı. Frengiye savaş açmış biri olan Prens Morrow, "Zührevi hastalıklardan ulu orta bahsetmek, kişisel olarak onunla tanışmaktan daha büyük bir hak ihlalidir," diye düşünüyordu.

Frengi uygar dünyada her zaman kendine yer buldu, çünkü uygarlık onu barındırmaktan hiç vazgeçmedi. *Treponema*'nın evsiz insanlara, avare denizcilere ve yatak düşkünlerine ihtiyacı vardır, tarih de bu grupları dü-

zenli olarak üretir. Frengiyi Yeni Dünya'dan bekâr erkekler (denizciler) getirdi, onu yayan da bekâr erkekler (denizciler) oldu. Akıldan çok boş zamana sahip olan aristokratlar, frengiden sonra cinsel devrimlerin biyolojik sonuçları olacağını kanıtladılar. Göçmenler, köleler ve toprakları işgal edilmiş halklar, her zaman *treponema* için kolay av oldular, çünkü evsizdiler, yurtlarından edilmiş ve ruhen çökmüşlerdi. Bugün siyahlar ve Amerikan yerlileri arasında görülen yüksek frengi oranı, köleliğin Afrikalı aileleri parçalayışının, çiçek işgalinin yerli kabileleri yeniden düzenleyişinin bir yadigârıdır.

Teknoloji ya da kapitalizm ne zaman aileleri parçalasa, frengi ya da diğer zührevi hastalıklar sırtlan sürüsü gibi saldırır. Genel olarak bakıldığında frengi, insan politikalarının, ekonomilerinin ya da savaşlarının evsiz ve mutsuz birçok erkek ve kadını bir araya topladığını gösteren bir işaret ya da uyarıdan başka bir şey değildir.

Bu grupları frengiden temizleme kampanyaları hayli yaratıcıydı. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Amerikan donanması gemilerdeki bütün kapı tokmaklarını kaldırdı, kapı tokmaklarının hastalığı cinsel ilişki kadar hızlı yaydığı düşünülüyordu. İkinci Dünya Savaşı sırasında yetkililer "köselesi salgınbilimi"* uyguladılar ve kaynağı bulana kadar denizcilerin hasta dostlarını izlediler. Askerî afişler "Zührevi hastalık kaparsanız, düşmanı yenemezsiniz," uyarısını taşıyordu. "Spirochete" gibi isimleri olan oyunlar, şehirlerde yaşayanların ödünü koparıyordu. Korkutma kampanyalarında yalnızca iki çözüm eksikti: Prezervatifler ve çok eski bir âdet olan, cinsel organların "biraz homurdandıktan sonra" su ve sabunla yıkanması. 1940'larda birçok doktor, pe-

(*) "Shoe leather epidemiology". Burada askerî yetkililerin, hastalığın kaynağını bulmak için profesyonel yöntemler yerine kendi yöntemlerini uygulamaları kastediliyor – e.n.

İkinci Dünya Savaşı sırasında yürütülen kampanyalarda tipik bir biçimde hastalığın sorumluluğu kadınlara yükleniyordu, oysa erkekler her zaman en mükemmel zührevî hastalık taşıyıcıları olmuşlardı.

nisilini, frengiyi yok edecek mükemmel bir silah olarak tanıttı. İlaç işe yaradı, *The American Journal of Syphilis* ve birçok halk sağlığı kampanyası 1950'lerde işsiz kaldı, ama frenginin kökü kazınamadı. Dayanıklı hastalık, halk sağlığı ilminde "başarıdan yola çıkan başarısızlık yasaları"nın keşfini

sağladı: "Bir hastalık kontrol programı nihai yok etme hedefine doğru yaklaşırken, yok olma ihtimali daha yüksek olan programdır, hastalık değil."

Voltaire'in de, Fracastorius'un da salgınlar hakkında öğrendiği şeylerden biri, bir nehir gibi bir yükselip bir alçaldıklarıydı. Voltaire, salgını yok etme konusunda devrimci hayallere sahipti, ama Fracastorius, ihtiyatlı bir salgınbilimci olarak daha bilgiliydi. Ölümcül salgınların kendi ritimleri ve takvimleriyle hareket ettikleri sonucuna vardı ve "yeni ve alışılmadık hastalıkların belirli zamanlarda ortaya çıkmasının", çiçeklerin baharda açması kadar normal olduğunu söyledi. Filozof-hekim, frengi çekip gitse de, de torunlarımızın "onun yeniden dirilişini" göreceğini öne sürdü. Salgınların cıva benzeri alışkanlıklarına, insanların da aynı şekilde şaşırtıcı davranışlarına saygı duyan Fracastorius, cinsel yaşam var oldukça zührevi hastalıkların yok olmayacağının farkındaydı, ama farkında olmadan, AIDS'in ortaya çıkacağını öngördü. Bugün Fracastorius'un kim olduğunu bilen pek az kimse olmasına rağmen, frengiyi, uygarlığın sadık çobanını bilmeyen denizci, asker ve evsiz sayısı çok azdır. Fracastorius bugün yaşasaydı, bu gerçekler karşısında yılgınlığa kapılmazdı. Kehanetlerini de değiştirmezdi. Her frengibilimci gibi, hastalığın ancak, uygarlık onu yatağına almaktan vazgeçtiğinde yok olacağını bilirdi.

7

İrlanda Kıtlığı Küflü Bir Masal

Bugün bölge sakinlerinin durumunu yerinde görmek için oralarda dolaştım, çabuk duygulanmayan biri olmama rağmen, tanık olduğum sefaletin, özellikle şalgam tarlalarına dağılmış, aç bir karga sürüsü gibi ham şalgamları mideye indiren, neredeyse yarı çıplak, karda ve soğuk yağmurun altında titreyen, umutsuzluk çığlıkları atan, çocukları açlıktan bağıran kadınların ve küçük çocukların sefaletinin cesaretimi kırdığını itiraf etmeliyim. Burada göreceğim her şeye hazırım, ama buna dayanamam.

Yüzbaşı Wynne, Teftiş subayı, West Clare, 1846

İrlanda tarihini büyük oranda patates ve onun en sevdiği mantarı belirlemiştir; ama bu Yeni Dünya sebzesinin adayı işgali sessiz sedasız olmuştur. Patates kökünün Peru'dan İrlanda'ya ne zaman ve nasıl geldiği ya da ilk kez kim tarafından yetiştirildiği bilinmemektedir. Ancak, 1580'lerin hemen sonrasında, İrlanda tencerelerini sanki kendiliğinden doldurmuş, İrlanda mutfağına egemen olmuştur. Almanlar

patatesi kıtaya ilk getirenin Sir Francis Drake'in korsanları olduğuna inanır ("toprağı işleyen milyonlarca insan onun hatırasına şükran duyar"); İngilizlere göreyse bitkiyi (uygun yetişme koşullarının bulunmadığı) Virginia'dan İrlanda'ya getiren, Sir Walter Raleigh ya da onun akrabalarından biriydi. Başka patates efsanelerine göre İrlandalı köylüler patatesi, İspanyol donanmasının yenilgisinden sonra İrlanda'nın batı kıyısına vuran İspanyol gemilerinin kalıntılarından toplamışlardır. Ne şekilde gelmiş olursa olsun, patates 1600'lerin ortalarına kadar adayla öylesine özdeşleşti ki, Amerikalılar bile patatesin nereden geldiğini unuttular ve bir süre sonra ona "İrlanda patatesi" demeye başladılar. 1845'ten sonra, Amerikalılar ve Avrupalılar aynı ülkenin adını bu kez kıtlık kelimesinin önüne koydu.

Ergot'dan buğday mantarına kadar çeşitli bitki hastalıkları öteden beri insanları zehirlemiş ya da açlıktan öldürmüştür, ama hiçbiri 1845-1848 yılları arasında baş gösteren patates kırgını kadar dramatik olmamıştır. *Phytophthora infestans* adlı mantar, İrlanda'nın tek besin kaynağını yok ederek milyonlarca İrlandalı'yı ya Eski Dünya mezarlarına ya da Yeni Dünya gettolarına gönderdi. Amerika'nın taşkın ve yoz siyasal kültüründen, tifüs ve diğer mikrobik hastalıklar kadar mantar da sorumlu tutulmalı. İngiltere'nin hastalık karşısındaki tutumu, genç insanları hâlâ IRA'ya gönderen bitmeyen nefreti de yarattı. Büyük Kıtlık sonrasında İrlandalılar, mantar sonrası kültürün kurallarına göre, nüfuslarını belli bir seviyede tutarak yaşadılar. Bugün bile İrlanda'nın nüfusu, 1845'teki nüfusunun yalnızca yarısıdır. İrlandalı yurtsever Fintan Lalor, 1847'de kıtlığı "asırların yapacağı işi bir günde yapmak üzere arada bir gelen ve bütün bir ulusun doğasını bir anda değiştiren olaylardan biri" olarak nitelerken haksız değildi.

1550'lerden önce, İrlandalılar çok miktarda biftek tüke-

tirlerdi ve Avrupa'nın en büyük sığır sürülerine sahiptiler. Afrika'nın Masaileri gibi, inek kanını bile içer, süte ve lapaya katarlardı. Ama İrlandalıların İngiliz Tudor hanedanıyla yaptığı, yaklaşık yüz yıl süren kesintisiz ve kanlı savaştan sonra, sığır sürüleri azaldı ve et köylülerin sofrasından kalktı. Modern düşünür-asker Oliver Cromwell, İrlandalıların "kökünü kazıma"nın en iyi yolunun, yiyecek kaynaklarını yok etmek olduğunu düşündü. Cromwell'in ordularının vahşeti ve ardıllarının da aynı derecede merhametsiz oluşu nedeniyle, 1600'lerde Katolik İrlanda'ya gelen İspanyol ziyaretçiler, İrlanda'daki yemek çeşitlerinin azlığından şikâyet ettiler: "Günde bir defadan fazla yemiyorlar ve bu işi genellikle gece yapıyorlar; yedikleri de genelde tereyağ ve yulaf ekmeği. Ekşi süt içiyorlar, çünkü başka içecek bir şeyleri yok; su içmiyorlar, dünyanın en güzel suyu olmasına rağmen. Ziyafet günlerinde biraz et yiyorlar, yarı pişmiş, ekmeksiz ve tuzsuz."

Böyle bir ortamda patatesin büyük reklam kampanyalarına ihtiyacı yoktu. Sığır sürüleri azalan, çok kan kaybetmiş bir ulus için sebze, doğru zamanda doğru yere gelmişti. Yulaflarının, şalgamlarının ve buğdaylarının İngiliz askerlerinin ayakları altında çiğnendiğini, yakıldığını ve yağmalandığını gören köylüler, patatesin gizlice yetiştirilip saklanabilir bir bitki olduğunu –yani, İngilizlerin bütün kötülüklerine rağmen varlığını sürdürebilecek bir bitki olduğunu– anladılar. Bitki, ev koşullarına da hayranlık uyandıracak bir uyum sağladı. İrlandalıların geleneksel mutfakları olan büyük demir kazanlara ya da güveçlere çok yakıştı. Patatesler bu kapların içinde taşınabiliyor, yıkanabiliyor, soyulup haşlanabiliyor ve servis edilebiliyordu. Domuzlar, tavuklar, süt inekleri, akrabalar ve çocuklar, küçük bir ateşte ısınan toprak tencereye hep birden dalabiliyordu. Böylece patates, İrlanda evlerine zahmetsizce girmiş oldu.

İnek beslemek gibi patates yetiştirmek de yalnızca yaklaşık üç aylık bir çalışma gerektirdiğinden, insanlara geleneksel ilgi alanları için bolca zaman tanıyordu. İrlandalılar patatesin ekimi, toplanması ve yenmesinden arta kalan zamanlarda sohbet ettiler, keman çaldılar, dans ettiler, tartıştılar, (oldukça sık yapılan) düğünlere katıldılar ve yas toplantılarında* sarhoş oldular (viski ya da *poteen*,** patatesle aynı zamanda ortaya çıktı). Nişastalı kökün kolay üretilmesi, İrlandalılara evden çıkıp, bataklık ve kuytu vadilerde bir araya gelmek için boş zaman sağladı. Patates yiyenler, buralarda gizli cemiyetler kurdular, İngiliz toprak ağalarını ve gammazları öldürme planları yaptılar. Patates, Oak Boys, Ribbon Men ve White Boys gibi çeteleri beslemekle kalmadı, gizli pazarlıklar, geceyarısı toplantıları ve dinsel intikamla bilenen politik bir dehanın biçimlenmesine de yardımcı oldu. İrlandalılar patatesleriyle birlikte düşüncelerini de gizlemeyi öğrendiler.

İrlanda'nın coğrafyası patatese sıcak bir yuva sağladı. Yeni Dünya kökü, serin havadan ve derin, kolayca dağılan topraktan yararlanarak yabani ot gibi serpildi. Nemli iklim ve kuzey rüzgârları da bitki kurtlarını, yaprak bitlerini ve virüsleri azalttı. Köylüler önceleri kökü ideal bir kış yiyeceği olarak çoğalttılar. Toprağın kirasını ödemek için, mısır ile yulaf fazlasını satan köylülerin elinde Noel sofrası için fazla bir şey kalmıyordu. Ancak, patatesin sofrayı nasıl doldurduğunu fark ettiklerinde, kök yıl boyu yetiştirilen ana ürün oldu. Bir dönüm toprakta yetişen başka hiçbir bitki, bir adamı, karısını ve altı çocuğunu patates gibi doyurmuyordu. Ancak, patatesin İrlanda'daki başarısının esas sırrı, bitkinin tarihçi-

(*) İrlanda ile İngiltere'nin kuzey bölgelerinde "wake" olarak anılan bir gelenek. Ölü gömülmeden bir gece önce (bazen yemek yiyip içki içilerek) ölünün başında beklenir – e.n.

(**) Kaçak İrlanda viskisi – e.n.

si Redcliffe Salaman'a göre, İngiliz işgalinin yol açtığı sefalete derhal son vermiş olmasıydı: "Köy yaşamının bütünlüğünü ve düzenini yitirmesiyle köylüler, bu değişik, görünüşü ve tadı tuhaf, kapılarına dayanan kıtlık ve hastalığı defetme şansı veren yiyeceğe tarlalarını ardına kadar açtılar."

İrlandalı köylüler patatesi, Avrupa'nın geri kalanından neredeyse bir buçuk yüzyıl önce mutfaklarına aldılar. Kıtadaki kardeşleri bu yamru yumru besin kaynağına şöyle bir bakıp onu cüzamın mahvettiği şekilsiz yakınlarına benzettiler ve ikisinin benzerliğini sonsuza dek unutmadılar; yabancı kökü mutfaklarında istemiyorlardı. İsviçre'de köylüler patatesi sıraca* yaymakla suçladılar, Prusya'dakiler tifüs yaymakla. Bitki uzmanları da emin değillerdi ve öldürücü itüzümüyle aynı familyadan olduğu için bitkinin zehirli olmasından kuşkulanıyorlardı. İncil'de patatese dair bir bahis bulamayan Protestanlar, onu şeytanın yiyeceği ilan ettiler. Aristokratlar bu önyargıları yıkmak için (aç köylüleri yönetmek zordu) patates çiçeklerinden taçlar giydiler, resmî davetlerde konuklara patates sundular. Kimisi gösterişli patates bahçeleri yaptırıp başına silahlı muhafızlar dikti; hasat zamanı geldiğinde muhafızları çekti ve meraklı köylülerin ürünü toplamasına izin verdi.

Politikacıların bu köke karın doyurucu ve kıtlık savaşçısı gibi nitelikler atfetmelerine rağmen, Diderot gibi aydınlar bu nişastalı ve yavan kökün gaz yaptığından şikâyetçiydi. "İnsan haklı olarak patatesi gaz yaptığı için suçluyor; ama gaz dediğiniz, bir köylünün ya da işçinin güçlü bağırsakları için nedir ki?" 1800'lerde, gaz faktörüne rağmen Paris'in tıp otoriteleri patatesin tüm sınıflar için güvenli bir gıda olduğunu açıkladı. Tarımcılar, kıtlık savaşçısını desteklemek için, cüzamın olmadığı, doğurgan köylülerinin genellikle ikiz çocuk sahibi olduğu İrlanda'yı övdüler. Avrupalı köylüler sonunda patates yetiştirmeye, İrlandalılarla aynı neden-

den ötürü, her şeyi ezip geçen ordulara dayanıklılığı kanıtlandığı için başladılar.

Patates, adaya gelişini izleyen yüz yıl içinde, İrlanda'da baş tacı edildi ve köylüler onun önünde boyun eğdiler. Kökleri yaşamın her alanına uzandı, meyveleriyse yaşamı ve ölümü belirledi. İrlandalılar patatese, İnuitlerin kara verdiğinden daha fazla isim verdiler. Anavatanında İnkaların *papas* adını verdiği sebzeyi, İrlandalılar *pratie*, *prata*, *pratata*, *fata*, *Murphy* ya da *taters* diye adlandırdılar, bunlardan hiçbiri uymadığında da "Gleeson'ın patatesi" ya da "O'brien'ın patatesi" gibi kişisel isimler taktılar. Hatta bazen Croker gibi soyadları, patatesin bir başka adı oldu. İnsanlar zamanla patatesi doğrayıp dilimleyerek günlük ritüellerine kattılar. İyi Katolikler, cuma günlerinde (rahip, kökü kutsal suyla kutsadıktan sonra) "pratie" ektiler ve St. John gününde onları topladılar. Eski *pratie*'lerin tükendiği, yenilerinin henüz toplanmadığı temmuz ve ağustos ayları, "hüzünlü aylar" (*blue months*) olarak adlandırıldı ve yeni *pratie*'lerle dolu ilk çanak sofraya konduğunda, insanlar, "Bu on iki ay boyunca hayatta ve mutlu olalım," dediler. Patatesin kabuğu ne zaman kırmızıya dönse, İrlandalılar bir çocuğun öldüğüne ve meleklerce götürüldüğüne inanırdı. Patates, anıları, tedavüldeki para birimlerini bile değiştirdi. Kadınlar başka yemekleri pişirmeyi unuttular ve patatesleri rahat soymak için tırnaklarını uzattılar. Patates İrlanda'nın en önemli ticaret malı haline geldiğinde, dilenciler para yerine patates dilendi. Bir süre sonra İrlandalılar bile kendilerine "kemikli *pratie*'ler" diyordu.

Patates bu yeni kültürü desteklemekte zorluk çekmedi. B1 ile B2 vitaminlerinin yanı sıra temel mineraller içeren kök, yoksulları ayakta tutup besledi. C vitaminini tutma özelliğiyle adadaki iskorbit hastalığına bile son verdi. Gerçi patateste A ve D vitaminleri yoktu, ama bunlar sütte vardı ve İrlandalılar bu ikisini karıştırdılar. "Süt ile patates" İrlanda'da kah-

valtı, öğle ve akşam yemeği oldu. İyi beslenmiş, patates çapalamaktan başka işleri olmayan köylü kızları on altısında, erkekler on yedisinde evlendi. Dünyayı dolaşan bir tarımcı olan Arthur Young, İrlanda'nın süt ile patatesten oluşan yemeğinin kadınları doğurgan yaptığı ve İngilizlerin ekmek ile peynirden oluşan öğünleri kadar sağlıklı olduğu sonucuna vardı: "Bu ülkenin insanlarının, üzerlerindeki siyasal baskıya rağmen güçlü ve bakımlı vücutlara sahip olduklarını, evlerinin çocukla dolu olduğunu, erkeklerin atletik, kadınların güzel olduğunu gördüğümde, onların bu tekin olmayan besinle beslendiklerine nasıl inanacağımı bilemiyorum."

İngilizler, bu vahşi ve isyankâr ülkeye uyguladıkları yaptırım ve vergilerle İrlanda'nın kendine özgü patates kültürünü öylesine güçlendirdiler ki, İrlandalıların patates dışında bir şey yetiştirip yemeleri ekonomik açıdan neredeyse imkânsız hale geldi. 1650'lerde İngilizler nüfusun 5/6'sını katlettikten sonra, Ceza Yasaları'nı yürürlüğe koydular. Edmund Burke, bu yasaları "insanın sapık dehasının yarattığı, bir halkı ezmek, yoksullaştırmak ve aşağılamak üzere geliştirilmiş... bir makine"ye benzetti. Ceza Yasaları ulusal din olan Katolikliği yasadışı ilan etmekle kalmadı, yerli malların ihracatını da yasakladı. İngilizler İrlanda'nın meşhur yün sanayiini kapatmakla otuz bin insanı işsizliğe ve patates tarlalarına mahkûm ettiler. İrlanda limanlarına yalnızca İngiliz gemilerinin girmesine izin vardı. Ülkenin ucuz İngiliz mallarının istilasına uğraması, İrlandalı tüccarları "İrlanda elmalarını" kaçırmaya ya da üretmeye zorladı. Toprak kiralarının üçte birinin İngiltere'ye gittiği İrlanda'da köylüler patatesi depolamaya ve para gibi takas aracı olarak kullanmaya başladılar.

İngiliz toprak reformu, durumu daha da kötüleştirdi. En iyi topraklar Protestanlara dağıtıldı, Katoliklere küçük araziler verildi. Jonathan Swift, 18. yüzyılda Emerald Adası'nı gezmenin, Laponya'yı gezmek kadar eğlenceli olduğunu söy-

ledi: "Yüksek kiralar ödeyen, iğrenç koşullarda yaşayan, tek besinleri süt ile patates olan, ayakkabısız, çorapsız çiftçi aileleri, İngilizlerin domuz ahırlarını bile aratan evlerde yaşıyorlar. Bu manzara, yalnızca dil öğrenmek için kısa bir süreliğine gelen ve ülkesine döndüğünde yaşadığı yerin zenginliğini daha iyi değerlendiren bir İngiliz için huzur verici olabilir."

İngilizler İrlanda'yı ziyaret ettiklerinde, acımasız yaptırımlarının etkilerini gördüler, ama hiçbir zaman suçu üstlenmediler. "Tembel kök" üretimiyle alay ettiler ve patates kafalı İrlandalı karikatürleri çizdiler. Aralarından çoğu patatesin, yoksul ve şapşal insanları daha yoksul ve şapşal insanlar üretmeye sevk ettiğini söyleyen gezgin Thomas Dineley'e hak verdi. "Birbirini tamamlayan özellikleri var; pis ve tembeller, yeteri kadar patatesleri, süt ve tütünleri olduğu için, kulübelerinin yanında güneşlenen av köpekleri gibi, kıçlarının üzerine oturur ve kısa bir pipoya doldurdukları tütünü 'shaugh'* dedikten sonra birbirlerine uzatırlar; çalışmazlar ama çalarlar..."

Patatesin kullarına ihanet edebileceğinin işaretlerinden biri, yulaf hasatının alıamadığı 1727 kıtlığı oldu. Yoksullar kışlık patates stoklarını iki ay önce tükettiler ve yiyecek bir şeyleri kalmadığı için açlık çektiler. O yıl, Jonathan Swift cadde ve sokakları, kapı önlerini işgal eden genç dilenciler ordusuyla nasıl baş edilebileceğine dair "mütevazı bir öneri"de bulundu: "Londra'da oturan çok bilgili Amerikalı bir ahbabımdan, sağlıklı, iyi beslenmiş küçük bir çocuğun lezzetli, besleyici ve sağlıklı bir yemek olduğunu öğrendim; ister hafif ateşte kaynatılsın, ister ızgara yapılsın, ister fırına verilsin ya da haşlansın, eminim yahni ya da tas kebabı olarak da iyi gider... Bir çocuk, dostlar için verilen bir şölende kişi başı iki tabak doldurur; misafir yokken ön ya da arka çeyreği yeterlidir... Mükellef sofralara layık bu yiyecek, toprak sahipleri için çok uygun olacaktır..."

(*) *İr.* "Çek bir nefes" anlamında – e.n.

1740'ta mısır ile patates de dahil olmak üzere hasatın büyük kısmı kötü bir don sonucu yok olunca, İrlanda Büyük Kıtlık'ın bir örneğini daha yaşadı. Bir miktar yulaf ve arpa elde etmelerine rağmen halk bunları yiyemedi, çünkü arazilerinin başında durmayan İngiliz toprak sahiplerine yüksek kiralar ödeyebilmek için bu ürünü satmaları gerekiyordu. Patates peşinde sokakları dolduran yoksullar ve dilenciler, zaten yetersiz olan yardımları anında kuruttular. Ceza Yasaları, İrlanda'nın herhangi bir ekonomik faaliyette bulunmasını yasakladığı için, kıtlığın etkilerini hafifletecek aşevlerine, kamu yararına projelere ya da bağış kampanyalarına çoğu şehrin gücü yetmedi. Bunun yanında, şehirleri dolduran dilenciler ve köylüler, tifüs ve dizanterinin ("ateş ve akıntı") önünü açtı. Açlıkla birlikte, salgınlar 300 bin İrlandalı erkek, kadın ve çocuğu öldürdü.

1780'lerde, büyük kıtlık ya da salgınların olmadığı bir dönemde, İrlanda'nın nüfusu, iyi gübrelenmiş pateteslerden bile hızlı büyümeye başladı. 1780'de 2 milyon olan nüfus, 1800'lerde 5 milyona çıktı, 1841'de ise 8 milyona ulaştı. Patates mantarı İrlandalıların tabaklarına göz diktiğinde, ülkede 9 milyon köylü yaşıyordu. O zamanlar Avrupalılar adayı dünyanın en yoğun nüfusa sahip bölgesi olarak görüyordu; Disraeli, ekilebilir topraklarda çalışan köylü nüfusunun, Çin'dekinden daha yoğun olduğunu bile düşündü. Başka bir İngiliz gezgini ve cerrahı Alfred Smee, patatesin "yaşayan ama çıplak, evli ama işsiz milyonlarca yoksulu, bir tabak patatesten başka bir şey düşünmeyen insanlar haline getirdiğini" yazıyordu.

İrlanda'nın nüfusu arttıkça, toprakları küçük parçalara bölündü. 1845'te adadaki arazi sahiplerinin yarısının toprağı beş dönümden azdı. Çiftlikler o kadar küçüktü ki, bir günde tek bir tırmıkla sekiz on çiftliğin toprağı kabartılabiliyordu. *Rundale*'lerin ya da köylü sahiplerince paylaşılan atadan kalma toprakların dağıtımı, Samuel Beckett'in oyun-

larından daha saçmaydı. Bazı *rundale*'lerde köylüler birkaç metrekareyi geçmeyen, otuz iki ayrı yerde bulunan otuz iki toprak parçasına sahipti. Üç kişi bir ata sahip olup her biri bir bacağıyla ilgilendiğinde, dördüncü ayak nalsız kalıyordu. 1845'te kıtlık baş gösterdiğinde, yalnızca bir aileyi besleyebilecek topraktan, altı ya da sekiz aile karnını doyuruyordu. Tyrone köylüleri için çözüm, yarı haşlanmış patatesti: "*Pratie*'leri her zaman sert yeriz, kaburgalarımıza yapışır, böylece daha uzun süre aç kalabiliriz."

İnsanların patatese olan bağımlılığı arttıkça, İrlanda'nın patates ekimi zayıfladı. Süt sofradan kalktı ve domuz yetiştirmek, para kazanıp kira ödemenin ana kaynağı oldu. Batı Tullaghobegly bölgesinde öğretmen olan Patrick M'Kye, patatesin getirdiği "açlık, zorluk ve çıplaklık" gibi özellikleri sıraladı ve Amerika'da bile böyle şey görmediğini söyledi. 9,000 köylüden oluşan bir topluluk şunlara sahipti: 1 at arabası, 8 eyer, 3 kol saati, 1 rahip, 20 kürek, 7 çatal, 1 okul, 3 hindi, 2 tüy yatak, 243 tabure, ne bir bot ne bir havuç, "ne de diğer bahçe sebzelerinden biri."

1845'te İrlandalılar, mantarın önce kokusunu duydular. Bir bakteri ordusunun bir cesedi yemesi gibi, mantar da patatesi çürütüp karartıyor, "ıslak bir çürüğe" çeviriyordu. Önce yapraklarını mora dönüştürüyor, sonra da kökü yiyordu. Berbat kokusundan ötürü köylüler hastalığa "patates kolerası" ya da kangreni dediler. Salgın 1845'te ürünün yarıdan fazlasını, 1846'daysa tamamını yok ettikten sonra, 1847 ve 1848'de yeniden geldi. Botanikçi John Lindley, *Gardener's Chronicle*'da kötü haberi duyurdu: "Patates hastalığının su götürmez bir şekilde İrlanda'da olduğunu büyük bir üzüntüyle açıklamak için baskıyı durduruyoruz... Bütün patatesler çürürse İrlanda'nın hali ne olacak?"

Phytophthora infestans, And Dağlarında patates yetişeli beri, vahşi patatesin zararsız bir dostuydu. Mantar ile patates ora-

da hâlâ birlikte uyum içinde yaşıyor. Ancak, patates Atlantik'i geçip yeni türler üretildiğinde, bitkiyle mikrop arasındaki ilişki değişti. Mantar giderek, bu şişman ve evcil patates türlerini, genetik açıdan savunmasız, nereden geldiğini unutmuş bir yerli kabilesi gibi görmeye başladı. Gerçekten de iki yüz yıllık evcilleşme, doğanın düzenini ve dengeyi bozmuştu. Patatesi sadakatle her yerde izleyen mantar, 1840'larda onu yakaladı ve katili oldu. Patatesi yemekle kalmadı, onu boğdu da. Bir bilim adamı, bu felaket günlerinde İrlanda patates bitkisinin, "ağzından ve burun deliklerinden tuhaf, renksiz bir yosun çıkan", kökünün "sindirim sistemini ve akciğerlerini tahrip edip boğduğu" bir insana benzediğini söyledi.

Patates kıtlığına yol açan mantar, Avrupalı köylüleri sıkıntıya sokan mantarların ilki değildi. Soğuk, ıslak iklimlerde gelişen ergot mantarı, çiftçilerin kara, hazmı zor bir ekmek yapmak için yetiştirdiği çavdarı tercih etti. Bu yüzyıla kadar, bir Avrupalının ait olduğu sınıf, ekmeğinin renginden anlaşılırdı: Zenginler her zaman beyaz somunları tercih ettiler. Bir köylü topluluğu çok fazla çavdar ekmeği yediğinde şiddetle titremeye, halüsinasyon görmeye başlarlar, kol ya da bacaklarını kangrene kaptırırlardı. Bazen bütün bir köy çapalarını bırakır, LSD almışçasına, dervişler gibi dönerlerdi. (Ergot liserjik asit içerir, 1960'lar ve 1970'lerde orta sınıftan öğrencilerin, bilmeden, çılgın köylüler gibi davranmak üzere kullandığı maddedir bu) Ergot'un patlak verdiği dönemler "Kutsal Ateş", "Aziz. Vitus Dansı", "Aziz Anthony Ateşi" ve "Tarantizm"* olarak bilinirdi. Köylüler, ağızları köpük içinde, Tanrı'yla konuşur ve genellikle Timothy Leary'nin** benzerleri gibi davranırlardı. 14. ve 16. yüzyıllar

(*) Eskiden Güney İtalya'da tarantül sokmasına atfedilen histerik bunalım – e.n.

(**) Amerikalı yazar. Halüsinojenlerin ruhbilimsel etkileri konusunda araştırmalar yaptı. *Psychedelics* akımını başlattı. *Hippy* hareketi üzerinde de etkisi olmuştur – e.n.

arasında, bu dans krizleri ve sara nöbetleri cadı işi olarak değerlendirildi. İşlerini bilen ebeler kürtaj için beş-dokuz adet mantarlı çavdar kullanırlardı. Danslar ve halüsinasyonlar, çiftçilerin buğday ve patates yetiştirmeye başladığı 18. yüzyıla kadar sürdü.

Ergot gibi *Phytophthora infestans* da üreyebilmek için belli iklim koşullarına ihtiyaç duyuyordu ve 1845'te İrlanda, mantara ihtiyacı olan rutubeti sağladı. Güneşli bir dönemden sonra temmuzda birkaç hafta süren düşük sıcaklıklarla ve "sonsuz bir kasvetle" yağmur yağdı. Rekor seviyedeki rutubet, mantar sporlarını İrlandalıların o güne kadar yetiştirdiği en büyük patates mahsulünün üzerine yağdırdı. Bu muhteşem yiyecek stoğunu gören mantar, işgalci tavşanlar kuralına uydu ve hem patatesin hem de üreticisinin hayatını söndürecek bir tıkınma çılgınlığına tutuldu.

İrlandalılar yosun ve ısırganotu yemeye başlarken, İngiliz bitki sevenler, *Gardener's Chronicle* ve *Horticultural Journal* dergilerinde kıtlığın nedenleri üzerine fikir yürüttüler. Mantarlar konusunda bir uzman olan Miles Berkeley, adı geçen ikinci dergide patates kıtlığına yol açanın yalnızca bir mantar türü olduğunu iddia etti. Dr. John Lindley ise, haklı olarak, Berkeley'in tek aktör kuramını basit görüşlülük diye niteleyerek reddetti. Lindley, patateslerin iyi havanın etkisiyle hızla büyüdüğüne, yağmurlar geldiğinde aşırı sulanmış durumda olduklarına inanıyordu. Lindley, mantarın bitkinin bu şişmiş fizyolojisinden yararlandığını öne sürdü. "Bitki güç kaybedip cansızlaşıp zayıflayınca, ondan beslenen her türlü parazit güçlenecek ve onu yok etmek için mücadele edecektir. Bu, bütün bitkiler, hayvanlar, hatta insanlar için geçerlidir. Önce dermansızlık gelir, sonra çürüme başlar, ardından da ortaya, hayatlarını yalnızca komşularının çürüyen bedenleri sayesinde sürdürebilecek olan türlü yaratıklar çıkar. Hızlı ve aşırı büyüyen patatesi etkileyen soğuk ve nem,

Patates ekonomiye hâkim olup ölümcül bir nüfus patlamasına neden olduktan sonra, 1800'lü yıllarda İrlandalı sokak çocukları ülkenin ayrılmaz bir parçası haline geldi.

onun canlılığını hızla azaltır; kısım kısım öldürüp çürüterek tarlayı mantarlaşmaya hazırlar."

Dr. Lindley'in anlattığı senaryo, İrlanda halkı için de geçerliydi. Patatessiz kalan köylüler canlılıklarını hızla kaybettiler ve tifüs bakterisi *rickettsia* gibi mikroplara açık hale geldiler. Bulaştıklarının üçte birini öldüren mikrop, tıpkı soğuğun kutuplarda bulunması gibi, kir ve pis ortamla-

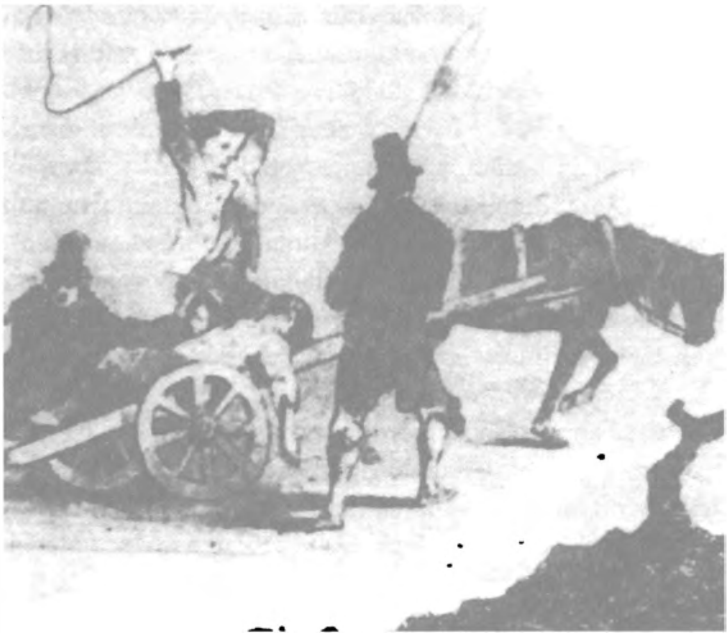
rı yeğler. Tifüs İrlanda'dan başka yerlerde orduları yenerek (kamp ateşi), evsizleri izleyerek (yol ateşi), hapishaneleri boşaltarak (hapishane ateşi), yolcu gemilerini temizleyerek (gemi ateşi) muhteşem bir tarih yazmıştı. 1740'larda tifüs İrlanda'da hayatın o kadar ayrılmaz bir parçası haline gelmişti ki, İrlandalılar ona "kara ateş" dediler; İngiliz toprak sahipleri ise onu "İrlanda ateşi" diye adlandırdı. Tifüs, hastaları delirtmeden ya da onları yüksek ateş, hezeyan ve komayla öldürmeden önce, yüzleri şişirir ve karartırdı. Her zaman kötü sağlık koşullarını ölçen iyi bir barometre olan hastalık, halkın kirli, kötü beslenmiş, aşırı kalabalık ve stresli olma derecelerine göre adaya saldırdı ya da çekildi. İnsan bitinin dışkısıyla yayılan tifüs en çok, tembel köylülerin ender yıkandığı ve ısınmak için toprak kulübelerine doluştukları soğuk havalarda canlanıyordu. Büyük Kıtlık sırasında bütün İrlanda'yı, bitler içindeki yoksul bir evin sakinleri gibi kırıp geçirdi. İrlanda'nın en soğuk kışlarından biri olan 1846-1847 kışında tifüs, hastanede koşuşturan bir stajyer doktor gibi ortalıkta dolandı.

Çürüyen ve açlıktan ölen İrandalı köylülerin durumundan istifade eden tek mikrobik yağmacı tifüs değildi. Tencerelerde patates pişmeyince iskorbit de geri geldi ve insanların dişlerini döktü. İskelete dönen dilenciler dizanterinin saldırısına uğradı ve İrlandalıların çoğu kendini öldürdü. Çocuklar süt ve A vitamini eksikliğinden kaynaklanan *kseroftalmi* hastalığı yüzünden kör oldular. Sonuçta, kıtlık ve onu izleyen mikroplar, İrlandalıları patates gibi kavurdu ve Kara Ölüm'ün dehşetini yeniden sahneye koydu. Açlıktan kıvranan çocukların suratları kıllandı, eli ayağı tutmayan yaşlı adamlara ya da maymunlara benzediler. Dilenciler seslerini yitirdi, dizlerinin üzerinde yürümeye ve gelip geçenlere ölü çocuklarını gösterip dilenmeye başladılar. Tutumlu köylüler, düzinelerce ölü akrabayı aynı tabutla göme-

bilmek için, açılır kapanır kapaklı özel tabutlar bile hazırladı. Diğer kıtlık kurbanları tabutlardan vazgeçti. Aileler mezarlıklara zorla sürünerek kendi mezarlarını kazdılar ve içlerine uzandılar, şaşkın İngiliz gazeteciler onları "ölümün kollarında" ya da "açlığın pençesinde" buldu.

Bütün bu ölümler dünyanın en zengin imparatorluğuna deniz yoluyla birkaç saatlik uzaklıkta oluyordu. Ama İngilizler kıtlığın boyutlarının abartıldığını söyledi. Ayrıca devletin, ne Tanrı'nın lütfuna ne de yiyecek pazarına karışmasını doğru bulmuyorlardı, ama İrlanda'daki tek pazarın da yok olduğunu unutmuşlardı. 1740'ta olduğu gibi, Ceza Yasaları acil yardım kurumlarının oluşturulmasını önlemişti. İşsizlerle açları beslemek üzere kurulan evler çok küçüktü ve fazla bir işe yarayacak kadar örgütlü değildi. Patates yerine ithal edilen mısır çok geç geldi ve yetersiz dağıtıldı; İrlandalı kadınların çoğu mısırın nasıl pişirileceğini bile bilmiyordu. İngilizlere göre patatesle yaşayan bir halk patatesle ölmeyi hak ediyordu. Hatta ekonomistler, kıtlığın yalnızca bir milyon İrlanda köylüsünü öldüreceğini ileri sürüyor ve böyle bir ölüm oranının "daha fazla yardım için yeterli olmadığını" söylüyordu. İngiliz Maliye Bakanı Charles Trevelyan, 1847'de üç milyon insanı doyuracak aşevlerini kurmasına rağmen, İngiliz parasının ölen İrlandalılar için harcanmasının kötü bir yatırım olduğuna inanıyordu. "Mücadele ettiğimiz, kıtlığın fiziksel kötülüğü değil, halkın bencil, aksi ve isyankâr karakterinin ahlaki kötülüğüdür."

Mantarın ve İngilizlerin kırıp geçirdiği binlerce "kemikli patates" göç etmeyi seçti. Evden ayrılma konusundaki geleneksel korkularını terk edip su alan çürük gemilere binerek sekiz hafta daha süren açlık ve hastalığa katlanıp Atlantik'i geçtiler. Yiyecek ve su kıtlığı çekilen bu "yüzen tabutlar" tifüs ve dizanteri kaynıyor, köle gemileri gibi kötü kokuyordu. Gemilerin çoğu yolcuların yarısını Atlantik'e gömdü; ge-

Büyük Kıtlık sırasında o kadar çok İrlandalı köylü ölmüştü ki, mezarlığa gömülen ölüler talihli addediliyordu.

riye kalan "cesede dönmüş", "dermansız" ve "perişan" atıklarını Kanada'nın karantina istasyonlarına boşalttı. Binlerce göçmen, St. Lawrence Nehri'ndeki Grosse Adası'nda ve Montreal'deki "humma barakalarında" kaçmaya çalıştıkları felaketlerle karşılaştılar: Humma ve ölüm. Çocuklarını ve eşlerini Grosse Adası'na gömen ve mezarlara haç yerine küreklerini diken köylülerin nefretleri arttı: "Bu haç ve Meryem adına," diye bağırdı bir koca, "ölümünün intikamını alacağıma yemin ediyorum. Eve dönüş parasını kazanır kazanmaz gidip seni öldüren adamı, toprak sahibini öldüreceğim". Yeni Dünya'ya sağ geçebilenler İngilizlere nefretlerini korudular ve olabildiğince hızlı adımlarla ABD sınırına yürüdüler, çünkü Kanada yalnızca "İrlanda'nın biraz daha bü-

yüğüydü." O günlerde New York ya da Buffalo'ya giden Kanada yollarında ölü İrlandalı göçmen görmek zor değildi.

Patatesin köleleri ABD'nin kenar mahalle çocukları oldu. İrlandalı göçmenler Batı'ya gitme tavsiyelerini sürekli duymazdan geldiler, çünkü bir adım daha atamayacak kadar zayıf ve dermansız haldeydiler. New York, Boston ve Albany'de, başka kimsenin yaşayamayacağı "çeltik tarlası kasabalar" ve "İrlanda Kanalları" inşa ettiler. Karanlık, rutubetli, tek bölmeli mahzenlerde on iki kişilik aileler domuzlarıyla bir arada yaşıyordu. Vasıflı ve eğitimli olmadıkları için, kemik kaynatıcılığı, at derisi yüzücülüğü, çöpçülük ve tutkalcılık gibi en berbat işleri üstlendiler. Ayrıca yerleştikleri her yere tifüs ile tüberkülozu götürerek şehir yetkililerini dehşete düşürdüler. 19. yüzyılın büyük bölümünde İrlandalılar, sağlıklı Amerikalıların uzak durmaya çalıştığı cüzamlı bir göçmen sınıfı oldu. Bostonluların çoğu, İrlandalıların şehirlerini "uygar dünyanın ahlaki bokçukuruna" dönüştürmesinden korkuyordu. Ancak, politikacılar İrlandalıların iyi bir oy potansiyeli oluşturduğunu keşfettiklerinde, yeni gelenleri listelerine kaydettiler; onlar da karşılığında Amerikan siyasi hayatına "viski kinizmi"ni ve sorunları çözmek için şiddet kullanma alışkanlığını, yani ezilmenin, mantarın ve tifüsün beslediği değerleri soktular. Bodrum katlarında ve hileli seçimlerle geçen uzun yıllardan sonra, kıtlık kurbanlarının torunları polis güçlerine katılarak, mali imparatorluklar inşa ederek ve Henry Ford'un yaptığı gibi arabalar üreterek saygıdeğer Amerikalı vatandaşlar oldular.

Amerika'ya giden her yoksulun, daha yoksul bir kuzeni de İngiltere ya da Galler'e göç etmişti. Patates sorunu sayesinde, düşük maaşlara çalışan İrlandalı işçiler Sanayi Devrimi'nin tohumlarını çoktan atmışlardı. Ama çoğu kör ve hasta olan yeni kıtlık göçmenleri, Liverpool ile Manchester'ın kenar mahallelerine yerleşti. Aşağılanıp dö-

vülen İrlandalılar, Avrupa'nın gayriresmî "zenciler"i haline geldi. Sağlık yetkilileri, İrlandalı patates yoksullarının "şehirde temizliğin ve bakımın sağlanması için gerekli ev araç gereçlerini" bile doğru dürüst kullanamamalarından şikâyetçiydi. İngilizler, IRA'nın ve rastgele bombalamaların ortaya çıkışından çok uzun süre önce, İrlandalıları dilenci ve hastalıklı bir uyumsuzlar ırkı olarak görüyordu. Bu bakış, iki halk arasındaki politikaları hâlâ etkilemektedir.

1851'de, kıtlık ve hastalıktan ölen İrlandalıların sayısı 2 milyonu buldu, iki milyonu da göç etti. Hayatta ve adada kalanlar, patates, mantar, tifüs ve İngiliz emperyalizmi konusunda bir daha unutamayacakları acı dersler almışlardı. İrlandalı köylüler patates yemeyi sürdürdüler, ama yatakta daha ihtiyatlı davrandılar. Kara Ölüm'den sonra Fransız köylülerinin yaptığı gibi, İrlandalılar da evlenmeyi otuz-kırk yaşlarına, yeni bir aileye bakabilecek toprağa sahip oluncaya kadar erteledi. Toprağa miras yoluyla yalnızca tek bir erkek çocuk sahip olabiliyordu, bu da diğer çocuklara göç etmek ve rahip ya da rahibe olmak dışında bir seçenek bırakmıyordu. Katolik Kilisesi de bu kıtlık sonrası ahlakı, tenin kötülüklerini anlatan vaazlarla, evliliğin kutsallığına dair fermanlarla güçlendirmeye çalıştı. Bunun sonucu olarak bugün İrlanda'da 1800'lere oranla çok az insan yaşamaktadır. İnsanların, ister önemsiz ister trajik olsun, karşılaştıkları her şeyin bir parçası olduğu doğruysa, *Phytophthora infestans* ve *rickettsia* da, tıpkı peri masalları gibi İrlanda kültürünün bir parçasıdır. Bu sonuç, kötü niyetli ya da ateşli bir ahlaki yorum değil, üstorganizmanın kendini insan tarihine dahil edişinin işaretlerinden biridir.

8

Tüberküloz: Veremli Devrimler

Korkunç bir hastalık... ruhla beden arasındaki mücadele öyle yavaş, sessiz ve derin, sonuç öylesine kesin ki, günbegün, zerre zerre, ölümlü kısım yıpranır ve solar, böylece ruh da hafifleyen yüküyle beraber hafifler ve ümitlenir, ölümsüzlüğü yakınında hissederek onu ölümlü hayatın yeni bir dönemi olarak düşünür; ölümün yaşamın parıltısını ve rengini, yaşamın da ölümün kasvetli ve tüyler ürpertici biçimini aldığı bir hastalıktır bu.

Charles Dickens

18. ve 19. yüzyıllarda verem romanları yazmak, yazarlar arasında popüler bir uğraştı. Hastalık Avrupa'nın baş katili haline gelmişti ve sanatçılar da yoksullarla ("kötüler" ve "sıradan insanlar") birlikte John Bunyan'ın "ölümün bütün adamlarının Reisi" olarak adlandırdığı hastalıktan kırılıyordu. Manchester'ın rutubetli ve soğuk bodrumlarında yaşayan sıraca hastası İrlandalı, ölümü yüceltmenin sönük bir kariyeri parlaklaştıracağını aklına bile getirmemişti, ama ço-

ğu sanatçının yaptığı tam da buydu. Verem karşısında bakışları donuklaşmış bu mutsuz sanatçılar, "mezarlık şiiri ekolünü" başlattılar ve Avrupa'ya romantik ruhu tanıttılar. Mezarlık edebiyatı, mecalsiz kadınların, taş mezarların ve düşen yaprakların gerçeküstü bir tarzda serpiştirildiği hüzünlü manzaralar sunuyordu. Ayrıca erken ölümü, özel bir lütuf ve eşsiz bir ruhsal deneyim olarak resmediyordu. Özgün bir mezarlık şairi olan John Keats, 1819'da "Gençlik solar, hayalet gibi zayıflar ve ölür," diye yazıyordu. İki yıl sonra, 26 yaşındaki şair, veremden ölerek romantik itibarını kanıtladı.

Mezarlık ekolü, vereme dair bazı fantastik çıkarımlarda bulundu. Ekolün üyeleri, aralarındaki çok sayıda "hasta akciğer"lerin tamamını tek tek sayınca, veremin dahilikle bir ilişkisi olduğu sonucuna vardılar. Zekâ ile verem arasında kurulan bağ o denli güçlendi ki, Alexandre Dumas gibi sağlıklı yazarlar bile günün trajik akımına uyduklarını göstermek için hastaymış gibi davrandılar. Romanlarında veremlilerden bahseden Dumas, modaya pek aldırmıyor, ama "akciğer hastalığından mustarip olmanın" ve "heyecan verici her duygulanımdan sonra kan tükürmenin" moda olduğunu da biliyordu. Ünlü Fransız toplum eleştirmenleri Edmond ve Jules de Goncourt, Victor Hugo'ya "daha büyük bir şair" olmak istiyorsa sağlığından vazgeçmesi gerektiğini söylediler. İki kardeş, bir yazarın "yüreğin ve ruhun inceliklerini, hassas melankolisini, ender yakalanan eşsiz hayallerini dile getirebilmesi için" verem tarafından çarmıha gerilmesi gerektiğini öne sürdü.

Bu sağlıksız eleştiri ortamında sanatçılar kendilerini vereme yakalanma ve veremden ölme zorunluluğu altında hissediyordu. 1800'lerde pek çok yetenekli yazar ve besteci, üne ve erken bir ölüme giden yolda kendisine yer açıyordu. Frederic Chopin, prelüdlerini bitirebilmek için titreme nöbetleriyle, öksürük krizleriyle boğuşmak zorunda kaldı. Hem

frengi hem verem olan Niccolo Paganini, kemanını çalarken AIDS'ten ölmüş biri kadar solgun görünüyordu. Günümüzdeki çevrecilerin öncülerinden Henry David Thoreau, verem yüzünden yürüyüşlerine son vermesine rağmen şu sonuca varmıştı: "Çürüme ve hastalık genellikle güzeldir, tıpkı... tüberküloz ateşi gibi." Robert Louis Stevenson, tüberküloz tüm enerjisini tüketmeden önce, "Dr. Jekyll ile Mr. Hyde'ın Tuhaf Vakası"nı yazdı. Veremli bir sisin içinden konuşan şair Elizabeth Barrett Browning, "içindeki, kurtulmak için çırpınan kelebeğe" övgüler düzerken, Katherine Mansfield, "donun parmağıyla dokunduğu bitkideki" alev oldu. Frederich Schiller, Anton Çehov ve Franz Kafka da verem nöbetleriyle boğuştu. 19. yüzyılın veremli sanatçılar listesi, Toronto telefon rehberi kadar uzundur. Verem o kadar popüler bir ölüm biçimi haline geldi ki, bazı şairler ateşli ölümler hakkında mizahi bir üslup geliştirdi. Fransız yazar Paul Scarron, her gece nefes alabilmek için mücadele verirken kendi mezar taşına şöyle yazdırdı:

Geç dostum, basarak parmak uçlarına
uyanmasın Scarron
yazık olur uyanırsa
çünkü bu ilk derin uykusu.

1800'lerde, sanatçıların veremden ölmelerinin birçok nedeni vardı, ama deha bunların arasında değildi. Fabrika işçileri gibi, şair ve yazarların çoğu da çok çalışıyor, kötü besleniyor ve rutubetli, havasız yerlerde yaşıyorlardı. Güzelliğin, hakikatin ve diğer soyut hedeflerin peşindeki sanatçılar, sanayileşmenin işçi sınıfını maruz bıraktığı koşulların aynısını kendileri için de yarattılar. Deha tezi sanatçıların egosunu tatmin ediyor, ama Sanayi Devrimi'nin biyolojik gerçeklerini ve onun acımasız yardımcısı olan 19. yüzyılın büyük verem salgınını görmezden geliyordu. Sanayi çağının kalabalık ve

mahvolmuş şehirleri, kömür tozu, tüberküloz basili ve evsiz göçmenleri bir araya getirerek yeni bir kaotik yoksulluk türü oluşturdu. Avrupa'da, kapitalist kitle üretimi ekonomisinden ya da kitle tüketiminin verem politikasından etkilenmeyen tek bir aile yoktu. Dönem sanatçılarının verem hakkındaki duygusal yanılsamaları, onun insan toplumu üzerindeki hâkimiyetini ve yeni keşfedilen etkisini yansıtıyordu.

1800'lerde Avrupalıların yüzde 70'i vereme yakalandı. Ama yalnızca yedide biri hastalıktan öldü. Ölenlerin çoğunluğu göçmenler, sanayi işçileri ya da evsizlerdi – bugün Bombay, Manila ve Nairobi'de tüberkülozdan ölen insanlar gibi. Sanayileşme, Shelley gibi şairlerin "melankoli günleri"nden, "veremli kalabalıklar"dan söz ettiği 1820'ler ve 1830'larda, tüberküloz basilinin öldürücülüğünün zirveye ulaşmasını sağladı. Bu aynı zamanda, Sanayi Devrimi'nin, Avrupa'da şehir inşasının en yoğun olduğu dönemiydi.

Veremden ölmenin romantik sayılabilecek hiçbir yanı yoktur. İrlandalı fabrika işçileri ölüme ağızları açık, nefes almaya çalışarak gittiler, ne düşen yaprakları ne de hüzünlü kadınları görecek halleri vardı. Ressamlarla yazarlar da aynı şekilde öldüler, ama romantik olmadığı için bunu itiraf etmeyi reddettiler. Sanatçılar bu hayal ürünü aldatmacaya hâlâ sıkıca sarılırlar ve insanlar hâlâ, yazarların ya da bestecilerin zayıf ve hassas insanlar olduklarını sanır (genelikle değildirler). AIDS salgını, birçok sanatçının hâlâ bu tür yanılsamalar içinde olduğunu gösterdi. Magazin sayfalarını okuyan herkes, haklı olarak, AIDS'ten yalnızca dansçıların, oyuncuların, yazarların ve sahne yönetmenlerinin öldüğü sonucuna varır. Bu yazılarda hemen her zaman, yetenekli orta sınıf gençlerinin trajik bir deha hastalığına kurban gittiği ima edilir. Veremli Üçüncü Dünya yoksulları gibi, AIDS'li Afrikalılar da bunun doğru olmadığını bilir. Mezarlık ekolü fikri, orta sınıf beyazların kibirli bir benzetmesidir.

19. yüzyılda, Manchester gibi is ve duman püsküren sanayi kentleri, tüberküloz mikroplarının çoğalıp yayılması için biçilmiş kaftandı.

Tüberkülozun sosyal yapısını ve kendine özgü sanayi ekolojisini kavrayan ilk tıp çevrebilimcisi René Dubos'dur. Dubos, ilk karısını vereme kurban vermiş, ikinci karısı Jean da vereme yakalanmıştır. Bu yüzden verem basilini anlayabilmek Dubos için bir tutku haline gelmiştir. 1952'de René, Jean'la birlikte veremin en kapsamlı biyografisi olan *Beyaz Veba*'yı yazdı. Dubos'lar mikrop teorisine (bir hastalığa tek bir mikrobun yol açtığı düşüncesine) kanmadılar ve verem basilinin kitleleri tek başına öldürmediğini anladılar. 1800'lerde kötü barınma koşulları, yetersiz ücretler, hava kirliliği ve aşırı nüfus artışının, insanları, kolayca ölmelerine yol açacak kadar güçsüz bıraktığı sonucuna vardılar; sanatçılar da buna dahildi. Erken kapitalizmin beklenmedik bir yan yürünü olan verem, makinelerin zehirlediği, işinden ve yerinden yurdundan ettiği insanların bağışıklık sistemlerine saldırmıştı yalnızca. Dubos'ya göre salgın "belki de ka-

pitalist toplumun, insafsız emek sömürüsü nedeniyle ödemek zorunda olduğu ilk kefaret"ti.

Verem, üvey kardeşi cüzam gibi, mikobakteriler adı verilen 300 milyon yaşındaki bir mikrop ailesine dahildir. Modern şehir sakinleri her gün, farkında olmadan mikobakteri yer ve solurlar. Her yerde hazır ve nazır olan bu mikroplar, kullanma suyunda, otlarda, çamurda, samanda, plastik borularda ve petrol atıklarında yaşar. Tüm canlı türleri eninde sonunda mikobakterilerle karşılaşır; Sanayi Devrimi sırasında yoksul ve evsizlerin mikroptan uzak durmaları epey zordu. Ev sahibi kötü koşullarda yaşamadığı sürece, mikobakteriler genellikle hastalık üretmez. Bir arada yaşayan sığır sürülerinin tüberküloza yakalanma ihtimali, vahşi sığırlara oranla daha yüksektir; aynı durum domuzlar, kuşlar ve balıklar için de geçerlidir. Mikobakterilerin herhangi bir türü, yanlış bir kalabalık içinde tüberküloza yol açabilir. Cüzam mikrobu sayılmazsa, insanların en çok rahatsız edip kışkırttığı iki mikrop türü, insandan insana öksürme ve tükürmeyle bulaşan *Mycobacterium tuberculosis* ile süt ve et yoluyla inekten insana geçen *Mycobacterium bovine*'dir.

Tüberküloz büyük olasılıkla, yedi bin yıl önce, insanların sığırları evcilleştirip birçoğunu, kendi evleri de dahil olmak üzere dar mekânlarda barındırmalarıyla ortaya çıkmıştır. İneklerinin yanında yatan, sütlerini içen, etlerini pişiren insanlar yavaş yavaş kendi tüberküloz türlerini geliştirdiler. İnsanlar, ne zaman büyük göç dalgalarıyla köyden şehre taşınıp beslenme, barınma ve çalışma alışkanlıklarını tamamen değiştirse, tüberküloz salgın halini almıştır. Yunanlılar ya da Romalılar gibi şehir mimarları, hırıltıyla nefes alıp kesik kesik öksürdüklerinde bu hastalığa *phthisis* adını vermişlerdi. Hipokrat, bu hastalığın, kendi döneminin en ölümcül ve yaygın hastalığı olduğunu düşünüyordu.

Mikobakterilerin bir türüyle bir arada olmak insanlara ya

diğer türlerine karşı bağışıklık kazandırır ya da onları aşırı hassas hale getirir. 18. yüzyılda pastörize edilmemiş süt içen çocuklar, genellikle, kendilerini insan tüberkülozundan koruyan zararsız sığır (*bovine*) tüberkülozuna yakalanıyorlardı. Cüzamlılar, hızla tüberküloz geliştirip çabuk ölürler. Yerel mikobakteriye karşı bağışıklığın yitirilmesi de tehlikeli olabilir. Büyük Ovalar'da yaşayan Sioux ve Cree yerlileri, Neo-Avrupalıların gelmesinden önce, bufalolarda rastlanan bir tüberküloz türüne karşı bağışıklık geliştirmişti. Bufalo yok olduğunda, "doğal aşılarını" da kaybettiler. Bu, beyazların küçük ve kalabalık yerleşimlere doldurdukları yerlilerin, neden İngiltere'deki veremli işçilerden daha hızlı öldüğünü açıklayabilir.

Mikobakteriler, bir futbol takımının oyuncuları gibi, birbirlerinin yerini alabilirler. 1900'lerde *Mycobacterium tuberculosis* yok olmaya başladığında, başka mikobakteriler tüberkülozun eziyet ettiği insanlarda onun boşluğunu doldurdular ve bitkinlik, zayıflama ve akciğer tahribatı gibi tıpatıp aynı semptomlara yol açtılar. AIDS hastalarının yüzde 50'sinin vücutları, tüberkülozun da aralarında olduğu mikobakterilerle doludur. Bunun nedeni bağışıklık sisteminin bastırılmasının, uyumakta olan organizmaları harekete geçirmesidir, tıpkı uyumakta olan bir köpek yavrusunun mama kutusunun açılmasıyla uyanması gibi. Tüberkülozun en sevdiği insan türleri olan evsizler ve yetersiz beslenenler arasında AIDS de çok yaygındır. Bu insanların genel sağlık durumu, 19. yüzyıl Manchesterının cin içen İrlandalı veremlilerinden çok farklı değildir. Mikobakteriler, etkiledikleri insanın sağlık durumuna bağlı olarak herhangi bir organını tahrip edebilirler. Ortaçağda tüberküloz, sıraca olarak bilinen, boyunda beliren iltihaplı ve biçimsiz şişlikler şeklinde ortaya çıkardı. Sıracalı köylüler krallarının önünde sıraya girer ve uğruna çok bekledikleri tedaviye kavuşurlardı: "Kralın

dokunuşu." Tüberküloz, Sanayi Devrimi sırasında akciğerlere geçti, çünkü kötü hava, solunum organını öylesine yıpratmış ve dumanla doldurmuştu ki mikroplar hasarlı hücreler üzerinde üredi. Hastalığın seyri, bünyesi güçlü sanayi işçilerinde yavaştı; ama zayıf olanlarda, özellikle kadın ve çocuklarda çok hızlı ilerledi. Hastalığın hızlı seyrettiği insanlar hayalete döndüler ve edebiyata konu oldular.

Tüberküloz araştırmacıları, ortalıkta bu kadar çok mikobakteri varken, neden bazı insanların mikroptan hiç etkilenmediğini, bazılarınınsa mikroplar için güçlü bir kuluçka makinesi işlevi gördüğünü bir türlü anlayamadılar. 1950'lerin sonlarında, Glasgowlu araştırmacı David Kissen, tüberkülozun beslenmesinde üzüntünün önemli rol oynadığını ortaya çıkardı. Bu sonuca hastalarında tüberküloz testi yapmadan önce hayat hikâyelerini anlattırarak vardı. İncelediği 267 hastanın üçte biri tüberkülozdu ve bu hastaların yarıdan fazlası, "sevdikleriyle, nişanlılarıyla ya da eşleriyle ilişkilerinin kötü gittiğini ya da acı bir ayrılık yaşadıklarını" söylemişti; tüberküloz olmayanların ise yalnızca dörtte birinin başına bu tür talihsizlikler gelmişti. Kissen araştırmayı sürdürdü ve iyileşmekte olan hastalarda yeni bir duygusal çöküş sonrasında hastalığın yeniden nüksettiğini gördü. Kissen, tüberküloz hastalarının ilgiye muhtaç olduklarını da fark etti; hastalar çocukluklarından yeteri kadar sevgi görmediklerini anlatıyorlardı. Kissen, "kişisel ilişkilerin ve aile ilişkilerinin bozulması tehlikesinin" insanları tüberküloza karşı daha hassas kıldığı sonucuna vardı.

Sanayi Devrimi, aile kurumunun karşı karşıya kaldığı en ciddi tehlikelerden biriydi. Makineler ve şehir hayatı, bir nesil içinde, köylünün geniş ailesini parçalayıp dağıtmış, ücretli kölelerden oluşan çekirdek birimlere dönüştürmüştü. Günümüz ailelerinde, karı ile koca, baba ile oğul, anne ile çocuk arasında açılan uçurumların etkisi sürmekte-

dir. Gaz lambalarının aydınlattığı gürültülü fabrikalarda gün yüzü görmeden on iki saatlik vardiyalarla çalışan aile üyeleri, birbirlerini nadiren görürlerdi. Patates ve afyonla yaşayan işçilerin çoğu için ölüm yaşı, Manchester'da on yedi, Liverpool'daysa on beşti. Şehrin batı yakasında yaşayan beyefendilerin ömrü ise bunun iki katıydı. Blake'in "Şeytani Değirmenler"inin aile mensuplarını yabancılaştırdığını, babalık kurumunu bozduğunu gören erkekler kederlerini cin şişelerinde boğdular. 19. yüzyılda alkol ile tüberküloz, babaların öylesine ayrılmaz dostları oldu ki, kederli müşterilerinin tükürük ve öksürüklerinden kaçınmaları hayli zor olan bar sahipleri ve barmenler için tüberküloz mesleki bir tehlike haline geldi. Sanayi Devrimi, sürekli bir keder kaynağı gibi, milyonlarca insanı, yaşamı dayanılır kılan "duygusal tatminler"den yoksun bıraktı. Bugün São Paulo'da ya da Bombay'da yaşayan milyonlarca tüberküloz hastası aynı hikâyeyi anlatır.

Sanayileşmiş Avrupa'da kırsal kesim ailelerinin çoğu için yoksulluk yeni bir şey değildi, ama şehir hayatı onlara büyük bir darbe vurdu. 1750 öncesinde, İngiltere'de nüfusu 50 bini aşan yalnızca iki şehir vardı. Oysa kapitalizmin yeni fabrikalarında çok sayıda ucuz işçiye ihtiyaç duyuluyordu ve bu gelişme kırsal kesimi boşalttı. 1801'de İngiltere'de 9 büyük şehir varken, 1851'de nüfusu 100 binin üzerindeki metropollerin sayısı 29'a ulaştı. Bu bina çöllerinde ne tek bir ağaç, ne gezinecek bir yer, ne de bir meydan vardı. Aydınlatma ya da su yoktu. Şehrin havası göçmenlerin akciğerlerini kömür tozuyla, pamuk lifleriyle, sülfürdioksit ve kurşunla dolduruyordu. Bu kirlilik, akciğerler için ne kadar yeni bir tecrübeyse, kalabalık ve havasız dairelerde yaşamak da duyular için o kadar yeniydi. Büyük kentlerde 1500 yılında yılda 100 kilo daha az et tüketilirken, 1850 yılında yeni sanayi varoşlarında işçiler yılda 17-20 kilo et yiyordu. (Et ve peynir

yiyenlerin tüberküloza yakalanma ihtimali daha azdır. Bilim adamları bunun beslenmeyle ilgili olduğunu söylerler, ama bazı et ürünleri hastalığa karşı doğal bir aşı görevi yapan mikobakteriler içerebilir.)

Avrupa'nın dumanlı, rutubetli ve kokulu şehirleri (göçmenler Berlin'in kokusunu dokuz mil öteden duyabiliyordu) sanayicilerin kasalarını doldurmuş olabilir, ama turizme sekte vurduğu kesindir. 1850'lerde meraklı Amerikalılar Sanayi Devrimi'nin dehasını görmek için İngiltere'yi ziyaret ettiklerinde, kirli hava ve nehirlerden yükselen boya kokusu yüzünden nefes alamadılar. Dolaştıkları her yerde, sefil sokaklarda, "içlerinde ancak uyuyup ölünecek köpek kulübelerine benzer" tuğla "gecekondular" gördüler. Dar geçitlerde ve tozlu bahçelerde komünist Engels'in söz ettiği "soluk, sıska, daracık göğüslü, gözleri çukura kaçmış hayaletler"le karşılaştılar. Amerikalı gezginlerin çoğu, Hyppolyte Taine gibi, evlerine dönmek için sabırsızdı: "Yaşadığım her gün, İngiltere'de ailesi olan yoksul biri olmadığım için Tanrı'ya şükrediyorum."

Aile içinde yaşanan sıkıntılar, aşırı kalabalıklaşma, kötü beslenme ve kirli hava işçi sınıfının bağışıklık sistemini öyle etkili bir biçimde çökertmişti ki, *Mycobacterium tuberculosis*'in çok daha fazla insanı öldürmesi beklenirdi. Hastalıktan en çok etkilenenler, parçalanmış ailelerin üyeleriydi. 1844'te, Kent'teki bir atölyede köle gibi çalışan 78 erkek çocuğun tümü, 94 kız çocuğun da 91'i tüberküloza yakalandı. Aynı yıl, Berlin'deki bir yetimhanedeki çocukların yarısı öldü. Evlerinden uzakta, İngiliz gemilerinde çalışan siyahlar kan tükürürken, New York ve Boston'da kemik kaynatan göçmenlerin tüberkülozdan ölme ihtimali, memleketleri İrlanda'daki yakınlarına oranla iki kat yüksekti. 1800'lerde köylüler Viyana'ya akın ettiklerinde, 100 bin kişi içinde tüberkülozdan ölüm oranı 500'den 800'e fırladı.

Avrupa'nın her yerinde durum aynıydı. Sanayi Devrimi'nin mültecileri, anne ve babasını kaybeden çocuklar, çocuklarını kaybeden anne ve babalar, evlerini kaybeden aileler ve köklerini kaybeden göçmenler, tüberkülozun kollarına doğru hep birlikte yürüdüler. Orta sınıflar bu keder ve tüberküloz basili dalgalarını her durduruşlarında kendileri de hastalandılar. Ama iyi beslendikleri ve barınma koşulları daha rahat olduğu için kendiliğinden iyileştiler.

Sanayi Devrimi sırasında ortaya çıkan tek mikrop tüberküloz değildi. 1700'lerde, boğazda yol açtığı hafif ağrı dışında "bir hiç" olarak görülen kızıl, 1800'lerde çocukları acımasızca öldüren bir "boğaz hastalığı" haline geldi. Yemek borusuna saldıran diğer bir bakteri enfeksiyonu olan difteri de öldürücü bir hastalık oldu. Kızamık 1800'lerde ölümcül bir saldırıya geçerek yetişkinleri de öldürmeye başladı. Yoksulların her gün hayvan ve insan dışkısıyla kirlenen suları içtiği Avrupa şehirlerinde, anayurdu Hindistan olan minik kolera basili ilk kez boy gösterdi. Yoksulları öldürmeden önce susuz bırakıp kurutan kolera, "en sağlam sinirleri" sarstı, "en sağlam yüreklere" korku saldı. 1700'lerde Glasgow hâlâ nispeten sağlıklı bir yerdi, ama 1830'larda insanlar sanayileşme yüzünden, tifüs ve kolerayla birlikte lağım çukurlarında çalışmaya, dolaplarda uyumaya başladı. Avrupa'nın korkunç sanayi kâbusunda hayatta kalabilmek için sağlam kemiklere, daha da sağlam bir bağışıklık sistemine sahip olmak gerekiyordu. 1848-1854 yılları arasında kolera İngiltere'de çeyrek milyon yoksulu öldürdü. Sanayi Devrimi tüberkülozu kayırmış olabilir, ama kolera ve diğer mikroplara da iyi bir ortam sağladığı su götürmez.

Neo-Avrupalılar Amerikan yerlilerini sanayileştirdiklerinde, yiyecek stoklarını yok ettiklerinde ve onları rezervlere (kırsal varoşlara) kapattıklarında, tüberküloz ve diğer kentli mikroplarla da tanıştırmış oldular. Tüberküloz

1880'lerde iki bin Sioux savaş esirini yok etti ve 1913'te Avrupa'dakilerin on misli büyüklüğünde bir salgın halini aldı. Yerlilerin doğal yaşamı ve bufalo eti yemeleri tüberkülozun yayılmasına imkân tanımazdı; ancak, bir açık hava hapishanesinde yalnızca buğday ve şekerle beslenmeye mahkûm bırakılmak onları zayıf düşürdü. Yeni Dünya halkları, hava kirliliğinden mustarip olmadıkları için tüberküloz kemiklerine, omuriliklerine, beyinlerine ve midelerine saldırdı. 1850'lerde sıraca "Yeni Zelanda ırkının laneti" oldu ve 1939'lar gibi geç bir tarihe kadar Maorilerin yüzde 22'sini öldürdü. Güney Afrika'nın Bantuları kendi köylerinde dostları ve akrabalarıyla yaşarken tüberkülozla bir ilgileri yoktu. Ama beyazların kenti Johannesburg'a göç etmeye başladıklarında tüberküloz onların sıkı arkadaşı oldu.

Çağlar boyunca zenginler ve yoksullar tüberküloz için farklı tedavileri tercih ettiler. Köylüler keçi sütü ya da eşek sütü içmenin akıllıca olduğuna, anne sütü emzirmenin daha da iyi olduğuna inandılar (anne sütü dünyanın en iyi bağışıklık sağlayıcılarından biridir). Bir ahırda oturup inek kokularını içine çekmek de yoksul köylüler için adeta mucizeler yaratıyordu. Atlar dışında hiçbir hayvanı sevmeyen zenginlerse seyahat etmeyi ve dinlenmeyi tercih ettiler. Dünyanın en önemli seyahat güzergâhlarının eski tüberküloz yollarını izlemesi şaşırtıcı değildir. Yunanlılar, örneğin Cicero, Rodos Adası'na uzun deniz yolculukları yaptılar, Romalılarsa öksürenleri Mısır ya da Sicilya'ya gönderirdi. 19. yüzyılda İngiliz hekimler hastalığın derecesine göre seyahat önerdiler: Hastalığın erken aşaması için deniz yolculukları, solgun ve bir deri bir kemik kalmış olanlar içinse Madeira ya da Pisa. Kayak ve ata binmek de parası olanlara öneriliyordu. Amerikalı "hasta akciğerler" Albuquerque ve Tucson'da tatil yaparken, İngiliz ve Alman "soluk yüzlü çürükler", yüz yıl önce "tüberkülozluların son durağı" olarak kabul edilen

Akdeniz Rivierası'nı dolduruyordu. Bugünse burası orta sınıf turistler için ilk duraktır: Club Med'den önce Club Tüberküloz vardı.

Azimli Alman bilim adamı Robert Koch'un tüberküloz basilini bir mikroskop altında yüzerken keşfettiği 1882 yılına dek, hekimlerin çoğu tüberkülozu "profesyonel bir nihilizm"le ele aldı. Onlar için "tüberküloz tedavisi ölüm meditasyonundan başka bir şey değildi" ve hastalarına deniz yolculuklarına çıkmalarını ya da evlerinde oturmalarını salık verdiler. Daha genç ve cesur olanları kan akıtma, fosforik asit, eter, dijitalis, karbolik asit (on sekiz ay boyunca solunurdu) ve boa yılanı idrarı tedavileri denedi. Ancak, Koch'un hekimlere gözle görülür bir hedef sunduktan sonra bu tür deneylerde bir patlama oldu. Tüberküloz basilinin resimleri ve Pasteur'ün mikrop kuramıyla donanan hekimler korkunç bir saldırıya geçtiler. Bu yeni savaşta, tüberkülozlulara Koch'un tüberküloz aşısını yaptılar (büyük bir bozgun), kaburga kemiklerini kestiler, akciğerleri söndürdüler, sayısız röntgen çektiler ve altın tuzları enjekte ettiler (bu yöntem mideyi mahvedip karaciğeri öldürdü). Hekimler hastalarına eziyet etmedikleri zamanlarda uluslararası konferanslar düzenleyip mikroba karşı birlikler oluşturdular, böylelikle tarihte ilk kez bir mikrop bu kadar önemli bir yere sahip oldu. Tüberküloz uzmanları, toplantılarından vakit buldukça *Tubercle* ve *American Review of Tuberculosis* dergilerine yazılar yazdılar. Ama sözünü etmedikleri ya da hastalarına önermedikleri tek gerçek tedavi, daha iyi yaşam koşulları, iyi beslenme, temiz hava ve sağlığın korunmasında ailelere düşen role saygıydı. Böyle bir reçete, doktorların ilk profesyonel hastalık tekellerini sona erdirebilirdi.

Hekimler vereme karşı yürüttükleri seferberlikte, bir tür güncelleştirilmiş cüzam kolonisi olan sanatoryumla, temiz hava, huzur ve dinlenme fikrini de yıktılar. 1900 yılı ile

İkinci Dünya Savaşı arasında, hastalığın Avrupa'da yok olmaya başladığı bir dönemde, hekimler bu kurumların tüm sanayileşmiş dünyada yerleşmesine yardımcı oldu. Sanatoryum yoksullar için, gerek yapısı gerek işleyişi bakımından, tuvalete gitmek için bile izin istemek zorunda oldukları askerî bir hapishaneye benziyordu. Âdet gereği az personelle çalışan ve iyi ısıtılmayan bir sanatoryum, yoksullara yol tamir işleri, hendek kazılması, saatler süren yapboz oyunları ve günde dört kez makattan ateş ölçülmesi gibi imkânlar sunuyordu. (Cüzam evlerinde kalanlar en azından bu kadar sık aşağılayıcı muameleye maruz kalmıyordu.) Zenginlerin kaldığı sanatoryumlarsa, modern orta sınıf tatil yerlerinin ilk modelleri gibiydi. Tüberküloz tesislerinin en ünlüleri İsviçre dağlarındaydı ve zengin hastalar buralarda bol bol yiyor, pahalı giysiler satın alıyor, kâğıt oynuyor, kitap okuyor, akşamları kumar oynayıp diğer hastalarla flört ediyorlardı. Vakit geçirmenin başka bir yolu da bol bol konyak içmekti. Davos, St. Moritz ve Samadan'ı dolduran veremliler, İsviçre ekonomisinin yapısını tamamen değiştirdi. Verem tarihçisi F.B. Smith'e göre, öksürüklü zenginler, ülkenin yeni doğmuş ilaç sanayiini besledi ve İsviçre'nin ünlü bankacılık sektörünün kurulmasına yardımcı oldu. Zenginlerin, veremli olsun ya da olmasınlar, ancak banka hesabının karşılayabileceği tuhaf ve gizli tutulması gereken mali ihtiyaçları vardı. Verem tehdidi azaldığında, hastaların dinlendiği yerler kayak merkezlerine dönüştü. İsviçre'nin ilaç şirketleri ve bankaları veremin yayılması sayesinde kalkındı.

Sanatoryum iç tasarım konusunda da çarpıcı bir etki yarattı. Doktorlar ve mimarlar tozun ve mikropların hiçbir yerde barınamamasını amaçlamışlardı ve sonuçta yoksul sanatoryumlarının birçoğu "soğuk hava depolarının" ilk örneklerine benzedi. Tavanlardaki kartonpiyerler ve pencerelerdeki çıkıntılar yok oldu. Kokan ve mikrop barındıran du-

var kâğıtlarının yerini boya aldı ve zeminler kilometrelerce uzunlukta sıkıştırılmış mantarlı muşambalarla kaplandı. Reklam afişlerinde geleceğin tüberküloz hastalarına, muşamba döşeme sayesinde mikropların döşemedeki çatlaklarda ve ek yerlerinde barınamayacakları anlatılıyordu. Ayrıca "su geçirmez" muşamba sayesinde yapışkan balgamların daha kolay temizleneceği söyleniyordu. Muşambanın mikrop barındırınama özelliği ünlendikçe, bu malzeme 1920'ler ve 1930'larda her evde kullanılmaya başlandı. Onsuz hiçbir ev güvenli ya da tamamlanmış sayılmıyordu.

Sanatoryumlar, Bauhaus mimarlık ekolünü (steril kutu çocukları) etkilemesine rağmen, tüberkülozun kontrol altına alınmasında etkili olmadı. Tüberküloz hastalarından yalnızca yüzde 11'i sanatoryumlarda kaldı ve birçok insana yiyecek, temiz hava ve çalışma düzeninin artık işe yarayamayacağı kadar geç teşhis konuldu. Sanatoryumların çoğu başarı grafiklerini artırmak için bir ayağı çukurda olan hastaları kabul etmedi. Araştırmalar evlerinde kalan hastaların ölüm oranının, ailelerinden ayrılan hastalarla aynı olduğunu ortaya koymasına rağmen, doktorlar 1950'lere kadar tüberküloz kolonilerini övmeyi sürdürdü; bu tarihten sonraysa tüberküloza yönelik saldırılarını ilaçlar ve BCG aşısıyla sürdürdüler. Ancak aşı, yerel mikobakterinin yarattığı doğal direnci bozdu ve tılsımlı kurşunlar, tılsımlarını kaybetti. Bugün ABD'de hastalar, isoniazid, rifampin ve streptomisin dozlarına karşı direnen ve onları yenen bir tüberküloz mikrobundan mustariptirler. Tıbbın belki de en büyük başarısı, tüberküloz basili ile üstorganizmanın kendi başlarına yapamayacağı kadar ölümcül ve ilaçlara dirençli bir mikrop yaratmış olmasıdır.

1800'lerin ortalarında tüberküloz yok olmaya başladı. Göçmenler şehir hayatına uyum sağladı, kapitalistler ücretli kölelerine daha iyi beslenme ve barınma koşulları sundular

ve işsiz kalan tüberküloz Hong Kong, Jakarta, Mexico City ve São Paulo'da iş buldu. 1845'te tüberküloz 100 bin Avrupalıdan 500'ünü öldürmüştü; 1950'de ise ölüm oranı 100 binde 50'ye düştü. En çok yer değiştirmiş halklar olan İrlandalılar ve Amerikan yerlileri arasında bir süre daha oyalandı, ama genellikle her yerde var olan mikobakteri ağılına geri döndü. Bu dönüşte doktorların pek rolü olmadı. Yavaş çöküş, Koch'un tüberküloz basilini keşfinden önce başladı ve sanatoryum kampanyaları zamanında devam etti. Antibiyotik sahneye girdiğinde, tüberküloz New York gibi şehirlerde ölüm nedeni sıralamasında on birinci sıraya düşmüştü bile. Balgamlı öksürüklerin kesilmesinde doktorların hemen hemen hiç katkısı olmamıştı.

19. yüzyılın sonunda, doktora ihtiyaç olmadan yok olan tek bulaşıcı hastalık tüberküloz değildi. Aslına bakılırsa, Avrupa'da görülen birçok ölümcül salgının ölüm grafiklerindeki ani ve sürekli düşüş, antibiyotiklerin keşfinden önce başlamıştır. 1850'de, 1 milyon çocuktan 1.400'ü boğmaca öksürüğünden ölüyordu. Ama yüz yıl sonra, doktorların aşı kullanmaya başlamasından çok önce, ölüm oranı milyonda 10'dan azdı. Boğmaca öksürüğü grafiğinde iniş çıkışlar yoktur: Çizgi dosdoğru aşağı iner. Kızıl da aynı şekilde seyretmiştir. Ölüm grafiği, doktorların antibiyotiklerle ortaya çıkmasından önce, kızakla yokuş aşağı kayan bir çocuk gibi dümdüz inmiştir. Kızamık, tifüs, zatürree, dizanteri ve çocuk felcinin tarihi de aynıdır. Doktorların ve bir aşının, önlenmesinde önemli rol oynadığı tek hastalık çiçektir. Bu salgın hastalıkların aniden geri çekilmesinin Avrupa nüfusu üzerindeki etkisi büyük oldu. 1700'lerde 118 milyon olan nüfus, 1800'lerde 187 milyona çıktı. 1900'de, 50 milyon kadar köylünün Yeni Dünya'ya göç etmesine rağmen, Avrupa'nın nüfusu üçe katlanarak 321 milyona ulaştı. Kıta, doğal nüfus kontrol aracını, bulaşıcı hastalıkları yitirmişti.

Yaygın olarak bir ejderin sırtındaki kör bir iskelet olarak tasvir edilen salgın figürü, ani ve kitlesel ölümlerin habercisiydi.

Büyük nüfus artışı konusunda, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkış nedenleri kadar çok sayıda açıklama vardır. Daha güçlü bağışıklık sistemleri, daha iyi beslenme ve tuvaletin icadı, ömrün uzamasına ve salgınların azalmasına katkıda bu-

lunmuş olmalı. Yüzyıllar süren düşmanca karşılaşmalardan sonra, insanların ve mikropların, ilaçlar ve aşılar işe karışmadan doğal, ekolojik bir ateşkes imzaladıklarına kuşku yok. Bazı durumlarda mikrop daha az öldürücü (kızamık ve difteri) ya da insan daha dirençli (tüberküloz) hale geldi. Bu barış, daha iyi beslenme koşulları sağlanmaksızın gerçekleşemezdi. Yenilikçi İngiliz doktor Thomas McKeown'un öne sürdüğü gibi, genellikle iyi beslenmeyenler hastalıklara karşı direnç gösteremezler. Ona göre kızamık ve ishal iyi beslenen çocuklarda zararsız ve kısa dönemli hastalıklardır, ama Mexico City'nin varoşlarında yaşayanlar için genellikle öldürücüdür. Sanayi Devrimi, sofraya daha çok et, patates ve süt koyarak Avrupa tarihini belirleyen eski kıtlık ve salgın döngüsünü kırdığında, salgın hastalıklar yok olmaya başladı. Mikroplar aslında çekip gitmedi (1940'larda Avrupalıların tüberküloz testlerinin çoğu pozitif çıkıyordu); yalnızca daha iyi beslenen insanlarda hastalığa yol açmadı.

Avrupalılar daha düzenli beslenmenin yanı sıra, evlerini mikroplardan da temizlediler. 1800'lerde orta sınıf mensupları, şehirlerini ve işçi sınıfını temizlemedikleri sürece tüberküloz ve koleradan öleceklerini fark ettiklerinde, Büyük Sağlık Uyanışı başladı. Hareketin başını, mikrop teorisini henüz benimsememiş olan ve "yaşanılan yerleri insanların çürüyen atıklarından temizlemek"le görevli olduklarına inanan ekzantrik hekimler çekiyordu. Sokakların genişletilmesi, ölülerin şehir dışına gömülmesi, gece çöplerin toplanması, hastane ve hapishanelerin havalandırılması ve kanalizasyonlar yapılması için kampanyalar düzenlediler. Tıpla ilgisi olmayan pencere ve pamuklu giysi gibi yenilikler de harekete yardımcı oldu. Pencereler, güneş ışığının içeri girip tüberküloz dahil tüm mikropları öldürmesini sağladı, pamuklu giysiler de tifüse son verdi. Yünün aksine, kirli pamuklular şekilleri bozulmadan kaynatılabiliyor, böylece bitler te-

mizlenmiş oluyordu. 19. yüzyıl Avrupalılarının ortalama yaşam sürelerini yükseltmede, saydam pencereler ve pamuklu iç çamaşırlar, dünyanın tüm ilaçlarından ve tıp mezunlarından daha çok işe yaradı. Bu gerçek bilinseydi, şehirlerde Pasteur ile Koch'u yücelten bronz heykellerden çok pencere ve pamuklular anısına heykeller dikilirdi.

Daha iyi beslenmenin ve giyinmenin yarattığı toplumsal değişim o denli şaşırtıcıydı ki, insanlar hâlâ tüberküloz ve kolera olmadan hayatı, evliliklerini ve ölümü düşünemezler. Salgınların gerilemesinden önce, Avrupa'da doğan iki çocuktan yalnız biri yaşıyordu ve 10 yetişkinden yalnızca 3'ü kırkıncı doğum gününü kutluyordu. Ölüm, insan yaşamının, alışveriş kadar kabullenilmiş ve ortak bir parçasıydı. Mezarlıkta piknik yapmak ürkütücü sayılmıyordu, cenaze törenleriyse yas tutanlara dedikodu yapma, iş bağlama ve iyi bir yemek yeme fırsatı veriyordu. İnsanlar ölüm gibi kestirilemeyen bir şeyden korkmuyordu; bir 18. yüzyıl işçisinin ya da köylüsünün nehirde yüzen ölü bir adam ya da çöp yığınları içinde çürümüş bir çocuk cesedi görmediği günler sayılıydı. Küçük çocuklar bile ölümün kolaylığını bir oyun haline getirmişti:

Büyükanne, büyükanne

Bana gerçeği söyle
Daha kaç yıl
Yaşayacağım?
Bir, iki, üç dört...

Erken ölüm gerçeğinin yaşamın her alanındaki varlığı, 1800'lerin sonlarında çocukların beş yaşlarını devirmeye, yetişkinlerinse altmışıncı, yetmişinci doğum günlerini kutlamaya başlamalarıyla etkisini kaybetti. İnsanlar, tüberküloz, zatürre, difteri ya da tifüs nedeniyle aniden kusarak ve öksürerek ölmek yerine, kalp hastalıkları ya da kan-

serden yavaş yavaş ölmeye başladılar. Alman tarihçi Arthur E. Imhof'a göre bu pek de adil bir takas değildir. Salgın hastalıktan ölüm genellikle çabuk olurdu ve herkesçe bilinirdi. Hastalar çok acı çekmezler, ailelerini uzun süre sıkıntıya sokmazlardı. Kalp hastalığı ya da kanserse, bu lütuflardan yoksundur. Kanserden ölüm uzun sürer ve genellikle akrabalardan, dostlardan, sevgililerden uzakta, cüzamlılarınkine benzeyen ve "gözlerden ırak" bir kurumda gelir. Ayrıca bu kronik hastalıklar, hastayı yavaş yavaş ve iyileştirilemez bir biçimde bozulan sağlığıyla ve buna eşlik eden tüm üzüntülerle baş etmek zorunda bırakır.

Tüberküloz ve koleranın sahneden çekilmesi evlilikleri değiştirdi. Veba ve çiçek hastalığı çağlarında erkeklerle kadınlar farklı yaşlarda, kimi on yedisinde kimi otuz beşinde evlenirdi. Köylüler için evlilik çağı genellikle çiftlik sahibinin, çoğu kez salgın hastalığın neden olduğu raslantısal ölümüyle belirlenirdi. İnsanlar cinsel isteklerini doyurmak için ya da birbirlerini beğendikleri için evlenmezdi; eşlerini dikkatli bir şekilde, onun salgınlarla baş edebilme ve ailesini besleyebilme yeteneklerine göre seçerlerdi. Erkekler, sevgilerini göstermek ve içlerini dökmek için genellikle çocukluktan beri tanıdıkları erkek arkadaşlarını tercih ederdi. Kadınlar da sevgi ve destek için komşularının, akrabalarının ya da arkadaşları olan diğer kadınların omuzlarına yaslanırdı. Ölümün tesadüfî ve ani oluşu, bir insana yürekten bağlanmayı akılsızlık haline getiriyordu. Sonuçta iyi bir evliliğin sarılmalara, çiçeklere ya da mum ışığında yenilen yemeklere dayanması gerekmiyordu. Bir evlilik yürümüyorsa genel olarak boşanma gibi bir ayrılığa gerek yoktu. Eğer bir kadın kocasından hoşlanmıyorsa, tüberküloz, tifüs ya da başka bir hastalığın onun işini bitirmesi için sabretmesi yeterliydi, tabii kendisinin ve çocuklarının kocasıyla birlikte gitmemesi için dua ederek. Erkekler de ayrılığın gerçekleşmesi için

ölümü beklerlerdi.

Tüberküloz ve veba yüzünden dul kalanların sayısı, günümüzün boşanmışları kadar çok olduğundan, yaşlı bir çiftçiyle genç bir kızın evlenmeleri olağan sayılırdı. Birbirini tanımayan çocukları kardeş haline getiren ikinci evlilikler de oldukça yaygındı. Grimm'in masallarında ölmüş anne babalardan ve yeniden kurulan ailelerdeki korkunç gerilimlerden açıkça bahsedilir. Hansel ile Gretel, üvey anneleri kıtlık yüzünden onları beslemek istemediği için ormana bırakılmıştır. Küçük Erkek Kardeş ve Küçük Kız Kardeş, çocukların zamandışı bir yakarışıyla başlar: "Annemiz öldüğünden beri mutlu değiliz. Üvey annemiz bizi her gün dövüyor..."

Salgınların altın çağının aksine, birçok insan bugün standart bir yaşta, standart nedenlerle evleniyor: Cinsellik, sevgi ve paylaşma ihtiyacı. Batı dünyasının boşanma oranının gösterdiği gibi "aşk evlilikleri" genellikle uzun sürmüyor. Bir bireyin, hem dost, hem sırdaş, hem gelir sahibi hem de aşk oyunlarını bilir olma yükünü taşımasını beklemek, hastalıklardan mustarip atalarımızın tercih edeceği bir şey değildi. Kendilerini romantik bir aşkın sıkıntısından ya da hoş olmayan bir eşten kurtaracak mikroplar olmadığı için modern erkek ve kadınlar yapılabilecek en iyi şeyi yaptılar: boşanmak için kitleler halinde mahkemelere yürüdüler. 1857'de tüberkülozun ölüm tablolarını belirlediği günlerde, İngiltere ile Galler'in tamamındaki boşanma sayısı dördü geçmiyordu. Bugünse boşanma sayısı yılda 160 bindir. Bir eşin kalp krizinden ölmesini beklemek çok uzun sürebilir. Kuzey Amerika'da evliliklerin yarısı, AIDS'in başlangıç döneminden daha kısa sürede sona eriyor. Boşanma salgını, evliliklere geleneksel süresini yeniden kazandırmıştır. Kendileri farkında olmasa da, boşanmak için başvuran çiftler tüberküloz ve tifüs için yasal bir vekil bulmuş oldular.

Dördüncü Atlı'nın hiç yalnız bırakmadığı atalarımız, bir-

birlerinden farklı hayatlar sürdüler. Hepsi aynı yaşlarda evlenmedi, hepsi aynı yaşlarda hastanelerin yalnızlığında ölmedi. İnsanlar yaşlılara saygı gösterirdi, çünkü yaşlanmak hem salgınlardan kurtulma başarısının göstergesi hem de doğal bir mucizeydi. Atalarımız banliyö yaşamının sıkıcılığını ya da yalnız ölmenin dehşetini dert etmek zorunda değildi. Ölüm onlar için yalnızca ebedî hayata geçiş ve Tanrı'yla uzun bir tatil demekti. 18. yüzyıl yaşamının onca tehlikesine rağmen, sıracalı ve bitli yaşlı köylüler kıskanılacak bir onura sahipti. Halk masallarında ve şarkılarda ölen çocuklardan, kısa hayatlardan ve daha da kısa evliliklerden söz edilirdi. Her salgın hastalığın ayrı bir yeri vardı ve her salgın hastalığa yer vardı.

Tüberküloz ve diğer felaketlerin geri çekilmesiyle birlikte bizlere uzun hayatlar ve uzun süren ölümler kaldı. Sürekli salgın hastalığın olmadığı bir hayat, eşyanın düzenine o kadar kökten bir biçimde aykırıdır ki, onun yokluğunda kendimizi kaybolmuş ve şaşkın hissederiz. Boşanma oranlarımızın açıkça gösterdiği gibi, her işe burnunu sokan mikroplarca bozulmayan bir evliliğin sınavlarından keyif almayı bilmeyiz. Artık tanımadığımız, istemediğimiz bir hayalet olan ölüm bizi korkutur ve yaşlılara kötü davranıp onları terk edişimizde, yaşlılığın da ölümün de yaşamın parçası olmadıkları yolundaki saçma inancımız kendini gösterir. Mezarlık ekolü şiiri, tüberküloz hakkında çılgın bir anlayışa sahipti, ama en azından ölümün yerine bir iki güzel mısra koymuştu. Bizlerse, uzun bir hayatı ve yavaş bir ölümü kabullenmekten o denli aciziz ki, hayatın ve ölümün zorluklarına bir güzellik katamıyoruz.

9

Grip: Virüs Dalgaları

Grip?
Keşke bilseydik
gribin nedenini
ne zaman geleceğini
ve ne yapılması gerektiğini
o zaman ne sen kapılırdın
ne de biz
böyle bir kaygıya.
Değil mi?

Illinois Sağlık Haberleri

Şehirlerde yaşayanların çoğu hiçbir zaman gripten çok korkmamıştır. Kuduz gibi bir katil ya da çiçek gibi şekil bozucu bir hastalıkla karşılaştırıldığında, "soğuk algınlığı", hoş bir sıkıntıdan başka bir şey gibi görünmüyordu. Yüzlerce yıl önce fena halde hastalanıp ölmemek öyle bir rahatlıktı ki gribe yakalananlar kısa süre için halsizleştiren hastalığa "yeni keyif", "neşeli sohbet", "nazik nasihat", "asil veba", "yeni ahbap" ya da "sıkıntı" (*grippe*) adlarını verdiler. Grip ger-

çekten de tercih edilecek bir hastalıktı. Ne yüzün şeklini bozuyor, ne cinsel organları çürütüyor ne de bacakları sakat bırakıyordu. Genellikle insanların iç mekânlara doluştukları kış aylarında görünüyor, ağrılar ve sızılardan pek öteye gitmiyordu. Akciğer sorunları olan çocukları ve yaşlıları öldürse de, veba ya da koleranın yaptığı gibi mezarlık önüne cesetler yığmıyordu. Ayrıca insan hastalıklarının affetmediği iki şeyi, ticaret ve cinsel ilişkiyi etkilemiyordu. Grip gerçekten tam da hekimin istediği ("herkes hasta, kimse ölmüyor") ve veba kurbanlarının ihtiyacı olan şeydi: Hem köylülerin hem de kralların burunlarını çekip şikâyet edebilecekleri tanıdık ve kısa süreli bir hastalık.

Grip, Büyük Savaş'a kadar etkisi az olan, hatta pek de önemsenmeyen "evcil" bir salgındı. Ama 1918 Baharı'nda aniden yetişkinlere düşman kesildi ve on sekiz ay içinde 50 milyondan fazla insanı gömdü. Ölüm oranı doktorları şaşkına çevirdi. Fransa'nın savaş meydanlarında 15 milyon insanın ölmesi dört yıl almıştı, ama grip aynı işi çok daha kısa sürede yapıyordu. 1918'de yalnızca ABD'de gripten ölenlerin sayısı (550,000), Amerikan ordusunun dünya savaşlarında, Kore ve Vietnam savaşlarında verdiği kayıpları geçiyordu. Alaska'da yerli köyleri tamamen yok olurken, Hindistan'da 12 milyon insan öldü. Gribe yakalanan yetişkinler, bir poker oyununu ya da bir ordu manevrasını bitirdikten hemen sonra düşüp ölebiliyordu. Grip salgını dünya tarihinin en yüksek ölüm oranına sahip olmasına rağmen, nazik bir cezalandırıcı olarak hatırlanır, tabii hatırlanırsa. İnsanlar gribin müthiş bir mezar kazıcı olduğunu ima etmeden önce, cüzam ve vebadan korkuyla bahseder. Alışkanlık bazen gizemli bir kayıtsızlık doğurur, mikroplar için bile.

Mikrop avcılarının grip virüsünü 1933 yılına dek keşfedememesine rağmen, grip binlerce yıldır dünyayı dolaşmak-

taydı. İlk hapşırık ve öksürük salgınları büyük ihtimalle, çiftçilerin at, domuz ya da ördeği evcilleştirmesiyle başladı. Bu ahır hayvanlarının grip taşıyıcısı oldukları kanıtlanmıştır, ördeğin midesi muhtemelen dünyanın en iyi çalışan grip fabrikasıdır. Grip salgınları şehirlerin kanser gibi büyümeye başladıkları 18. ve 19. yüzyıllara dek geniş coğrafî alanları etkilemiyordu. Oldukça sosyal bir organizma olan grip virüsü, her zaman kalabalıkları aramış ve faaliyetini şehirlilerin düzensiz ritmine uydurmuştur. İnsanlar yürüyerek, atla ya da yelkenli gemilerle seyahat ettiklerinde, grip mikrobu da yavaş hareket etti. Buharlı geminin ve trenin bulunmasıyla birlikte grip de hızlanmış ve dünyanın hemen her yerini dolaşmıştır. Bugün grip virüsü, daha çok uçak yolculuğunu, 747 jetlerinin ekonomi koltuklarını tercih ediyor. Hong Kong'da hapşırık olarak başlayıp 12 saat içinde New York'a salgın şeklinde inebilir. Genel bir kural olarak kalabalık şehirler ve hızlı uçaklar, hem yerel hem de geniş çaplı grip salgınları için biçilmiş kaftandır.

Tarihçilere ve virüs uzmanlarına göre, büyük grip salgınlarının komedyenler kadar özgün, politikacılar kadar kaypak karakterleri vardır. Genellikle arı sürüleri gibi farklı yoğunluktaki dalgalar halinde gelirler. Bir salgın, hava durumuna bağlı olarak, nüfusun yüzde 25-50'sini, o çok bilinen ağrılar, ateşler, titremeler ve halsizlikle birlikte kısa sürede yatağa düşürebilir. Hastaların yüzde 1'den azı ölür. Her yüzyılda, peygamberler kadar düzensiz şekilde ortaya çıkan en az üç ya da beş büyük grip salgını yaşanır. Yoksulları tercih eden diğer salgın hastalıkların tersine grip ayrımcılık yapmaz: Herkesin sağlığından biraz alır. Grip salgınının kesin olan diğer bir özelliği de kısa süreli oluşudur; grip, tatile çıkmış açgözlü bir turist gibi varını yoğunu saçıp gözden kaybolur. 19. yüzyıl grip araştırmacısı Theophilus Thompson, gribin özel yeteneklerinden öylesine büyülenmişti ki, "onun

değişmezliğinde ve tutarlılığında ulusal alışkanlıkların etkilerinden üstün bir ihtişam" olduğuna inanıyordu.

18. ve 19. yüzyıllarda genellikle, insanların gripten yatağa düşmelerinden iki ay önce atlar "üşütür" ya da "huysuz" olurdu. Örneğin "at nezlesi", 1732, 1762 ve 1775'te, "nakavt ateşi" ve "yeni ahbap" salgınlarından hemen önce görüldü. Son salgında bir İngiliz doktor raporunda "atların kötü öksürdüğünü, ateşler içinde olduklarını, bir şey yemediklerini ve iyileşmelerinin uzun sürdüğünü" yazdı. Prusya'da 1837 salgınından önce sığırlar ve atlar "nezle ve romatizma" oldu. Böyle sayısız örnek sayılabilir ve aradaki ilişkiye şaşmamak gerekir. Arabadan önce, insanlar bir yere gitmek için atları kullanırdı ve her mahallede çok sayıda at barındırılırdı. Bugün bir çok virüsbilimci, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki grip salgınlarının binicilerle atlar arasındaki virüs değiş tokuşundan kaynaklandığını düşünüyor. At, insan toplumundaki önemini kaybedince, virüs bayrağını domuzlar ve ördekler devraldı.

Büyük grip salgınlarının kendine özgü doğası, virüs dehasının gerçek bir yansımasıdır. Virüs kulübünün diğer üyeleri gibi grip virüsleri de küçük ve oldukça hareketli yaratıklardır. Herpes kabilesi küre şeklindeyken, grip virüsü, içinde kurtçuk olan dikenli, saydam bir topa benzer. Basit genetik bilgi parçacıkları olan virüsler, ancak bir hücreyi ele geçirip üremek için onun parçalarını kullanmaya başladıklarında aktif bir yaşama geçerler. Virüsler çok özel işgalcilerdir. Nezle virüsleri burun ve boğazdaki hücreleri hedef alırken, hepatit B karaciğere saldırır, çocuk felciyse sindirim sistemine özeldir. Grip virüsü doktorların "insan solunum yolları" diye adlandırdığı bölgeyi hedefler. Virüsler, bakterilerin tersine ilaçlara karşı inanılmaz dayanıklıdır. Yerleştiği hücreyi öldüremeden bir virüsü öldüremezsiniz. Bir grip virüsünü etkisiz hale getirmek için "solunum yollarını" imha etmek,

en azimli mikrop avcılarının bile aklından geçmemiştir. Bu özellik, grip virüsünü ve havada dolanan binlerce kuzenini çok dayanıklı organizmalar haline getirir.

Grip virüsünün her on ya da on dört yılda bir (bu süre her zaman bu kadar kesin değildir) genetik değişiklik yapabilme yeteneği onu yenilmez kılar. Bilim adamları çok uğraşmalarına karşın 1918 salgınına yol açan türü hiçbir zaman bulamadılar, çünkü grip virüsünün dış yüzeyinde hücre hırsızı görevi gören iki özel molekül vardır. Bu özel moleküller, virüsün bir hücreyi ele geçirmesi için gereken maymuncuk, çekiç ya da geçiş kartı gibi aletleri sağlar. Ancak virüsün kendini her yeniden üretişinde yüzey moleküllerinin küçük bir parçası farklı şekilde kopyalanır ve zamanla moleküller düzenlerini satranç oyuncuları gibi değiştirir. Nesiller süren mutasyonun ardından, bağışıklık sisteminin antikorları, virüsün yeniden düzenlenen dış yüzeyini artık tanıyamaz hale gelir ve yeni bir grip doğar. Hızlı mutasyonların sonucunda bazı virüs türleri kaybolurken bazı yeni türler ortaya çıkar. Bu mutasyonlar, aşı üreticilerinin neden her zaman grip virüslerinin bir adım gerisinde olduğunu da açıklar.

Virüslerin her beklenmedik değişiminde, hayvanlar ve insanlar toplu halde ölür. 1983'te Pennsylvania'da normal olarak tavuk ciğerinde yaşamakta olan bir kuş virüsü, proteinlerini değiştirip tavuk beyni yemeye başladı. Kümes hayvanları arasındaki ölümcül salgın, Amerikan mönülerinde tavuğun fiyatını artırdı ve 17 milyon ızgaralık ve yumurtalık hayvanın 70 milyon dolarlık zararla gömülmesine yol açtı. Tavuklar toplama kampı koşullarında yetiştirildikleri ve birer et canavarı haline getirildikleri için, mutant virüs kendisine yabani kuşlardan çok daha iyi bir yemek bulmuştu. Bilim adamları hâlâ, Pennsylvania'nın tavuk çiftliklerindeki zayıf kuşları dünya nüfusuna benzetiyor. Virüs uzmanları-

na göre "bizler hastalık kapmayı bekleyen milyonlarca tavuğuz" ve insan türünün hayatta kalacağına da kesin gözüyle bakmamak gerekiyor. 1918 Gribi, yaşamın gerçeklerini hatırlatan mutant türlerden yalnızca biriydi.

Grip virüsleri, mutasyon geçirmedikleri ya da kuşları yere sermedikleri zamanlarda diğer virüslerle birleşerek genlerini yeniden düzenler. Genetik malzeme parçacıklarının değiş tokuşu genellikle ördekler, domuzlar ve insanlar bir arada yaşadıklarında olur. Çinli çiftçiler yüzyıllar boyunca domuzları ördek dışkısıyla, havuzlardaki balıkları da domuz pisliğiyle besledi. Ördekler ve diğer yabani kuşlar dünyadaki grip virüslerinin çoğunu barındırırlar, ama bunları insanlara doğrudan geçirmezler. Bununla birlikte virüs, kuşların yenilebilir olan dışkılarıyla domuzlara, domuzlardan da insana bulaşabilir. Güneydoğu Asya'da evcil domuzlar, üç türe ait farklı grip türlerini, yeni bir virüs türü ortaya çıkıp yeni bir salgın başlatıncaya dek çarpıştırmak suretiyle kuş ve insan virüsleri için "bir karıştırma kabı" görevi görmüşlerdi. Çin'de 1957, 1968 ve 1977 yıllarında üç büyük grip salgınının patlak vermesi tesadüf değildir. Şimdilerde birçok bilim adamı, yeni bir grip türü yaratmak niyetinde değilsek, ördeklere doğru hapşırmamamızı öneriyor.

1918 salgını ya da onun virüs türleri muhtemelen Asya'da ortaya çıktı ve kısa sürede Iowa'daki bir domuz çiftliğine ulaştı. Yüzyılın başında, bu ortabatı eyaleti mısırla beslenen bir domuz fabrikasıydı ve komşularının iki katı kadar domuz etine sahipti. Her yıl eylül ayında yapılan domuz yarışından sonra, domuzlar gizemli bir hastalığa yakalandı. Ödül alan domuzlar, ahırlarına hapşırarak, öksürerek ve artritli sakatlar gibi yürüyerek döndü. Milyonlarca domuz hastalandı, binlercesi öldü. Kendileri de hastalanan çiftlik sahipleri hayatlarında böyle bir şey görmediklerini söylediler. Domuzlar hastalandığı sırada, Kanadalı avcı-

lar gribe yakalanmış geyikler buldular. Virüs, bizonlarla koyunları da vurdu.

Iowalı bir bilim adamı ve domuzları tanıyan biri olan Richard Shope, salgından on yıl sonra domuz gribi hakkında eğlenceli bir tez ortaya attı. Shope, New Jersey'deki bir laboratuvarda, Iowa domuzlarının normal olarak akciğerlerinde grip virüsü barındıran bir parazit kurtçuk taşıdıklarını keşfetti. Bu, 1918 salgınına yol açan tür değildi (o sonsuza dek yok oldu), ama grip olduğu kesindi. Akciğer kurtçuğunun ve virüsün yaşam döngüleri öyle bir tarzda işliyordu ki, grip virüsü, ilkbaharda kurtçuklarda kuluçkaya yatıyor, sonbaharda da domuzun solunum sisteminde ortaya çıkıyordu. Domuzlar, normal olarak zararsız bir parazit olan, ama zatürreye yol açabilen *Pfeiffer* basilini de büyük miktarda barındırıyorlardı. Bu üç parazitin domuzda bir arada bulunması, hastalık üretecekleri anlamına gelmiyordu. Shope, virüsün bir ateşlemeye gerek duyduğunu düşündü ve hayvanların üzerine kovalar dolusu soğuk su döktü, tıpkı Iowa'nın sonbahar yağmurları gibi. Shope'un domuzları birden burunlarını çekmeye, zayıflamaya, hatta ölmeye başladı. Shope, salgının bir Amerikan domuz çiftliğinde başladığı sonucuna vardı; bu, hastalığın "domuz gribi" olarak adlandırılmasını da açıklıyordu. Ancak, bugün birçok virüs uzmanı hastalığın domuzlara insandan bulaştığını düşünüyor. Yine de Shope bir konuda haklıydı: 1918 Gribi, bir virüs ve bakteri kokteyliydi.

İlk salgın dalgası Amerikalıları ilkbahar ve yaz boyunca baş ağrıları ve ateşler içinde bıraktı. Salgının habercisi, zatürreden ölen gençlerdi. Birçok grip salgınının *U* şeklinde bir ölüm grafiği vardır. Gribin tükettiği gençler ve yaşlılar, *Pfeiffer* gibi bakteriyel zatürre türleriyle mücadele güçlerini kaybedip ölürler. Ancak, 1918 Yazı'nda gribin grafiği uğursuzca değişerek başka bir harfe benzedi: *W*. Çok daha faz-

la sayıda sağlıklı genç zatürreye yakalanıp ruhlarını teslim etti. Doktorlar ölümlerdeki bu artışı sonbahara kadar fark edemedi. Onlar fark edene dek Amerikalı askerler gribi savaş yorgunu Avrupa'ya taşımıştı bile. Öksüren Almanlar salgına *Blitz Katarrh** derken, ateşler içindeki İngiliz askerleri "Flanders Gribi" adını verdi. Amerikalı askerler ona "İspanyol Gribi" ya da "İspanyol Afeti" diyerek karışıklığı artırdı. Tarafsız bir güç olan İspanya, savaş sırasında haberlere sansür koymadı; yarım milyon İspanyol'u öldürecek olan grip çoktan manşetlerdeydi.

İlk salgın dalgası Japonya'yı "güreşçi ateşi" adıyla vurduktan sonra, salgının ikinci ve en öldürücü dalgası Boston dışındaki Devens kampını dağıttı. 35 bin kişi için tasarlanmış olan askerî kışlada 45 bin kişi barınıyordu. "Gürleyen" gribin ilk vakası eylülün birinci günü görüldü ve on sekizine kadar vaka sayısı 6.674'e fırladı. Hepsi de son derece sağlam erkekler olan askerlerin çoğu mosmor kesildi, burunları kanadı ve kırksekiz saat içinde nefes almaya çalışarak öldüler. Bir doktor bunun, gördüğü zatürre türleri içinde en vahşisi olduğunu söyledi ve yüzleri kaplayan "maun renkli lekeler" nedeniyle "siyahları beyazlardan ayırmanın güç olduğunu" bildirdi. Bir hafta içinde sekiz bin hasta asker, iki bin kapasiteli bir hastaneyi doldurdu. Bitkin düşen hemşireler şefkat, bir battaniye ve yemek dışında bir şey veremedi. Bir gün içinde doksan kişi öldüğünde askerî doktorlar ölülerin göğüslerini açtılar ve solunum organından çok "kırmızı kuşüzümü jölesine" benzeyen akciğerlerini gördüler. Sağlıklı bir akciğer suda yüzebilirken, gripli olanlar kurşun gibi dibe çöküyordu. Doktorlardan biri bunun "yeni bir enfeksiyon türü olması gerektiği" sonucuna vardı.

Askerî doktor kısmen haklıydı. Yirmi ile otuz yaş arasındakileri seçen grip türü gerçekten de yeniydi. Ancak, zatür-

(*) Yıldırım nezlesi – e.n.

reye neden olan streptokok ve *Pfeiffer* basili gibi bakteri enfeksiyonları eski ve tecrübeli mikroplardı. Salgının tek yeniliği, Iowa'nın domuzlarında olduğu gibi, aralarında ittifak kuran grip virüsü ile çeşitli bakterilerin birlikte *kickboksçular* gibi dövüşmesiydi. Virüs ilk sert darbesini, sağlıklı yetişkinlerde akciğerlere sıvı dolmasına yol açabilecek şiddette bir hiper bağışıklık tepkisi oluşturarak gerçekleştirdi. 1918 domuz türüyle hiç karşılaşmamış olan yetişkin bağışıklık sistemi gereğinden fazla tepki verdi. Bütün bu iltihap ve su, ortalıkta dolanan bakterilere akciğerleri eriten enfeksiyonlarla ölümcül darbeyi vurma fırsatı verdi. Kalabalık barakalar, kokuşmuş siperler ve asker taşıyan havasız gemiler, askerlerin menenjit ve stafilokoktan kaçamamasını garanti ediyordu. 1918'de penisilin de yoktu. Ekim ayının sonunda, ABD askerlerinin beşte biri gribe yakalanmıştı.

Salgın, Amerikan şehirlerine girdiğinde, yeni bir kumar salgını gibi yayıldı ve sonra aniden tüm sosyal hizmetleri ölümlerin ağırlığı altında çökertti. Grip, Philadelphia'da santral çalışanlarının çoğunu safdışı bırakarak telefon görüşmelerine son verdi. Beş yüzden fazla polisin yatağa düşmesiyle sokaklar devriyesiz kaldı. İtfaiyeciler ve çöpçüler de işbaşı yapmadılar. Gribin anne ve babalarını öldürdüğü çocuklar, grip yetimleri olarak sokaklarda başıboş dolandı. Ölüler, gribin cenaze arabaları olarak çalışan taksiler onları alıp götürene kadar yemek masaları üzerinde günlerce bekledi. Yalnızca bir hafta içinde, gripten ölenlerin sayısı beş bini buldu, mezar kazıcılar cesetleri bir ayda gömemedi.

Katil gribe eşlik eden karmaşa ve üzüntü, Amerika'nın tüm büyük şehirlerini etkisi altına aldı. Chicago'da gribin çıldırttığı bir baba hastalığın çaresini bulduğunu açıkladı ve çocuklarının boğazını kesti. Katolik rahibeler salgının parçaladığı o kadar çok Bostonlu aile gördüler ki, olağandışı olayları alışmış gibi anlattılar: "Evet, anne ölmüş, iki odada

dört hasta çocuk var, baba kayınvalidesiyle kavga ediyor ve onun kafasına bir sürahi atıyor."

Grip dünyayı dolaştıkça ardında ani ölümlerden oluşan bir iz bıraktı. Hindistan, grip yüzünden nüfusunun yüzde 4'ünü kaybetti; bu, Hint ulusunun karşılaştığı en ölümcül salgındı. Salgından iki ay sonra Orta Afrika'ya gidenler üç ya da dört yüz aileden oluşan köylerin "tamamen yok olduğunu, evlerin gömülmeyen ölülerin üzerine çöktüğünü" gördüler. Ölüm oranı Güney Denizlerinde yüzde 20'lere, Alaska yerlileri arasında yüzde 8'lere ulaştı. Tahiti'de o kadar çok insan öldü ki, kamyonlar gece gündüz "caddelerde dolanıp sürekli yanan ateşlere ceset taşıdılar".

Doktorların ve hemşirelerin hayatta kalanlara şefkat göstermek ve yemek vermek dışında yapabileceği fazla bir şey olmadığından, halk İspanyol Afet'i durdurmak için her türlü çareye başvuruyordu. Bazı yetkililer toplantı yasağı getirirken, ulaşım işçileri otobüsleri ve troleybüsleri dezenfekte ettiler. Arizona'da küçük bir kasabada el sıkışmak suç kabul edildi. ABD ordusu askerlerini her sabah sirke ve suyla gargara yapmaya zorladı; askerler aralarında yirmi metre mesafe bırakarak tatbikat yaptılar. Birçok yerde, insanlar sebzelerin gribi yenmesinden medet umdu; kimileri ayak bileklerine hıyar bağladı, kimileriyse ceplerine patatesler koydu. Oregonlu bir anne dört yaşındaki kızını boynuna kadar soğana gömdü. Daha bilimsel düşünenler, ayakkabılarının içine sülfür koydular.

Gribe karşı en yaygın korunma biçimi beyaz pamuk maskeydi. Bu, kısa bir süre için günümüzün prezervatif reklâmları kadar yaygın hale geldi. San Francisco halk sağlığı yetkilileri, halka açık yerlerde burnu ve ağzı örten maskeler takılması zorunluluğu getirerek bir pamuk çılgınlığı başlattı. *Jean* üreticisi Levi Strauss bile şehirde yaşayanlar için maskeler üretmeyi önerdi. İnsanlar yalnızca evlerinde ve yemek ye-

Amerikan askerlerine her gün sirkeli suyla gargara yapmaları emredilmişti; ama bu yaygın antigribal tonik, askerlerin nefesini ferahlatmaktan başka pek işe yaramadı (Bettmann Arşivi).

dikleri lokantalarda maske takmıyorlardı. Salgının başlarında maske o kadar çekiciydi ki tedbirli yeni evliler cinsel ilişki sırasında bile başlarına tül giydiler. Oy verenler sandıklara steril banka soyguncuları gibi gittiler; San Francisco'da kamu bilinci olan yurttaşlar savaşın sona ermesini bayraklar, maytaplar ve maskelerle kutladı. Ama grip modasından bir ay sonra, rahatsız pamuk maskeye ilgi söndü. Özgürlük yanlıları ve sigara içenler sonunda bir Maske Aleyhtarları Birliği oluşturduklarında, polis binlerce maske ihlalcisini tutukladı. Maskelerin şehirdeki ölüm oranını düşük tutup tutmadığı (pamuk etkili bir virüs önleyici değildir) hiçbir zaman bilinemeyecek. Bununla birlikte, maskeler difteri, kızamık ve boğmaca hastalıklarında ciddi bir düşüş sağladı. Gribin San Francisco'daki vur-kaç saldırısında şehir 50 bin grip vakasıyla uğraşmak zorunda kaldı ve 3,500 ölü gömdü.

1919 Nisanı'na gelindiğinde, üçüncü grip dalgası da doruk noktasına ulaşmış ve salgın gerilemeye başlamıştı. Gripten yorgun düşmüş sıkıntılı dünya liderleri Versailles Antlaşması'nı imzaladı. Bilim adamları, mikrop avcılığı ve virüsleri gözaltında tutacak sistemler için fonlar oluşturulmasını talep ederken, sıradan yurttaşlar salgının biriki ay içinde tarihteki en büyük felaketlerden daha fazla insanı öldürmüş olduğunu unutuverdiler. Savaştan sonra yazarlar gribin kısa dramını görmezden geldiler ve tarihçiler onun yarattığı ölümleri es geçtiler. Salgın tarihçisi Alfred Crosby, korku ve merak konusundaki bu eksikliği "insan hafızasının özelliklerinden biri" olarak niteledi. Ama insanların grip karşısındaki bu ilgisizliği, belki de virüsün, uygarlığın bir parçası haline geldiğini gösteriyordu. Gribin kusursuz modern kişiliği (hızlı, küresel ve anonim) onu kabul edilebilir, basit bir olay haline getirdi. Çabuk ve kolay ölüm bir 20. yüzyıl idealiydi, tanıdık ve hızlı grip bu beklentiyi gerçekleştirdi.

Grip, bir türünün yalnızca ABD'de 70 bin insanı öldürdüğü 1957 yılına dek, ortalıkta pek görünmedi. 1976'da beklenen öldürücü salgın hiç gerçekleşmedi ve 1989'da İtalya'da ortaya çıkan, potansiyel olarak ölümcül bir tür dünyaya yayılmayı reddetti. New York Tıp Koleji'nde araştırmacı olan, dünyanın önde gelen grip otoritelerinden Edwin Kilborne, 1957 salgınından daha kötü ve 1918 salgını kadar korkunç olmayan yeni bir salgın bekliyor. Gribe eşlik eden parazit bakterilerin çoğunun antibiyotiklere direnç kazandığı düşünülürse, Kilborne "1957'dekinden daha zayıf bir durumda" olduğumuzu söylemekte haksız sayılmaz.

Kilborne da dahil olmak üzere birçok bilim adamı, bir sonraki salgının Çin'deki bir ördek havuzunda başlayacağına inanıyor. Latin Amerika ve Hindistan'ın da dünya çapında "neşeli bir sohbet" başlatabilme ihtimaline rağmen, vi-

rüs inceleme ekipleri bu ülkeleri yeteri kadar yakından izlemiyor. Çin, virüsleri teşvik edecek tarım politikaları izlediği için sıcak bölge kabul ediliyor. Çin'deki birçok çiftlikte önemli bir grip deposu olan ördekler ve yabani su kuşları, sağlam bir grip taşıyıcısı olan domuzlarla özgürce oynaşıyor. Ördeklerin, domuzların ve köylülerin yakın ilişkisi, başka türlere sıçraması ve insanların bilmediği bir biçimde yeniden örgütlenmesi için grip virüsüne sonsuz fırsatlar sunuyor. Böylesi ekolojik gerçekler ışığında, gribin imkânlarını tüketmediğini kesinlikle söyleyebiliriz.

10

AIDS: Sarsılan Savunmalar

Bütün bunlar geçene kadar tedbirsizce sevişmekten vazgeçmenin ölümden beter olduğundan yakınan heriflerden bıktım. Nasıl olur da yaşama bu kadar az, çüklerine ve kıçlarına bu kadar çok değer verirler? Benimle gelin çocuklar, yoğun bakımdaki arkadaşları ziyaret edelim... Gözlerindeki ifadeye bir bakın. Onlara yaşam vaat edebilirseniz seksten sonsuza dek vazgeçmeye hazırlar.

Larry Kramer

AIDS; seks, uyuşturucu ve *rock'n roll*'un parıltısına yakalanmış eski tarz bir salgındır. Diğer salgın hastalıklar gibi o da yoksulların ve sağlık durumu kötü olanların illetidir. Bağışıklık bozukluğu virüsüne (AIDS ile ilgili virüs) yakalanmış 15 milyon kadar insanın çoğunun arabası ya da mikrodalga fırını yoktur. Çoğu doğru dürüst beslenmez de. Medyada sunulan manzaraya rağmen, salgının bu özelliği değişmeyecektir. AIDS, iyi beslenen, rastgele cinsel ilişkilerden kaçınan ve saldırgan tıbbî tedavilerden uzak duran beyaz orta sı-

nıf çiftlerini hiçbir zaman tehdit etmemiştir, edecek gibi de görünmemektedir. Hakkında çok yazıp çizilen salgının belki de değişmeyen tek özelliği, belli insan gruplarını tercih etmesidir. Puerto Ricolu kokain müptelalarının, Manhattanlı eşcinsellerin, Londralı hemofili hastalarının ve Taylandlı hayat kadınlarının bir tek ortak özellikleri vardır: AIDS'ten önce hepsinin bağışıklık sistemleri zarar görmüştür. Kötü sağlık koşullarının nedenleri farklılık gösterse de, uyuşturucu kullanımı, kan nakilleri, zührevi hastalıklar, genelevlerdeki cinsel ilişkiler ve yetersiz beslenme dünyanın her yerinde aynı sonuçlara yol açar. Hırpalanmış bağışıklık sistemleri daha fazla istismara dayanamaz ve üstorganizmanın bir ya da daha fazla üyesi yağmaya girişir. Sarsılan bağışıklık sistemlerinin hastalığı AIDS, sağlıklı olmayanlar arasında birden fazla rahatsızlık olduğunu bizlere bildiren bir diğer mikrobik uyarıdır.

AIDS yeni bir hastalık olmasa da, bazı yeni özellikleri var. Öncelikle, birbirinden farklı iki coğrafi merkeze sahip: ABD ve Afrika. Sendromun ortaya çıkması iki kıta için de sürpriz oldu. 1970'lerde New York'un eşcinselleri "eşcinsel vebası"yla şaşkına dönerken, Kinşasa'da "fidan" hastalığı hayat kadınlarını yere serdi. Birçok bilim adamı ve eşcinsel eylemci AIDS için hâlâ Afrika'yı suçlasa da, salgın hastalık bilimi açısından, bulunan delillerin çoğu bu suçlamayı desteklemiyor. Aslında AIDS, Orta Afrika'da patlak vermeden çok önce ABD'de bazı münferit vakalar görülmüştü. Amerikalı erkekler 1950'lerde, hatta daha da önceleri, AIDS'e benzer hastalıklardan ölüyordu. Salgın Afrika'da başlamış olsaydı, (onun eski sömürgeci patronu) Avrupa, ABD'den çok önce AIDS'le kasıp kavrulmuş olurdu. Oysa ölü kayıtları tersini göstermektedir.

Salgında iki virüs, HIV-1 ve HIV-2 önemli roller oynar. Gerçek bir dünya vatandaşı olan HIV-1, iki virüsten en teh-

likeli ve öldürücü olanıdır. Batı Afrika kökenli olan HIV-2 ise daha yavaş hareket eder ve daha az bulaşıcıdır. Amerikalı bilim adamları HIV-1'in maymunlardan geçmiş olabileceğini düşünür ve HIV-2'nin Afrika'daki mangabey* virüsüne benzediğini belirtir. Avrupalı bilim adamlarıysa HIV-1'in hayvanlarda bulunmayan bir insan paraziti olduğuna ve uzun süredir insanla birlikte olduğuna inanır. Ayrıca HIV-2 virüsünün, maymundan insana değil, insandan maymuna geçtiğini düşünürler. Doğru yanıtı kimse bilmese de, tarih Amerikan maymun teorilerinden çok Avrupalıların tezini desteklemektedir.

Yaygın inancın aksine AIDS Afrika'dan çıkmamıştır. Frengi gibi AIDS'in de üzerinde Yeni Dünya damgası vardır. Eşcinsel Amerikalı erkeklerin, 1970'lerde cinsel serbestliği ve Üçüncü Dünya hijyen standartlarını özgürlük işareti olarak benimsemesiyle de salgını yaydıklarına kuşku yok. Salgın, eşcinsel gettolarından, yoksulluk karşısında yeni bir kaçış sağlayan uyuşturucuyla, siyahların ve göçmenlerin gettolarına yayıldı. Sonra da Amerikan seks turistleri, Amerikan kan ürünleri, Amerikan tıp teknolojisi ve Amerikan uyuşturucu alışkanlığı, AIDS'i Japonya, Brezilya, Haiti, Avustralya ve Hollanda'nın bağışıklıkları zayıf halklarıyla tanıştırdı. Virüsün Avrupa türleri, Afrika örneklerinden çok New York örneklerine benzer. Kuzey Amerika basınında bu gerçeklere pek rastlanmaz. Amerikalılar, AIDS'in kökeni dışında her özelliğinden bahsederler.

AIDS salgınının Afrika'daki koşut ve kendiliğinden ortaya çıkışı Amerika'dan tamamen bağımsızdır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Afrika, Sanayi Devrimi İngilteresi'nden daha hızlı şehirleşmeye, devrim öncesi Fransası'ndan daha fazla kıtlığa, 18. yüzyıl köle ticaretinden daha fazla zorunlu gö-

(*) Uzun kuyruklu maymungiller familyasının *Cercocebus* cinsine giren üyelerinin ortak adı – e.n.

çe, Orta Amerika'dan daha fazla savaşlara ve Çin'den daha hızlı bir nüfus artışına sahne oldu. Afrika'nın, halklarını modernlik sirenleriyle baştan çıkarmaya başladığı bir zamanda, Amerika'nın da daha önce hiç yaşamadığı bir uyuşturucu ve seks çılgınlığına girmesi, tarihin çarpıcı rastlantılarından biridir. Sonuç olarak, "yüzyılın hastalığı" iki kıta açısından farklı şeyler ifade eder. Afrika için AIDS, denetimsiz şehirleşmenin, kötü beslenmenin ve evsizliğin aşırı boyutlara vardığını gösteren biyolojik bir uyarıdır. ABD içinse, hiçbir sınırlamaya saygısı olmayan bir kültürün son simgesidir. Amerikalılar ve onların teknolojik oyuncakları, tabuları yıkma ve sınırları aşma telaşıyla ölümcül boyutları olan virütik bir sürprizi tetiklemişlerdir.

Salgın hastalıklar tarihinin gösterdiği gibi, her çağda, dramı ve ölümü günlük hayatın bir parçası haline getirecek farklı bir mikrop ortaya çıkar. Ortaçağın cüzamı vardı, Rönesans'ın ise frengisi. Sanayi Devrimi tüberkülozu seçti. Ama AIDS bunlardan farklıdır. Her zaman birden fazla hastalığı ya da mikrobu olmuştur. AIDS, tıp tarihindeki fırsatçı enfeksiyon çeşitleri arasında en vahşi olanlarını temsil eder. ABD Hastalık Denetim Merkezi'ne göre, AIDS yirmi beş farklı hastalıktan ya da bunların kombinasyonlarından oluşur. Bu karmaşık yapısından ötürü, doktorlar AIDS'i hastalıktan çok sendrom olarak tanımlar. Üstorganizmanın ya da onun virütik yardımcılarının bu kadar çoğunun tek bir salgında bir araya gelmesi ender rastlanan bir olgudur.

AIDS'ten ölmek, geçmişin bütün salgınlarını yeniden yaşamak gibidir. AIDS hastaları tipik olarak pnömosistik zatürre (çoğu insanın akciğerinde bulunan bir mikrop), Kaposi hastalığı* (ender görülen bir kanser), tüberküloz (hızlı türü), kriptokokal menenjit (bir mantar), toksoplazma (kedi-

---

(*) Avusturyalı cilt hastalıkları uzmanı Moris Kohn Kaposi'nin adıyla anılan, özellikle 40 yaşın üzerindeki erkeklerde rastlanan bir hastalık – e.n.

lerin taşıdığı bir beyin paraziti), ishal, kandida (maya enfeksiyonu), lenfadenopati (lenf bezleri şişmesi), kriptosporidiosis (bir bağırsak paraziti), herpes, erken bunama (demans), sitomegalovirüs (başka bir herpes virüsü) ya da çok sayıda mikobakteri yüzünden ölürler. Zona, salmonella ve bir bakteri enfeksiyonları ordusu da ölüm getirebilir. Kadınlar için katiller oldukça farklıdır, rahim kanseri ve diğer kadın hastalıkları bunların arasındadır. Afrikalılar kendi AIDS'lerinin işareti olarak tüberküloz, strep ve salmonellayı gösterirler. Bu enfeksiyonların birçoğu sağlıklı insanları öldürmezler ve bağışıklık sistemleri zayıf olanları tercih ettikleri için de "fırsatçı" olarak nitelendirilirler. AIDS'le ilişkili enfeksiyonlar, bir hastalık kokteyli halinde karıştırılıp çalkalandığında, korkunç ve acılı bir ölüme neden olurlar. Şairler çoktan denedi, ama böylesine zalim bir ölümü romantize etmek pek kolay olmasa gerek.

Bu tuhaf enfeksiyon bileşimine dair ortodoks açıklamaya göre, AIDS'e, ünlü retrovirüs ailesinin bir üyesi olan yavaş bir virüs neden olmakta. Bu eski mikrop kabilesi genel olarak yaşam boyu süren yumuşak huylu enfeksiyonlar üretir, ama hayvanların bağışıklık sistemlerini çökerttikleri de bilinir. Örneğin *visnamaedi* koyunlarda zayıflama ile nefes darlığına yol açarken, başka bir retro kuzen atlarda ciddi ateşe neden olur. Kanser araştırmacıları retroların gelişmiş bir insan kanserini pişirebileceğini düşünseler de doğru tarifi bir türlü bulamadılar. 1970'lerde umudunu yitirmiş mikrop avcıları kanser bağlantısını aramaktan neredeyse vazgeçiyordu. Ama tam da bilim adamlarının retroları suçlamaktan vazgeçer gibi oldukları sırada, Maryland Bethesda'daki Ulusal Sağlık Enstitüsü'nden Bernie Poiesz, 1980'de ender görülen lenf kanseriyle bir retrovirüs arasındaki ilişkiyi keşfetti. Laboratuvarın şefi ve kanser-retrovirüs teorisine uzun zamandır inanan biri olan Robert Gallo, meslektaşının bu-

luşunu "20. yüzyıl biyolojisinin en heyecan verici keşfi" ilan etti ve buluştan kendi adına da pay çıkardı. Yeni mikrobu da HTLV, yani insan T-lenfoma virüsü olarak adlandırdı. Daha sonra Japon bilim adamları virüsü, Karayipler'de ve Afrika'da bulunan bir lösemi türüyle ilişkilendirdiler.

Retrovirüslerin yeniden bilim çevrelerinin ilgisini çekmeye başladığı dönemde, doktorlar Kuzey Amerika şehirlerinde genç erkeklerin tuhaf bir kanserden (Kaposi hastalığı) ve zatürreden öldüklerini bildirdiler. Hemofili hastaları ve on iki ya da daha fazla kan nakli yaptırmış talihsizler de benzer belirtilerle ölmeye başladıklarında bilim adamları yeni bir virüsün iş başında olduğunu düşündüler. Ününü artırmaya çalışan Robert Gallo, derhal saldırganın HTLV-1 olabileceğini açıkladı. Gallo, yeni sendroma lösemi virüsünün yol açtığını kanıtlamak için iki yılını boşa geçirirken, Fransız bilim adamları da yeni bir mikrobun peşine düştüler. 1983 yılında Paris Pasteur Enstitüsü'nden Dr. Françoise Barre-Sinoussi ve Dr. Luc Montagnier, bir süre sonra HIV olarak adlandırılacak bir insan retrovirüsü daha tanımladılar. Gallo da HIV'i aynı zamanda belirlediğini iddia etmesine rağmen, bilimsel araştırmalar bunun doğru olmadığını gösterdi. Bununla birlikte, AIDS'in tek nedeninin bir retrovirüs olduğunu televizyonda ilk kez açıklayan (24 Nisan 1984) bilim adamının Gallo olduğu tartışılmaz. Salgına eşlik eden isteri ve kaygılar, Gallo'nun HIV teorisinin tıp tarihinde en çabuk kabul gören dogmalardan biri olmasına neden oldu. Bu katıksız ve basit mikrop teorisi, yüksek teknoloji ürünü kanser ilaçlarının ya da aşılarının sorunu kısa sürede çözeceği vaadini taşıyordu.

Gallo'ya ve (tüberküloz çalışmalarını model alan) AIDS bilimsel kurumuna göre HIV, yardımcı T-hücrelerini enfekte ederek bağışıklık sistemini silahsız bırakır. T-hücreleri, diğer bağışıklık savunmacılarına, T8 baskıcı hücreleri ile B-lenfositlerine kimyasal emirler vererek vücuttaki yaban-

cı mikroplara karşı saldırıyı yönetir. T-hücreleri safdışı kaldıklarında bağışıklık sistemi çöker ve bakteriler, virüsler ve mantarlar ayaklanır. Bilim adamları, hastalık mekanizmasının nasıl çalıştığını anlamadıklarını itiraf ediyorlar, çünkü belirli bir zamanda T-hücrelerinin yalnızca bir kısmı HIV tarafından enfekte olmuşa benziyor. Teşhislerinin yalnızca tahmine dayandığını da biliyorlar. HIV kulübüyse bağışıklık sistemini devredışı bırakanın ya da zayıflatanın yalnızca virüs olduğunda hâlâ ısrar ediyor. Gallo, HIV teorisi konusunda epey katı: "[HIV'in] patojenik türü[nü] taşıyan herkes bu virüsten ölür, neyse ki tüm türler aynı derecede patojenik değil... HIV, virüsün doğru dozu ve doğru türü verilirse, Clark Kent'te bile AIDS'e neden olur... hem de tek başına."

HIV teorisi 1984'ten bu yana, Kara Ölüm'ü kuyruklu yıldızların ya da Yahudilerin durdurduğu yolundaki ortaçağ inanışı kadar basit görünmeye başladı. Birçok uzman bugün HIV'in salgında rol oynadığını kabul ediyor, ama başlıca etken olduğundan kuşkulular. Kuşku duyanlardan biri de HIV'in Fransız kâşiflerinden Luc Montagnier. Son zamanlarda küçük bir deney kabında yaptığı deneyde, az miktarda tetrasilinin HIV'in T-hücrelerini öldürmesini önlediğini buldu. Bu önemli buluş, öldürme işini başka bir mikrobun yaptığını gösteriyordu ve Montagnier de HIV'in bağışıklık hücrelerini yok etmek için bir yardımcıya gerek duyduğunu düşündü. Montagnier, Kara Kuvvetleri Patoloji Enstitüsü doktorlarından Shyh-Ching Lo ile birlikte yardımcının bir mikoplazma olabileceğini öne sürüyor. Bakterilerin uzak bir akrabası olan mikoplazmalar dünyadaki en küçük, en basit ve en yaygın bağımsız organizmalardır. Zatürre vakalarının yüzde 20'si mikoplazmalardan kaynaklanır ve tetrasilinle tedavi edilebilir. İki araştırmacı da bağışıklık sisteminde delikler açmak üzere mikoplazmalarla HIV'in birlikte çalışabileceklerini söylüyor.

Montagnier'ye göre, eşcinsel erkeklerin sık antibiyotik kullanmaları idrar yollarında ender mikoplazma türlerinin büyümesine neden oldu. Ortaya çıkan bu yeni türler, antibiyotik baskısıyla yaşam döngülerini değiştirdiler. İplikçikler halinde yaşayan mikoplazmalar, birdenbire, mikrokürelere ya da minik parçacıklara dönüşebilme yeteneği geliştirdiler. Sonra bu mikroküreler insanın T-hücrelerine girdi. Bu, bakteri türleri için yeni bir başarıydı. Mikoplazma bir kez hücre içine girdiğinde, T-hücrelerini kırıp içlerine girmede uzman olan HIV'e, sahip olmadığı proteinleri sağlayarak yardımcı oldu. Kısacası, mikoplazmalar HIV'lerin üremesine yardım ederek bağışıklık sisteminin kendi kendini yok etmesi sürecini başlattı. AIDS hastalarının çoğunda gerçekten de mikoplazma enfeksiyonu taşıdıklarına dair güçlü kanıtlar vardır. Montagnier, mevcut salgının, Amerikan mikoplazmasıyla Afrika HIV virüsünün öldürücü bir türünün ittifakı olabileceğine inanıyor.

Montagnier'ninkine benzer yardımcı etken teorileri, bugün bilim adamlarını etkileyen teorilerden yalnızca bazılarıdır. On yıldır sonuç vermeyen HIV dogmasından sonra, araştırmacılar herpes, Hepatit B, sitomegalovirüs, hatta bağışıklık sistemi bozukluklarıyla ilgili başka bir retrovirüsün, AIDS'in yardımcıları olabileceğini açıkladılar. Afrika'da bilim adamları cüzam, frengi, sıtma ve şistozomiyazı* –yani bağışıklık sisteminin en etkili düşmanlarını– AIDS *pantheon*'una dahil etti. Modern tıp, bu tür hastalık kokteyllerinin biyolojik sonuçları hakkında çok az bilgi sahibidir. Ama hayvanlarda, hastalık yüklenmeleri bağışıklık sistemlerinde iç savaşa yol açabiliyor.

Bugün bilim adamlarını azimle yardımcı etken aramaya iten nedenlerden biri, HIV'in sağlıklı hayvanlarda hastalığa neden olmamasıdır. Tanınmış Berkeley biyologlarından Pe-

(*) Mesanede yuvalanan parazitlerin yol açtığı bir hastalık – e.n.

ter Duesberg, HIV kulübüne sürekli olarak, bir mikrobun domuzlarda, farelerde ya da maymunlarda benzer semptomlara yol açmadığı sürece insanlar için de tehlikeli kabul edilemeyeceğini hatırlattı. Araştırmacılar şempanzelere HIV pompaladılar, ama hiçbiri Kaposi hastalığı, kandida, hatta zatürre bile olmadı. Yalnızca maymun retrovirüsleri enjekte edilen maymunlar hastalandı, ama bunlar da ciddi hastalıklar değildi. Duesberg ayrıca AIDS hastalarının HIV teorisini desteklemediğini de belirtti. Hastaların yüzde beşi hiçbir zaman HIV antikorları geliştirmiyorlar ve tüm AIDS hastalarının yarısından azı virüs testinden geçmiştir. (Bu anomalinin nedeni muhtemelen zayıf HIV türleridir, hatta bazı bireylerin HIV'e karşı doğal bağışıklıkları da olabilir.) HIV kulübünün ilk ve en kararlı eleştirmeni olan Duesberg, tek bir virüsün bu kadar iyi tanımlanmış gruplarda bu kadar farklı enfeksiyonlara nasıl neden olabileceğini de anlayamıyor. "HIV/AIDS hipotezi doğru olsaydı, bu daha önceki tüm bilimsel tecrübelerden radikal bir kopuş olurdu." Ama AIDS uzmanları Duesberg'i "şarlatanlıkla" suçluyorlar, gerçekten de Duesberg'in daha uç açıklamalarının çoğu epey saçmadır: Cinsel ilişkinin AIDS'le hiçbir ilişkisinin olmaması gibi.

Yalnızca HIV'i sorumlu tutan varsayımı sorgulayan başka bilim adamları, demans gibi birçok AIDS rahatsızlığının HIV'den başka nedenleri olabileceğini, hatta olduğunu belirtir. Demans, hastaların hafızasını yok eder ya da yetilerini azaltır. Bu belirti, AIDS vakalarının yaklaşık yarısında görülür. Ancak, hastaların çoğunda sorumlu HIV değil, nörosifilis gibi görünür. Bazı bilim adamları bugün birçok AIDS semptomunun, eski Fransız Hastalığı'nın* klasik üç aşamalı semptomlarıyla aynı olduğunu fark etti: Baş ve eklem ağrıları, kilo kaybı, görme bozukluğu, bezlerin şişmesi ve saç dökülmesi. Frengiyle yıllarca yaşayan insanlar ayrıca menenjit,

(*) Frengi (sifilis) – e.n.

Kaposi hastalığı, tüberküloz ve pnömosistik zatürre de olabilir. Bazı AIDS hastalarının cinsel organlarında treponemalarla dolu apseler görülmüştür, Fracastorius'un 15. yüzyılda Avrupalı frengililerde gördüğü şeydi bu.

Bugün AIDS kılığına giren frengi salgını, aslında yetersiz tıbbî bakımın, korunmasız cinsel ilişkilerin ve evsizliğin ürünüdür. Avrupalı doktorlar yirmi yıldır, frengi tedavisinde kullanılan penisilin dozlarının, treponemaların hepsini öldürmediği konusunda Amerikalı meslektaşlarını uyarıyor. Gerçekten de yirmi beş günlük bir tedavi, normal olarak her ay, yaşam sürelerinin üçüncü evresinde yeniden üreyen *spirochete*'lerin birkaçını ıskalayabilir. Ayrıca Kuzey Amerika'da kullanılan penisilin, treponemanın genellikle geri çekildiği yerler olan beyin ve göz dokularına sızmaz. Hem Amerika hem de Almanya'da, doktorlar birçok AIDS hastasını demans ve diğer semptomlardan, bazen bir yıl boyunca, sürekli olarak damardan penisilin vererek kurtardı. Kısa bir süre önce AIDS'ten ölen New Yorklu doktor Stephen Caiazza, bu ucuz tedaviyle önemli başarılar elde etti. Hastalarından biri, bir bankanın başkan yardımcısı, doksisiklin adlı antibiyotiği kullanana kadar ne günleri ne ayları hatırlıyor, kendi başına tuvalete bile gidemiyordu. Tedaviden altı hafta sonra işine döndü.

Kaposi hastalığı, salgının sancağı görevini gören bu cilt kanseri de HIV olmadan ortaya çıkabilir. AIDS uzmanlarının eşcinsel erkeklerde cüzam benzeri lezyonların nedeni olarak ısrarla retrovirüsü göstermiş olmalarına rağmen, şimdilerde araştırmacılar buna neden olan şeyin bilinmeyen bir zührevi hastalık olduğu sonucuna vardı. HIV enfeksiyonu taşımamasına rağmen Kaposi hastalığı olan on dört eşcinsel erkek bunu kanıtladı, 1960'larda Orta Afrika'da heteroseksüeller arasındaki Kaposi salgını da bu kanıtı destekledi. Tıbbi kayıtlar, Kaposi'nin 1870'lerden beri genç erkekleri ve çocuk-

ları öldürdüğünü gösteriyor. İlk Kaposi vakaları, 19. yüzyılda eşcinsellerin bir araya geldikleri yerler olan Viyana ile Napoli'de görüldü. Kan nakilleri, frengi ve zatürre de uzun zamandır Kaposi hastalığıyla ilişkilendirilmiştir. (HIV'in bazı kanser türlerine yol açabileceğini de belirtmek gerekir.)

HIV'i tek başına sorumlu tutan teorinin büyük bir zaafı daha vardır: bu görüş, apaçık bir olguyu aptalcasına görmezden gelmektedir. Hemen hemen her AIDS'li grup, HIV'in tıp laboratuvarlarının moda virüsü haline gelmesinden çok önce, bağışıklık sistemlerini zayıflatan çeşitli etkenlere maruz kalmıştı. Michigan Devlet Üniversitesi'nden fizyolog Robert S. Root Bernstein, altı yıl önce uyuşturucu bağımlılarından eşcinsellere kadar çeşitli AIDS hastalarının sağlık profillerini inceleyerek vücutlarında bağışıklık sistemini çökerten etkenleri sıraladı. Uzun listede bizim için bazı sürprizler bulunmaktadır: Eroin, kokain, nitratlar, meni (erkek kalınbağırsağında), kötü beslenme, amipler, bakteriler, virüsler, antibiyotik kullanma alışkanlığı, kan nakilleri ve uyuşturucu alışkanlığının dolaylı sonuçları, yoksulluk ve iştahsızlık. Bernstein, bu etkenlerin (büyük miktarda kan nakli, aşırı ve uzun süreli uyuşturucu kullanımı ve aşırı kötü beslenme dışında) tek başlarına AIDS'e neden olacak kadar güçlü olmadıklarını düşünse de "birkaç tanesinin bir araya gelmesinin kesinlikle yeterli olacağına" inanıyor.

Örneğin kokain bağımlıları, bağışıklık sistemi yok edicilerini mıknatısın demiri çekmesi gibi çekerler. Günde yirmi dört kez kol delme ritüelleriyle enjektörlerini, kanlarını ve mikroplarını paylaşırlar. Ortalama bir bağımlı, Hepatit B, C ya da D, sitomegalovirüs ve tüberküloz dolu bir hastalık yükü taşır. Birçok bağımlı, alışkanlığını sürdürebilmek için cinselliğini satıp karşılığında para, uyuşturucu ve zührevi hastalık alır. Parayı, yemek yerine uyuşturucuya harcayan uyuşturucu kullanıcıları, Afrika'nın kıtlık kurbanla-

rından ya da 19. yüzyılın İrlandalı göçmenlerinden daha iyi beslenmez. Kötü beslenme kuşkusuz, bağışıklık sisteminin en kadim ve etkili düşmanıdır. 1982'de Amerika'da yapılan bir araştırma, HIV henüz ortalıkta yokken bile eroin bağımlılığının bağışıklık sistemi üzerinde son derece tehlikeli bir etkisi olduğunu ortaya çıkardı. Bağımlıların yalnızca yüzde 12'sinin HIV testi pozitif çıkarken, yüzde 24'ünün T-hücrelerinin sayısında azalma vardı. Uyuşturucu kullanan erkek ve kadınlar, yıllardır AIDS'tekine benzer ateşlerden, gece terlemelerinden ve lenf bezlerinin şişmesinden şikâyetçiydi.

HIV'in bağışıklık sisteminin zayıflamasında tek sorumlu olduğu yolundaki efsaneyi hemofili hastaları da çürütüyor. AIDS salgınından çok önce, hemofili hastalarında da AIDS'i tanımlayan T-hücreleri kaybı görüldü. Hemofili hastalarında (çoğu erkek), kan pıhtılaşmasını sağlayan molekül olmadığı için, bu hastalar hayatlarını kan nakli için hastaneden hastaneye koşturmakla geçirir. Bu yüksek miktarda ve sık kan nakilleri hastaların yaşamasını sağlarken bağışıklık sistemlerini tüketir ve bir organ nakli kadar sarsıcı etkiler yaratır. Tıpkı yabancı bir böbrek ya da karaciğer gibi, yabancı kan da bağışıklık sistemini faaliyete geçirir ve antikorları hareketlendirir. Bu yüzyılın genelinde hemofili hastalarının ortalama ömrü otuz üç yıldır.

1960'larda kan ürünlerindeki bir devrim hemofili hastalarının kaderini değiştirdi. Kan fabrikaları, Faktör VIII'i (kan pıhtılaştıran bir protein) tek bir bağışçının kanından üretmek yerine, iki bin ile yirmi bin arasında değişen kan bağışlarından yeni ve güçlü bir konsantrasyon ürettiler. Faktör VIII hemofili hastalarının ömürlerini aniden elli beş yıla kadar uzattı, ama nakil sırasında birden çok virüs alma tehlikesini de artırdı. Faktör VIII'i yapmak için daha fazla bağışçının kanı kullanıldığında, karışımın içereceği yabancı mikropların sayısı da artar. Bugün Hepatit B ya da C, sitomega-

lovirüs ya da Epstein-Barr virüsü (bağışıklık sistemini zayıflatan başka bir mikrop) taşımayan bir hemofili hastası bulmak zordur. Faktör VIII gibi yabancı proteinlerin nakli bile, kendi başına, bağışıklık sistemi üzerinde güçlü bir baskı yaratır. Yıllarca başka insanların kanını alan bir hemofili hastasının tükenmiş bağışıklık sistemi birdenbire çökebilir ya da kontrolden çıkabilir. Hemofili hastalarında AIDS, yaşla ve bağışıklığı körelten kan nakillerinin sayısıyla yakından ilgilidir.

1980'lerde hastalıklı Faktör VIII ürünleri ve cimri kan bankaları yüzünden, Kuzey Amerika'daki hemofili hastalarının dörtte üçü HIV-pozitif oldu. 1983'te kan bankaları ellerindeki kan stoklarının HIV'le kirlenmiş olduğunu bilmelerine rağmen, yüksek maliyetinden ötürü 1985'e kadar HIV'i öldürmek üzere kan konsantrelerini ısıtmadılar. Bu süre içinde, ABD ("kan ürünlerinin OPEC'i") Faktör VIII'in yüzde 20'sini Japonya ve Batı Avrupa'ya ihraç etti – üstelik HIV için fazladan bir ücret talep etmeden. Ancak hemofili hastalarının yalnızca yüzde 6'sının AIDS'e yakalanması, salgında birden fazla mikrobun rol oynadığını bir kez daha gösterdi. AIDS'e yakalanan çoğu hemofili hastasında, sendromun bağışıklık sistemlerine sıkı bir darbe indiren radyasyon, ameliyat, kan nakli ya da bir sitomegalovirüs (CMV) enfeksiyonundan sonra ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. HIV tek başına çalışmaz.

Bernstein, AIDS araştırmaları sırasında fırsatçı enfeksiyonların tarihini de okudu. Bu hastalıkların genellikle, çok sayıda gizli enfeksiyon taşıyan, yirmi ile kırk yaşları arasındaki genç erkeklerde ortaya çıktığını gördü. Örneğin, sitomegalovirüs ilk kez 1925 yılında, 36 yaşındaki bir erkekte teşhis edildi. Tıp literatürü normal olarak barışçıl olan bu virüsün, yalnızca bir ameliyat, kan nakli ya da aşırı uyuşturucu kullanımı sonrasında öldürücü hale geldiğini kayde-

der. AIDS salgınından önce muhtemelen sitomegalovirüslü her 10 yetişkinden 3'ü, bildiğimiz AIDS tanımına uyuyordu. 1966 yılından önce 60 kriptokok vakasından 30'u, bugünün AIDS'i gibi nitelenebilirdi. Zührevi hastalıklar ya da açlık gibi bağışıklık zayıflatıcılarının yolundan giden pnömosistik zatürre de, benzer bir tarihe sahiptir. Bu fırsatçı enfeksiyonların, AIDS'in 1980'lerde manşetlere çıkmasından önce büyük bir hızla çoğalmaya başlaması şaşırtıcı değildir. Bernstein bu enfeksiyonların birbirine koşut ve büyük çaplı gelişiminin, AIDS'in bağışıklığı zedelenmiş insanları uzunca bir süredir tükettiğini gösterdiği sonucuna varıyor. "Bunun AIDS olduğunu kanıtlayamazsınız, ama insanlar AIDS benzeri hastalıklardan ölüyordu, sadece yüz yıl önce onların HIV-pozitif olup olmadıklarını bilmiyorduk."

Bu enfeksiyonların uzun tarihi, HIV'in Amerika ve Afrika'da birkaç yüzyıldır dolandığını gösteriyor. Bazı araştırmacılar virüsün bin yıldır var olmuş olabileceğini bile söylüyor. Eski kan testlerine göre, AIDS'ten ölen ilk Amerikalı, 1952'de pnömosistik zatürre ile sitomegalovirüse yenik düşen 28 yaşındaki Tennessee'li bir erkekti. Ne tür bir cinsel tercihi olduğunu kimse bilmiyor. 1968'de St. Louisli 15 yaşındaki bir siyah, klamidya ve Kaposi hastalığından eriyip gitti. Hiç seyahat etmemişti, ama genç bir erkek fahişeydi. Avrupa'da bilinen ilk kurban, 1958 yılında ölen bir İngiliz denizcisiydi. Çok sayıda enfeksiyonla kuşatılıp artık aşina olduğumuz bitkinlik, zayıflama ve zatürre gibi semptomların ardından ölmüştü. Bilinen hiçbir tedavi ölüme engel olamadı. Talihsiz denizcinin "bilinmeyen mikrobik bir hastalıktan" öldüğüne hükmeden girişimci bir doktor, hastalıklı bir doku parçasını parafin içinde korudu. Doku, otuz bir yıl bekledikten sonra sonunda doktorlar tarafından hatırlandı ve polimeraz zincirleme reaksiyon testine tabi tutuldu. Virüslerin genetik yapısının anlaşılmasını sağlayan

bu test sonucunda, denizcinin doku örneğinin HIV'li olduğu görüldü.

Genç yaşta ölen başka bir hasta Norveçliydi ve çok seyahat etmişti. Bu denizci Afrika'ya gitmiş, 1966 yılında birden fazla zührevî hastalıkla ülkesine dönmüştü. Bildik enfeksiyonlar karışımı sonucunda ölmeden önce bu mikrop mirasını, lösemi, bacaklarda felç ve demanstan ölen karısına devretti. Kızlarından biri bilinen ilk AIDS'li çocuk vakası oldu. Her üçünün kanı da HIV-pozitif çıkmasına rağmen, muhtemelen frengi ya da bağışıklık sistemini zayıflatan tıbbi tedavi gibi bir etken de bu aile trajedisine katkıda bulunmuştu. Ölen ilk Afrikalı'nın kimliği bilinemese de, yapılan kan testleri bu virüsün ya da bir akrabasının 1959 gibi eski bir tarihte birkaç Afrikalı'nın kanında mevcut olduğunu ortaya koydu. Virüs, 1968 yılında, Venezuela'nın Orinoco Nehri kıyılarında yaşayan sağlıklı yerlilerde de görüldü. Orada ne işi olduğunu ya da onları neden öldürmediğini kimse bilmiyor.

Sonuç olarak, salgından uzun zaman önce, HIV her yerdeydi; sağlıklı insanlarda uyuyor, sağlıksız olanlarda harekete geçiyordu. 1970'lerde değişen şey HIV'in ortaya çıkması değil, Amerikalılarla Afrikalıların evlerine ve şehirlerine bağışıklık sistemini tahrip eden yeni etkenlerin girmesiydi. Bu yeniliklerden biri kullanılıp atılan plastik enjektördü. Bu yeni oyuncağın 1970'lerde piyasaya çıkmasından önce, uyuşturucular yutuluyor ya da solunuyordu. Enjektör nadir olarak kullanılıyordu, çünkü çelik ya da cam enjektörler hem pahalı hem de kullanışsızdı. Ama atılabilir iğne, uyuşturucu kullanıcıları için büyük kolaylıktı. Eroin ile kokaini gizlendiği yerden sokaklara çıkardı. ABD'de 1960-1973 arasında, yalnızca eroin kullananların sayısı 45 binden 100 bine fırladı. AIDS'li olmaya aday diğer insanlar arasında da benzer toplumsal değişiklikler meydana geldi. He-

mofili hastaları arasında Faktör VIII tüketimi büyük oranda arttı (yılda yüzde 12), eşcinseller de ilişkilerinde artık daha serbesttiler.

Dr. Joseph Sonnabend, salgının başından beri bu senaryoyu savundu. Sonnabend, virüslerle birçok laboratuvar çalışması yapmış New Yorklu bir doktordu. New York'un ilk AIDS kurbanlarını tedavi etti ve ilk "güvenli cinsel ilişki" uyarısını yaptı. Hastalarını, onların çevreleri ve davranışlarıyla birlikte değerlendirecek şekilde eğitilmiş olan Sonnabend, Amerika ve Afrika'daki toplumsal çalkantıların, salgının sonuçlarını ve sınırlarını, HIV'den daha çok belirlediğine inanıyor. Virüsün uyuşturucu, kan, meni ya da sitomegalovirüs ile aşırı yüklenmiş bir bağışıklık sisteminin göstergesinden başka bir şey olmadığını savunuyor. Sonnabend'e göre AIDS'in, aralarında uyuşturucu kullanımı ve kötü yaşam koşullarının da olduğu gerçek toplumsal nedenleri, uyumakta olan retrovirüsü canlandırır. "Doktorlar ilaçlarını ve mikroplarını severler. Ama toplumsal etkenleri sevmezler," diyor Sonnabend.

1970'lerde Amerikalı eşcinsellerin cinsel davranışlarındaki büyük değişiklikleri değerlendiren Sonnabend, AIDS salgınının önce New York ve San Francisco'da ortaya çıkmasına şaşırmadı. Birçok farklı erkekle her tür cinsel ilişkide bulunmak, vücuda bağışıklık sistemi düşmanlarını pompalamanın hayli etkili bir yoluydu. "Cinsel serbestlik, insanların birbirlerine bulaştırabilecekleri her şeyi bulaştırmanın aracı haline gelirse, bunun biyolojik sonuçları olacaktır," diyor Sonnabend. Mesele davranış değil, sayıydı. Bir ya da iki çıplak insan bir havuzda güvenle oynaşır, ama yüzlercesi suyu kirletir. "Bu tehlikeli bir kitle olayı. Yeni olmadığını biliyorum."

Rastgele cinsel ilişki, uzun zamandır eşcinsel kültürünün alamet-i farikası olagelmiştir. Hıristiyanlığın, eşcinsel-

liği "doğaya karşı işlenen günah" olarak mahkûm etmesinden bu yana (aslında İncil'de Aziz Pavlos rastgele cinsel ilişkileri ve fahişeliği eleştirir, ama eşcinsellikten söz etmez), erkekler, parklarda ya da umuma tuvaletlerde başka erkekleri aramıştır. 1960'lardan önce bu kısa aşklara genel olarak daha ihtiyatla yaklaşılıyordu; sodomi yasağı ve toplumun eşcinselliği onaylamaması, bu tür ilişkileri sınırlandırıyordu. 1948'de eşcinseller, ünlü cinsellik araştırmacısı Alfred Kinsey'e aylarca hatta yıllarca cinsel ilişkiden uzak kaldıklarını anlatmışlardı. 1960'lardaysa bu sıkıntılar sona ermeye başladı. Orta sınıf gençleri, hem eşcinsellere hem de sırf cinselliğe dayalı ilişkilere karşı daha hoşgörülü hale geldiğinde, eşcinseller arası ilişkiler arttı. 42 yaşında Los Angelesli bir erkek, 1962 yılında sağlık yetkililerine 15 yılda 1.500 erkekle, yani yılda 100 erkekle cinsel ilişkide bulunduğunu anlattı. Bu sürede yalnızca bir kez belsoğukluğu olmuştu. 1970'lerde olsa bu kadar ucuz kurtulamazdı.

Eşcinsel özgürlük hareketi 1969 yılında Greenwich Village'da, Stonewall Inn'in önündeki bir olayla başladı. Uzun süredir polis tarafından taciz edilen barın müdavimleri, tacizcileriyle hesaplaştılar. Sokak savaşı, eşcinsel erkeklerin Weimar Cumhuriyeti'nden beri göstermediği bir gururun ve cesaretin başlangıcı oldu. Bu büyük uyanışın sonucunda eşcinsel kültürün tüm unsurları ortaya döküldü, rastgele cinsel ilişkiler ve şair James Boughton'ın "*silliness, sassiness and sissiness*"* olarak nitelendikleri de dahildi buna. Birçok eşcinsel özgürlükçü, "erkekler çok, zaman az" şiarıyla eşcinselliği, seks, seks ve daha fazla seks olarak yeniden tanımladı. Bir erkek ne kadar çok erkekle yatarsa, o kadar eşcinsel ve siyaseten doğru bir tavır almış sayılıyordu. Tek eşliliği vazeden eşcinsellere "hanım evlatları" ve umutsuz heteroseksüel kopyalar gözüyle bakılıyordu. Eşcinsel özgürlükçüler, geçi-

(*) *İng.*, "aptallık, arsızlık ve yosmalık" – e.n.

ci ilişkileri hızlı, doyurucu ve kolay bir *fast food* türü gibi sunuyordu. Kuzey Amerika'da genellikle eşcinsel grupların liderleri olan eşcinsel işadamları, büyük şehirlerde hızlı seks dükkânları inşa ederek "kutsal erkek arayışı"na hizmet ettiler; seks, bir *hamburger* ısmarlamak kadar kolay ve gayrişahsî hale geldi. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde, kitapçıların, seks kulüplerinin, barların ya da hamamların karanlık odalarında, eşcinsel ilişkilerin gece gündüz satıldığı 100 milyon dolarlık bir seks sanayii oluşmuştu.

Bu hızlı seks kurumlarının en ünlüleri Continental, Toilet Bowl (Hela Çukuru), Glory Hole (Zafer Deliği), Mine Shaft (Maden Kuyusu), Jaguar ve Bulldog gibi isimler taşıyordu. Hamamların çoğu Roma hamamlarına benzerken, bazıları demir parmaklıklar, hücreler ve muhafızlarla San Quentin'i andırırdı. Sağlık müfettişleri, bir Greenwich barı olan Mine Shaft'te beygirler, haçlar ve kamçılar buldu. Bu kurumların çoğunun duvarında, özgür eşcinsellerin hızlı bir seks için penislerini soktukları "zafer delikleri" de bulunurdu. Erkekler, hızlı cinsel birleşmelerin yavan ve tuzlu karanlığında nadiren konuşurdu; sevişmeler farelerin birleşmesini andırırdı: kimse konuşmaz, birbirinin adını bile sormazdı. Hamamlarda tek önemli mesele, erkeklerin penislerinin uzunluğu, *Marlboro* bakışları (ya da bunun yokluğu) ve kalçalarının biçimiydi. Çirkin eşcinseller, hamamların "Domuz Sokağı" denilen karanlık köşelerinde av beklerdi. Dennis Altman gibi eşcinsel yazarlar ve akademisyenler, hızlı seks dükkânlarında bir tür yüksek politik ideal keşfettiklerini düşündüler. "Cinsel ilişkiyi hemen yaşama isteği ve hakkında hiçbir şey bilmediğin, yalnızca fiziksel temas aradığın insanlarla rastgele cinsel ilişki, Whitmanvari bir tür demokrasi, kardeşlik içinde diğer erkekleri tanıma ve onlara güvenme arzusu olarak görülebilir." Bu tutum aynı zamanda biyolojik bir intihar olarak da görülebilir.

Hızlı seks kurumlarının, şehirli eşcinsel erkekleri seks bağımlısı haline getirmesinden önce, New Yorklu bir doktor, her gece belki de bin erkeğin hamamlarda ya da parklarda cinsel ilişkide bulunduğunu söylüyordu. Ancak kurumsal imkânlar arttıkça, bu sayı da arttı. Benzer patlamalar Toronto, Vancouver ve 100 bin gay göçmeniyle eşcinsellerin mekkesi olan San Francisco'da da yaşandı. Bu kadar çok sayıda eşcinsel erkeğin tek bir yere toplanması tarihte ilk kez oluyordu. Cinsel serbestliğe duyulan inanç sonucunda, San Franciscolu eşcinseller yılda kaç erkekle yattıklarını hesaplayabilmek için hesap makinesine ihtiyaç duyar hale geldi. AIDS'ten ölen ilk beyaz orta sınıf eşcinsel erkeklerin, hayatlarında ortalama 1.100 isimsiz eşi olmuştu. ABD Hastalık Denetim Merkezi, bu insanları "sağlıklı genç erkekler" olarak nitelemekle hata etmişti. Birçok AIDS araştırmacısı hâlâ bu yanılsamadan kurtulamamıştır.

"Demokratik" seks saraylarında, dionizyak bir güçle, yeni ve egzotik cinsel ilişki biçimleri ortaya çıktı. Bunların en tutulanlarından biri yumruk-düzüşüydü. Bunun için birinin elini ya da kolunu eşinin kıç deliğine sokması gerekiyordu. Eşin anüsünün yalanması da oldukça popülerdi. *The Joy of Gay Sex*'te "en haz verici muamele" olarak övülen yalama, gay gazetelerinde "devrimci bir eylem" olarak niteleniyordu. Erkekler bu "muameleleri" genellikle kokain, Quaalude* ya da "*popper*" etkisindeyken yapıyordu. *Popper* (butil ve izobutil nitratlar) kasları gevşetiyor ve anüsün açılmasını kolaylaştırıyordu. 1970'lerin ortalarında eşcinsel cemaatinin yüzde 70'i tatlı muz kokulu nitratları kokluyordu.

Ancak, bu yeni bol uyuşturuculu, seks delisi kültürü benimsemeyen eşcinseller de vardı. San Franciscolu gazeteci Randy Shilts, eşcinsellerin kendilerini sevgi ve duygu yoksunu bir cinselliğin kölesi yaparak özgürlüğün tam aksini el-

(*) Bağımlılık yapan hipnotik metakualon maddesini içeren ilaç – e.n.

de ettiklerini söylüyordu. Eşcinseller yalnızca pozisyonlara ve orgazma önem vererek, doyurulamayacak bir şehvet düşkünlüğü geliştirmişti, çünkü "yaşadıkları, duygusal uyarılardan çok, duyu yeteneklerinin yükseltilmesine dayanıyordu". Rastgele cinsel ilişkinin, yumruk düzüşmesinin ve yalamanın belki de tek devrimci tarafı, eşcinselleri kan, dışkı, bakteri, protozoa ve virüslerle, Bangladeşli bir köylüden daha fazla karşı karşıya bırakmasıydı.

Bu yaşam tarzının bağışıklığı zayıflatan sonuçları kısa sürede zührevi hastalık istatistiklerine yansıdı. Eşcinseller erkek nüfusun yalnızca yüzde 8'ini oluşturmalarına rağmen, Kuzey Amerika'daki tüm frengi vakalarının yüzde 50'den fazlası onların arasında görülüyordu. Frengi vakaları 1970'lerde, hamam kültürünün bir sonucu olarak ikiye katlandı. Eşcinsellerin bereketli ilişkileri, 1960'ta 259 bin olan belsoğukluğu vakalarını da 1970'de 600 bine, 1980'deyse 1 milyonun üzerine fırlattı. Bir gecede ortalama 2,7 oranında hamam ilişkisi yaşayan Denverlı eşcinsellerin, evlerine frengi ya da belsoğukluğuyla dönme ihtimalleri yüzde 33'tü. Geleneksel zührevi hastalıklara ek olarak eşcinseller diğer cinsel enfeksiyonları da kolayca kapıyordu. 4,179 eşcinsel arasında yapılan araştırmada, bu kişilerin inanılmaz çeşitlilikte mikrobu barındırdıkları ortaya çıktı: Yüzde 37'sinin belsoğukluğu, 66,8'inin kasık biti, 18'inin zührevi siğilleri ve 17'sinin de uyuzu vardı.

Eşcinsellerin cinsel devrimi sırasında belki de en yaygın olan cinsel enfeksiyon, kan ve meniyle bulaşan, bulaştıklarının yarısında karaciğeri yavaş yavaş boğan Hepatit B'ydi. Eşcinsellerin cinsel devrimi öncesinde bu hastalık genellikle kan nakli yapılanlarda, uyuşturucu kullananlarda ve dövme salonlarının müdavimlerinde görülüyordu. Stonewall ve eşcinsel özgürlük hareketinden sonra eşcinsel erkeklerin üçte ikisi Hepatit B'ye yakalandı. Randy Shilts, eşcin-

sel bir erkeğin "tipik bir kentli eşcinsel ortamına adım atmasını izleyen on iki ay içinde" Hepatit B'ye yakalanma ihtimalinin beşte bir olduğunu belirtti. 1979'da ABD'nin beş farklı şehrindeki 3,816 eşcinsel erkeğin yüzde 60'ında Hepatit B görüldü. Eşcinsel olmayan erkeklerde bu oran yüzde 10'dan azdı.

Giderek daha fazla eşcinsel erkeği etkileyen başka bir bağışıklık düşmanı da meniydi. 1960'lardan önce eşcinseller tanımlanmış cinsel rollere sahipti. Hassas yetkililerin deyimiyle erkeklerden biri "giren" diğeriyse "girilen"di. Ancak, 1970'lerde Amerika'da giderek daha çok eşcinselin "pasif anal ilişki"yi tercih etmesiyle bu farklılık giderek yok oldu. Meni kalınbağırsaklarda güçlü bir zayıflatıcı görevi görüp bağışıklık sistemini kırmızı alarma geçiriyordu, özellikle de yırtılan bağırsak dokusundan kan dolaşımına karıştığında. Meni antikorları bağışıklık sisteminin üyelerini birbirine karşı kışkırtabilir ve çeşitli bağışıklık bozukluklarına yol açabilir. Birçok doktor, eşcinseller arasındaki rastgele ilişkilerin, bağışıklık bozukluklarında meniyi arka planda da olsa önemli bir rolle sahneye soktuğu kanısında.

Hamam kültürü de eşcinselleri Üçüncü Dünya'nın çeşitli sindirim sistemi enfeksiyonlarıyla tanıştırmıştır. *Shigellosis*, ateş, kusma ve kramp nöbetlerine neden olan bakteriyel bir hastalıktır. Bu, doktorların yoksulluk ve kötü sağlık koşulları yüzünden yiyeceğe, suya ve süte insan dışkısının karıştığı Mexico City ya da Manila'da bulmayı düşünecekleri bir hastalıktı. Beyaz orta sınıf erkekleri hamamlarda dışkısal maddeleri paylaşmaya başladıklarında, *shigellosis* seks ticaretinin adı geçmeyen bir parçası haline geldi. 1970'lerde, *shigellosis*'le tuvalete koşan Seattlelı eşcinsellerin yüzde 69'u hamamlarda cinsel ilişkide bulunmuştu. Üçüncü Dünya'nın, *amebiasis* (sıtma ile şistozomiyazdan sonra dünyanın üçüncü parazitik ölümcül hastalığı) ve *Giardia lamb-*

lia (uzun süreli ishale yol açan başka bir protozoan) gibi diğer mide hastalıkları da eşcinsellere yerleşti. Amerikan Hastalık Denetim Merkezi, 1972'de 2,500 olan *amebiasis* vakalarının, 1982'de 7,300'e çıktığını bildirdi. New York ve Los Angeles'taki eşcinsellerin yaklaşık yüzde 30'u, yeterince aç olmaları halinde bağırsak duvarını yiyerek karaciğere giren ve orada öldürücü apselere yol açabilen amipler taşımaktadır. 1969'da hayretler içindeki bir doktor Manhattan eşcinsellerinin "tropik bir adanın" hastalık profiline sahip olduklarını yazdı.

"Eşcinsel Bağırsak Sendromu" olarak adlandırılan hastalık, başka bir sağlık sorunu daha yarattı: Kötü beslenme. Kontrol edilmeyen protozonlar düzenli olarak bağırsaklarda beslenir ve sindirim sisteminin gıdaları emme yeteneğini yitirmesine neden olur. Kronik ishal de, ne kadar besleyici olurlarsa olsun, yiyeceklerin emilmesini ya da sindirilmesini imkânsız kılar. Örneğin *giardiasis*, bazı enzimleri safdışı bırakır. Kötü beslenme de AIDS gibi, bağışıklık sistemini zayıflatır ve yardımcı T-lenfosit hücrelerinin sayısını azaltır. 1970'lerde, eşcinsellerin ideali fidan gibi oğlan imgesi, parazitler ve kötü beslenmeyle daha da zayıfladı.

Salgının başlarında, bazı eşcinsel doktorlar ve Larry Kramer gibi bazı eşcinsel önderler yeni eşcinsel yaşam tarzının ölümcül bir karaktere sahip olduğunu fark ettiler. Ama Sonnabend ne zaman rastgele cinsel ilişkilerin "ciddi bir sağlık tehlikesi" olduğunu söylese, eşcinseller onu susturdu. Bazıları "Eşcinseller tıp biliminin bizi tanımlamasına, sınırlamasına ve bize hasta muamelesi etmesine bir kez daha izin veriyor," bile dedi. Kimileri de, "hayatlarını korumak adına hayatlarını karartmak" istemediklerinden rastgele cinsel ilişkilerden kaçınmayı reddetti. San Francisco hariç, hamamların çoğu açık kaldı, liberal görüşlü sağlık yetkilileri gözlerini yumdu ve gazetelerin ölüm ilanları, biyolojiye kafa tutan

AIDS'in en belirgin göstergesi olan Kaposi hastalığı, özellikle eşcinsel erkeklerde görülür ve pekâlâ ayrı bir zührevi hastalık olarak değerlendirilebilir (Alon Reininger/CPI).

genç orta sınıf erkeklerinin isimleriyle doldu. Sonnabend her zaman, birçok eşcinsel liderin ve doktorun HIV teorisini gözü kapalı desteklediklerini düşündü; çünkü bu teori, rastgele cinsel ilişkiyi bir şekilde temize çıkarıyor ve ölümcül sonuçlarını biraz aklı olanın kolayca göreceği bir ideali teşvik eden eşcinsel liderleri sorumluluktan kurtarıyordu. Bir AIDS tarihçisi olan Mirko Grmek, uyarıcı bir ses tonuyla salgına açıklama getiriyor: "Rastgele eşcinsel ilişkiler, kıtalararası ağıyla, AIDS virüsü için gerçek bir kültür aracısı görevi gördü. Tarihsel yenilik, kesinlikle eşcinselliğin kendisinde değil, rastgele ilişkilerin yoğunluğunda ve derecesindedir."

Amerikalılar yeni seks ve uyuşturucu deneylerinin beklenmedik tehlikelerle dolu olduğunu fark ederken, Afrika da kendi AIDS salgını için kendine özgü, verimli bir toprak keşfetti. AIDS'in burada uyuşturucu ya da eşcinsellikle ilgisi yoktu; Afrika'da AIDS evlerinden kopartılmış insanla-

rın yoksulluğu ve kalabalık şehirlerdeki evsiz insanların cinsel alışkanlıklarıyla ilgiliydi. AIDS Afrika'da büyük oranda bir şehir problemiydi. Batılı araştırmacılar başlarda kitlesel ölümler öngörmüş olsalar da AIDS Afrika'nın Kara Ölüm'ü olmadı. Hatta sıtma ile tüberkülozun gücüne bile erişemedi. Birçok salgın uzmanı AIDS salgınının etkisini yitirene kadar birkaç milyon Afrikalı'yı (nüfusun yüzde 1'i ile 5'i arasında bir sayı) öldürmüş olacağını, böylece kıtanın hızlı büyüme grafiğinde küçük bir düşüşe neden olacağını tahmin ediyor. Uluslar yok olmayacak, ama yüz binlerce fahişe, kamyon şoförü, göçmen işçi ve onların çocukları yok olacak.

AIDS bir "kök kazıyıcı" olmamasına rağmen, Afrika'da her şeyin yolunda gitmediğinin ciddi bir işaretidir. Nüfus patlamaları bir şekilde mikropların düzenini bozar, kıta da son zamanlarda hızla değişiyor. AIDS olsun olmasın, Afrika dünyanın en hızlı büyüyen nüfusuna sahip. Sahra Çölü'nün güneyinde yaşayan kırk iki ulus, dünya nüfusunun geri kalanından üç kat hızla çoğalıyor.

Afrikalılar, 14. yüzyılın Avrupalı köylüleri gibi, işlenebilir arazileri ve ormanları yok olan kavrulmuş topraklarda giderek daha çok aç insan üretiyor. Son yirmi yıl içinde sofraya oturan Afrikalıların sayısı yüzde 30 oranında artmış olmasına rağmen, gıda üretimi yaklaşık yüzde 20 oranında azaldı. Ayrıca iyi protein kaynakları da yok oldu. Çiftçiler daha fazla sayıda insanı besleyebilmek için geleneksel olarak yetiştirdikleri baklagiller ve darı yerine, sulu tarımla yalnızca pirinç yetiştirmeye başladı (bu da beraberinde sıtmayı getirdi). Toprakların dörtte birinin çöle dönmesiyle, her dört evden birine kıtlık ve kötü beslenme yerleşti. Aç kadın ve çocuklarda, önemli T-hücrelerine ev sahipliği eden timüs* küçülür ve timüsleri zayıflayan çocuklar genellikle virütik enfeksiyonlara ve AIDS benzeri ishale yenik düşer.

(*) Göğüsteki salgı bezi – e.n.

Afrika'nın kırsal bölgeleri giderek verimsizleşirken şehirler kalabalıklaştı. Bugün tüm Afrikalıların üçte biri şehirlerde yaşıyor. Sanayi Devrimi sırasında İngiltere'de olduğu gibi, tarlalardan fabrikalara uzanan yol çok kısa sürede katedildi. 1891'de Kenya'nın başkenti Nairobi'de yalnızca birkaç Avrupalı çadırı varken, 1920'de şehir çok ırklı bir yere dönüştü. Bugünse yıllık artış oranı yüzde 8 olan bir milyon nüfusuyla, gecekondularla kuşatılmış, 400 bin işsizi olan bir şehirdir.

Bu yüzyılın genelinde zührevi hastalıklar, Avrupalı mühendis ordusuyla birlikte Afrika'daki şehir inşaatlarına eşlik etmiştir. Afrikalılar hiçbir zaman cinsel açıdan tutucu olmadılar; birçok erkek için çokeşli hayat kabul gören bir yaşam biçimiydi. Çokeşlilik birçok kabile için mutlu bir idealdi. Çocuk yapmak, evlenmekten her zaman daha itibarlıydı. Ancak şehir yaşamı, Afrikalıların eş değiştirmesine yeni bir boyut getirdi. Sömürge döneminde birçok Afrika şehrindeki erkeklerin sayısı kadınların sayısının altı katıydı. Göçmen işçiler ve madenciler karılarını atadan kalma çiftliklerinde bırakınışlardı ve parasızlık nedeniyle onları yılda ancak bir kez ziyaret edebiliyorlardı. Yalnız ve çaresiz erkekler hayat kadınlarına koştu. Afrika şehirlerindeki kadınların yapabidiği tek iş de buydu. Hayat kadınlarını ziyaret Afrika yaşam biçiminin bir parçası oldu ve halen birçok şehirde bu oturmuş gelenek sürmektedir. Nairobi'deki işçilerin hemen hemen yarısının karıları hâlâ şehir dışındadır ve yılda ortalama 963 erkekle yatan hayat kadınlarının yaklaşık yarısı frengi ya da belsoğukluğu çekmektedir. Bu gerçekler, 1980'lerde Nairobi'de (ve Kampala'da) yaşayan her 100 bin kişiden 7 bininin belsoğukluğu kapmasını açıklıyor. (Londra'da bu sayı 310'dur). AIDS'ten önce frengi, cinsel organ siğilleri, hatta Kaposi hastalığı vakaları Afrika'nın nüfusu kadar hızlı artmıştır.

HIV'in belki de en önemli zührevi eşi şankrdır. Bu, Afrikalı erkeklerin yanlış olarak "kadın hastalığı" ya da "yara" diye adlandırdığı çok eski bir bakteri enfeksiyonudur ve belirtisi penis ya da klitoris üzerinde oluşan, acı veren, para büyüklüğünde bir yaradır. Uzun zamandır fahişelikle ve savaşlarla ilişkilendirilen bu hastalık, bugün erkeklerin sünnet olmadığı tropik ülkelerde çok yaygındır. Diğer zührevî hastalıkların geleneğine uyan şankr, önemli miktarda frengi ve HIV taşıyabilir. Nairobi'de uzun süredir zührevi hastalıklarla mücadele eden Kanadalı araştırmacılar sünnet olmamış şankrlı erkeklerin HIV enfeksiyonuna yakalanma ihtimallerinin, sünnet olmuşlara göre üç kat daha fazla olduğu sonucuna vardı. HIV virüsü en çok, erkeklerin sünnet olmadığı ve şankr yaraları taşıdığı Afrika ve Asya ülkelerinde ortaya çıkar.

Kanada'da en büyük heteroseksüel AIDS salgınının, STD (*sexually transmitted desease* – cinsel yoldan bulaşan hastalık – e.n.) oranı yüksek olan ve erkeklerin çoğunun sünnetsiz olduğu Newfoundland'de patlak vermesi tesadüf değildir. AIDS, erkeklerin yüzde 80'inin sünnetsiz olduğu Hindistan'da kontrol altına alınamamaktadır. Nijerya'da ise AIDS, yaygın kadın ticaretine rağmen, çok yavaş ilerlemektedir. Nedeniyse, tüm etnik grupların sünnet geleneğini sürdürmesidir.

Uganda da benzer nedenlerle salgının ilk önemli merkezlerinden biri oldu. Harap olmuş bu ülke, HIV'in bağışıklık sistemleri zayıf düşmüş insanları tercih etmesini gösteren iyi bir örnektir. Yirmi yıl süren despot İdi Amin yönetiminin ve kanlı bir gerilla savaşının ardından Uganda çok kan kaybetti. 1986'da nüfusunun yüzde 20'den azı temiz su kullanabiliyordu ve dört çocuktan biri dünyaya aç gözlerle bakıyordu. Tüberküloz, kızamık, sıtma ve ishal yıllarca bütün ülkeyi kasıp kavurdu. Askerler ise her yere yüksek miktar-

da STD zehiri yaymıştı. Uganda erkeklerinin çok azı sünnetli, birçoğu şankr'lıydı.

Afrika'da AIDS, büyük oranda, büyük şehirlerdeki fahişeliğe bağlı olarak bir kadın hastalığı olmuştur. Yalnızca yedi Afrika ülkesinde, HIV pozitif olan erkek ve kadınların sayısı birbirine eşittir. Orta ve Batı Afrika'nın diğer ülkelerinde, kadınlar erkeklerden çok daha hızlı ölür. Gana gibi ülkelerde AIDS'li olanlar yalnızca fahişeler ve onların pezevenkleridir, çünkü bunlar Fildişi Sahili'nin kırmızı ışıklı caddelerinden ülkelerine ölmek üzere dönmüşlerdir. Ganalı bir doktor olan Felix Konotey-Ahulu, HIV teorisinin yanıtlayamadığı bu ve benzeri noktalara dikkat çeker. Faaliyetlerini uzak köyleriyle sınırlayan fahişeler genellikle AIDS'e yakalanmıyor. Nadir görülen Afrikalı eşcinseller de. Tek istisna uluslararası otellerde çalışan ve Amerikan dolarları için pantolonlarını indiren genç erkeklerdir. Konotey-Ahulu, şehirdeki seks ticaretinin, köy fahişelerinde olmayan "bir şeyleri" yaydığından kuşkulanıyor. Bu "bir şeyler" de, şankr ve diğer zührevî hastalıklardır. Ahulu, hemofili hastaları gibi HIV-pozitif olan Ugandalıların da, bağışıklığı zedeleyen ameliyat, hamilelik, hatta jinekolojik muayene sonrasında aniden AIDS olduğunu da kaydediyor.

Şehirdeki fahişeliğe ve zührevi hastalıklardaki patlamaya ek olarak modern tıp da muhtemelen Afrika AIDS'ine yardımcı oldu. Birden fazla salgın uzmanı, AIDS'in Afrika'da, WHO'nun (Dünya Sağlık Örgütü) çiçek hastalığını kıta üzerinden silmesinden sonra ortaya çıktığını belirtmiştir. Bu bir tesadüf değildir. 1970'li yıllarda, WHO üyeleri büyük çabalarla Orta Afrika'da gençlere canlı çiçek aşısı yaptılar. Çiçek savaşçıları on üç yıl süren seferberlik boyunca iğneleri alevde sterilize edip kırk ya da altmış kez tekrar tekrar kullandılar. Genel bir kural olarak AIDS hastaları aşılanmaya pek dayanıklı değildir. HIV-pozitif olan Amerikalı bir asker, yapı-

lan bir çiçek aşısından sonra aniden AIDS olup öldü. Canlı aşı, bağışıklık sistemini doğrudan harekete geçirir ve virüsler gibi uyumakta olan devleri uyandırabilir. Mikrop tarihçisi Mirko Grmek, AIDS tarihine ilişkin düşündürücü çalışmasında güzel bir soru sorar: "Seropozitif ama hastalanmamış bir nüfusa uygulanan kitlesel aşılama, HIV'i 'uyandırmış' ve salgını tetiklemiş olabilir mi?" Çiçek konusu, bilim adamlarının anlayamadığı ve WHO'nun tartışmak istemediği bir başka AIDS bilinmeyenidir.

Grmek ayrıca AIDS'in bir zamanlar tüberkülozun işgal ettiği bir boşluğu doldurduğunu düşünüyor. Birçok bilim adamı bir hastalığın başarısının ya da başarısızlığının başka enfeksiyonların kaderini doğrudan etkilediğini unutur. Grmek, hastalığı, sonsuz sayıda tabakadan oluşan bir soğan gibi değerlendirir: Kabuğun birini soyduğunuzda altından bir başkası çıkar. Tüberküloz 20. yüzyılın ortalarında geçici bir yenilgi yaşadığında, AIDS'in maskesi düşmeye başladı. O tarihe kadar dünyanın en büyük katili olan tüberküloz, "bazı AIDS vakalarını görünmez hale getirdi ve hastalığın yayılmasını önledi". Başka bir ifadeyle, AIDS hünerlerini gösteremeden, tüberküloz hastanın işini bitirdi. Ancak aşılar, sanatoryum ve antibiyotikler tüberkülozu gerilettikçe, AIDS bu hastalık engelini yarıp geçmeye başladı. Artık izole enfeksiyon kıvılcımlarıyla sınırlanmayan HIV, ortalığı yakmaya hazırdı. Kan nakilleri, rastgele cinsel ilişkiler ve damardan uyuşturucu kullanımı yalnızca kibriti sağladı. Bir kez ateşlenince, AIDS tüberkülozu canlandıracak sinerjik bir etki kazandı. Bu öylesine güçlü bir etkidir ki, HIV taşıyan bireylerin vereme yakalanma olasılığı, taşımayanlara oranla 15 kat yüksektir.

Amerika ve Afrika deneyimlerinden AIDS konusunda çıkarılacak ders, HIV'in kendine özgü doğasının ve karmaşık biyolojisinin, salgının büyümesinde önemsiz bir rol oy-

nadığıdır. Ottawa Hastanesi HIV kliniği yöneticisi William Cameron, "Toprak, tohumdan çok daha önemlidir," diyor. "Salgının ilerlemesini belirleyen ev sahibi nüfustur."

Kinşasa fahişelerinin, San Francisco eşcinsellerinin, Tayland seks işçilerinin ve New York sokak gençlerinin hepsi de ortak deneyimlere ve davranışlara sahiptir. Bu çekirdek gruplar rastgele cinsel ilişkide bulunur, cinsel hastalıklar taşımaya meyillidir, bağışıklık sistemleri zayıflamıştır ve enfeksiyonlarını sünnet olmamış erkeklere kolayca bulaştırırlar. Bu koşulların olduğu her yerde AIDS patlamalarla ve sürekli büyümüştür.

Amerika'da olduğu gibi Afrika'da da halk sağlığının AIDS karşısındaki önerisi açıktır: "Dikkatli seviş", "bir gecelik ilişkiler"den sakın ve prezervatif kullan. Ama AIDS bağışıklık sistemini mahveden güçlerin bir birleşimiyse, HIV de yaralı bağışıklık sistemlerinin cinsel yağmacısıysa, bu güvenli seks hedefi dar görüşlü bir bakışı yansıtmaktadır. Hızlı bir seks yaşamı olan ya da seks ticaretine bulaşmış olan insanların prezervatiflerden daha fazlasına ihtiyaçları vardır. Rastgele cinsel ilişkilerin, insanları, bağışıklığı zayıflatan bir ortak pazara soktuğunu bilmeleri gerekir. Uyuşturucu kullananlar, bağımlılıklarının bağışıklığı mahveden etkilerinden yalnızca temiz iğnelerle korunamayacaklarını bilmek zorundadırlar. Etkili bir AIDS eğitim programı, doktorları da, kan nakillerinin, aşıların, antibiyotiklerin ve antiviral ilaçların bağışıklık sistemlerini zayıflatan özelliklerini yeniden öğrenmeye çağırmalıdır.

AIDS'in, bir virüsün alçakça işleri değil, "belli koşulların bir aradalığı" olduğunu kavrayan bir toplum, antiviral ilaçların ve aşıların, çeşitli seks, uyuşturucu ve kan kokteylleriyle beslenen bir salgını durdurmayacağını da kabul etmelidir. Gerçekten de, seksin sürüklediği ve zayıflayan bağışıklık sistemlerinin sürdürdüğü bir salgını durdurmanın tek

yolu, temeldeki toplumsal ve ekonomik etkenleri birer birer ortadan kaldırmaktır. Kuzey Amerika'da salgını yavaşlatmanın tek yolu, şehirlerin yenilenmesi, uyuşturucu danışmanlığı ve yeni iş olanakları yaratılması yönünde milyarlarca dolar harcamaktır. Bir evi, iyi bir işi olan ve kendine biraz olsun değer veren insanlar genellikle bağışıklık sistemlerine saygı duyarlar. Eşcinseller Kuzey Amerika'da farklı bir grup olarak varlıklarını sürdürmek istiyorlarsa, bir kimlik işareti olan rastgele cinsel ilişkilerden vazgeçmek zorundadırlar. Afrika'da salgın önlemleri, tarım reformunu, sınır tanımaz militarizme son verilmesini, seks ticaretinin ortadan kaldırılmasını içermelidir. Bu, Afrikalı kadınlar açısından, Afrikalı erkeklerin cinsel alışkanlıklarına meydan okumak anlamına da gelir. "Erkeklerin istedikleri kadar eşle ilişkide bulunmalarını sağlayan geleneksel ve yasal hakları" artık "Afrika kültürünün tartışılmaz bir özelliği" olmamalıdır. Afrika, kökten siyasal reformlar olmazsa, tıpkı Ortaçağ Avrupası gibi, kötü beslenen kitleleriyle salgın üstüne salgın besleyecektir.

Hükümetler ve doktorlar, AIDS'i insan kültüründeki gerçek bir bozulmanın işareti olarak değerlendirmedikçe, salgın frengi kadar kalıcı olacaktır. Bu durumda dört yüz yıl boyunca beklenmedik ölümler, yeni modalar, şarlatan hekimler ve yaygın bir prezervatif sevdası bekleyebiliriz. Tıpta uzun bir virüs çılgınlığına hazırlanan doktorlar, ne yoksulluktan ne de rastgele cinsel ilişkilerden söz eden fantastik teoriler üreterek ve tuhaf kanser ilaçları yaratarak geleneksel yetersizliklerini çoktan gizlediler bile. Tıp uzmanları AIDS üzerine bir düzine dergi çıkarmayı ihmal etmediler, şimdi de HIV üzerine düzenledikleri kongre ve konferanslarla sosyalleşiyorlar. Tüberküloz, tıpta kariyer edinme geleneğini yerleştirdi, AIDS de azimli ilaç üreticileri ile mikrop avcıları için bir fırsat oluşturuyor. AIDS, doktorların konferans

çılgınlığına aldırmayıp kendi programına geri döndüğünde, çok yakın bir gelecekte yeni bir salgın ortaya çıkacaktır. Cüzam, frengi, tüberküloz ve AIDS'in öğrettikleri, ölenlerin feryatları, öfkeli suçlamalar ve gizemli mikrop sohbetlerinin arasında kolayca unutulacaktır. Üstorganizma ne kadar uğraşırsa uğraşsın, Dördüncü Atlı ne kadar dolanırsa dolansın, insanlar henüz yapıp ettiklerinin biyolojik sonuçlarının sorumluluğunu üstlenmeye hazır değil.

Grmek'in yazdığı gibi, AIDS'in, teknolojik ilerlemenin virütik piçi olduğu gerçeğiyle yüzleşmeye de hazır değiliz. "Kan nakilleri tıbbi bir başarıdır, ama virüsler için bir araçtır," diyor tarihçi. "Çeşitli bulaşıcı hastalıkların kontrol altına alınıp ortadan kaldırılması büyük başarıdır, ama bu başarı AIDS'e kapı açmıştır. Sonuçta durum, Edward Tenner'in intikam teorisi diye adlandırdığı şeyin doğal sonucudur: 'Teknolojik ilerleme dünyamızı değiştirdi, ama sanki dünya, zekâmızı bize karşı kullanarak bizden intikam almaya çalışıyor.' "

11

Bakteri Rönesansı: Ölümsüz Mikroplar

"Şimdi, daha önce doğada var olmayan, hızla çoğalan organizmalarımız var. Onları biz seçtik. Eskiden insan hastalıklarının belki yüzde onuna, şimdiyse gördüğümüz insan hastalıklarının yüzde yirmisine, otuzuna neden olan organizmalarımız var. Antibiyotik kullanarak dünyanın çehresini değiştirdik."

Mark Lappe

Ona Pablo diyelim. Gerçek bir aileyle gerçek bir hayat yaşadı ve birkaç yıl önce, bakteri olsun insan olsun tüm ölümlere eşlik eden bir sonla öldü. Ama bu dünyayı biyolojik bir saatli bomba halinde terk etti.

Pablo, Buenos Aires sokaklarında kozmopolit bir milyoner, beş gürbüz çocuk babası, 49 yaşında bir adam olarak dolaştı. Birçok Kuzey ve Güney Amerikalı gibi o da düzenli olarak antibiyotik kullandı. Bir ateşle ya da can sıkıcı bir nezleyle karşılaştığında, Pablo kolay olanı seçti ve kendini köşedeki eczaneden aldığı ilaçlarla tedavi etti. Arjantin'de ve başka birçok ülkede antibiyotik için reçete gerekli değil-

dir. Pablo, haklı olarak, doktorunun da bir hap yazacağını, zaman kaybetmenin anlamsız olacağını düşündü. Tetrasiklin ve amfisilin mucizeleri birkaç adım ötedeyken can sıkıcı boğaz ağrıları ve tahriş eden öksürüklere ne gerek vardı?

Ama günün birinde Pablo'ya bir ateş musallat oldu ve can sıkıcı bir akraba gibi yakasını bırakmadı. Birkaç farklı antibiyotiği cömertçe kullanmasına rağmen, Pablo başka bir kahrolası mikropla yaptığı son tangoyu bitiremedi.

Mucize ilaçların başarısızlığından rahatsız olan Pablo uzman tavsiyesine gerek duydu. Doktoru Pablo'nun biraz solgun olduğunu fark etti ve kollarıyla bacaklarında küçük kırmızı benekler gördü. Yapılan kan testi ciddi bir teşhisle sonuçlandı: Akut lösemi. Sınıfının ve konumunun olanaklarından yararlanan Pablo, tedavi için hemen Boston'a gitti.

On günlük kemoterapi seansı iyi gitmişti, ama küçük bir sorun vardı: Pablo'nun ateşi düşmedi ve yüksek beyaz hücre sayısı azalmadı. Doktorlar Pablo'ya, *Escherichia coli* adlı bağırsak bakterisinin kanına yerleşmiş olduğunu açıkladılar. Ona antibiyotik pompaladılar, ama hiçbiri işe yaramadı. Sonra *E. coli*'yi test ettiler ve şaşırtıcı bir şey buldular: bakteri tam sekiz antibiyotiğe dirençliydi. Pablo'nun son on yıldır fazlasıyla kullandığı mucize ilaçlar da bunların arasındaydı: Amfisilin, sefalosporin, gentamisin, tetrasiklin ve diğer güçlü mikrop katilleri.

Sonunda iyi doktorlar Pablo'nun kemik iliğini lösemiden temizlediler, ama tedavisinden yirmi iki gün sonra zengin işadamı *E. coli*'ye yenik düştü. Bu mikrop normal olarak iyi huylu bir yaratıktı ve araştırmacı bilim adamları arasındaki popülerliği onu mikrop dünyasının laboratuvar faresi haline getirmişti. Ancak, sürekli antibiyotik kullanımı sakin fareyi korkunç bir yırtıcı kuşa dönüştürmüş, Pablo'yu da gerçek bir biyolojik tehlike haline getirmişti. Dirençli türler eskiden beri seyahat eder ve bir hastane ya da bakımevinde

ortaya çıktıklarında yaşamı hızla yok edebilir, medikal mucizelere dil çıkarabilirler. Pablo'nun bağırsaklarında taşıdığı öldürücü tür, dünyanın çeşitli toplumlarının güçlü ilaçlarını nötralize edebilecek potansiyele sahipti. Pablo'nun hap alışkanlığı, yalnızca onu öldürmekle kalmadı, Arjantin'i de tedavi edilemez bir hastalık üretecek bir deney kabına çevirdi.

İlaçlara dirençli bakterilerin yükselişi, dünyanın her yerinde tüyleri diken diken edip nabızları hızlandırıyor. Bu, yüzyılın en dramatik ve trajik tıp hikâyesidir. Frengiye yol açan *treponema* hariç, tüm bakteriler bir ya da daha fazla ilaca direnç geliştirebilir. Korkunç Ebola gibi seksî olmasa da, bu yeni mikrobik direnç salgını, zaman içinde daha fazla insana daha fazla zarar verebilecek ve manşetleri dolduran yeni virüslerden daha fazla zarara yol açabilecek bir potansiyele sahiptir.

Temel gerçekler bir Stephen King romanını andırır. Antibiyotiklerin keşfinden yalnızca kırk yıl, tıp cemaatinin bulaşıcı hastalıklar çağının sona erdiği yolundaki kibirli açıklamalarından da tam on yıl sonra, üstorganizma karşı saldırıya geçti. Tüberküloz ve kolera dahil, doğanın en acar mezar kazıcılarının hepsinin ilaçlara dirençli bir halde yeniden ortaya çıkması karşısında, aciz doktorlar şimdi alçak sesle "antibiyotik sonrası dönemden" söz etmektedir. Modern tıp, hap silahını tamamen tüketmişken, salgınların olmadığı bir yaşam hayali, bir sanal gerçeklik gibi varlığını sürdürür. Ama dünyanın her yerinde, stajyer hekimler ve aile pratisyenleri, zatürre, dizanteri, belsoğukluğu ve menenjit gibi yaygın ve çoğunlukla öldürücü enfeksiyonların tedaviye direndiği ya da son bir ilaçla tedavi edilebilir hale geldikleri 19. yüzyıl gerçeklerine geri döndüler. Pablolar ölmekle kalmıyor, ölmeyecek mikroplar üretmeyi de sürdürüyorlar. "Bu ciddi bir halk sağlığı sorunu ve bunu biz yarattık," diyor British Co-

lombia Üniversitesi mikrobiyoloji şefi Julian Davies. "Altın yumurtlayan tavuğu öldürdük."

Tavuğun öldürülmesi, bakterilerin ilaç direnci üzerine dünyanın önde gelen otoritelerinden Dr. Stuart Levy'ye göre "antibiyotik paradoksu"dur. Bostonlu araştırmacı ve Sağduyulu Antibiyotik Kullanımı Derneği'nin kurucusu, yaklaşık yirmi yıldır, yüksek antibiyotik tüketiminin nadir bakteri türlerini ya da "mucizeyi yok etme" yeteneğine sahip "üst mikropların" üremesini teşvik edeceği uyarısında bulunuyordu. Başka bir deyişle, insanlar tedavileri için ya da hayvan yemi olarak ne kadar çok antibiyotik kullanırlarsa, o kadar çok ölümsüz mikrop üreteceklerdi. Hastaneler, bakımevleri ve günlük bakım merkezleri, fazla antibiyotik kullandıkları için, bir Amerikan raporunda belirtildiği gibi, "insan sağlığını tehdit edecek mikrobik tehlikelerin doğacağı başlıca yerler" haline gelmiştir. Gerçekten de bu yerler, dünyanın kalabalık bakteri topluluklarından dirençli genleri alan ve bunları daha kalabalık insan topluluklarıyla tanıştıran birimler gibi iş görüyorlar.

Levy'nin alarm çanlarını çalmaya başlamasından beri, sözüm ona ilaç mucizesinin zayıflığı iyice ortaya çıktı. Uygun ortamda kulak ağrılarına, sinüs enfeksiyonlarına, zatürreye, menenjit ve bakterimiye yol açabilen pnömokok mikropları, artık penisiline pek aldırmıyor. Bu mikroplar eritromisin, klorampernikol ve diğer penisilin benzeri ilaçları da yendi. (İlaçlara dirençli bu türlerin hücre yapıları, normal pnömokoktan o kadar farklıdır ki, bazı bilim adamları onların ayrı bir tür olarak kabul edilebileceğini düşünüyor.) Atlanta şehrinde, Hastalık Denetim Merkezi'nin hemen dışında, pnömokok enfeksiyonu taşıyan altı yaşın altındaki beyaz çocukların yüzde 40'ı, penisiline dirençli türleri barındırıyor. İspanya'nın bazı bölgelerinde de dirençli türlerin oranı yüzde 40'lara çıkmakta. Sonuçlar çok açık: Tedavide da-

ha yüksek başarısızlık oranı, daha fazla tıbbî harcama ve insan eliyle üretilen daha fazla salgın hastalık. "Tüm kemoterapik ilaçlara dirençli bir bakteri patojeni artık bilim kurgu olmaktan çıktı," diyor Amerikalı bakteri bilimcisi Alexander Tomasz.

Dizanterinin divası *shigella* o kadar iyi silahlanmış olarak geliyor ki, dünyanın herhangi bir yerinde dört ya da altı antibiyotiği yenebiliyor. 1969'da Guatemala'da, *shigella*'nın mutant bir türü, mevcut tüm antibiyotiklere karşı koyunca, binlerce çocuk öldü. Doktorlar bu olay karşısında öylesine şaşırdılar ki, önce bu kanlı ishalin nedeni olarak bir amipi gösterdiler. Siz bu satırları okuduğunuz sırada, bütün Afrika'da yüzlerce insan vücut sıvılarını boşaltıyor, çünkü antibiyotiklerin tıbbi değeri jelibon şekerlerinden daha fazla değil. Üstelik, *shigella*'nın dirençli intikamı Afrika'yla sınırlı da değil. Kısa bir süre önce, orta yaşlı bir Hopi* kadını, idrar yolları iltihabı için uzun süreli bir ilaç tedavisinden sonra, yedi tür antibiyotiğe dirençli bir *shigella* türü doğurdu. Kadının tek başına yarattığı bu tür, ölümcül bir toplum sorununa dönüştü. Güneybatı yerlileri arasındaki *shigella* enfeksiyonlarının yüzde 20'den fazlası ilaçlara dirençlidir ve bu ilk üst mikropla akrabadır.

Shigella, büyük bakteri direniş hareketinin gerillalarından yalnızca biridir. *Neisseria gonorrhea*, bir zamanlar tek bir penisilin ya da tetrasiklin iğnesiyle tedavi edilebilirken, bir süre sonra belki de bilinen tüm tedavileri yenecektir. Hâlâ bulaşıcı hastalıkların öldürücü kralı olan tüberküloz, antibiyotiklere dirençli yeni türleri sayesinde, dünyanın birçok bölgesinde kelimenin tam anlamıyla kontrol dışındadır. Tüberkülozun bu olağanüstü rönesansı, bakterilerin dirençleri konusunda uzman olan Torontolu doktor Donald Low'u korkutuyor. Low, 1950'lerde babasının tüberküloz tedavisi için

(*) Hopiler, Arizona'da yaşayan bir Kızılderili kabilesidir – e.n.

ameliyat edilişini hüzünle hatırlıyor. Bu standart tedaviyi streptomisin gibi antibiyotikler izlemiş, ardından da bütün hastaların huzura kavuşmasıyla sanatoryum tamamen boşalmış. Bugün, tüberküloz hastaları, kuru kuru öksürüp öldükleri özel odalarda, bir kez daha tedavi edilemez mikrop türleriyle başbaşa kaldılar. "Bütün bunlar kırk yıl içinde oldu. Bu hiç de uzun bir süre değil."

Antibiyotiklerin doğal düzeni nasıl altüst ettiğini anlamak için, Kuzey Amerika'da doktor ziyaretlerinin en büyük nedeni olan, çocuklardaki kulak ağrısını ele alalım. *Streptococcus pneumoniae* ya da *Haemophilus influenzae,* bu sancılı vakaların çoğunun nedenidir. Sağduyulu bir tedavi için, ılık bir biyot ve iyi bir diyet önerilmelidir (süt ürünleri, çocuklarda kulak problemlerine yol açar). Ama Kuzey Amerikalılar ve doktorları teknolojik oyuncaklarını severler. Böylece her ikisi de penisilin türevleri olan amoksisillin ve ampisillin kullanılır. Bu ilaçlar kulak ağrısını çabucak geçirir (birçok vakada geçici olsa da), ama aynı zamanda çocuğun biyolojik yapısını da değiştirir. Bunu, sağlıklı bakteri kolonilerini azaltarak ve gerçekten yararlı askerleri, örneğin laktobasili gibi bağırsak düzenleyicilerini yok ederek yaparlar. Bu da çocuğun sindirimini bozar. İlaçlar, bir silahın patlaması gibi rastgele davranarak, kötü oyuncuları kontrol eden zararsız türleri de dahil strepin tüm çeşitlerini öldürür ya da yaralar. En sonunda da ilaçlar penisilin ailesine dirençli mikropları seçer. Birçok çocuk bu nedenle kulak ağrılarından bir türlü kurtulamaz ve kronik ilaç tüketicisi haline gelir – bu, cerrahi müdahaleyle sonuçlanan acıklı bir döngüdür.

Kulak ağrıları için çocuklara sürekli ve gereksiz şekilde ilaç verilmesi, strepin neden olduğu menenjit gibi yaşamı tehdit eden enfeksiyonların, birçok antibiyotiği yenebileceğini gösteriyor. Böylece mucize ilaçlar, yalnızca tek tek bakterilerin değil, büyük bakteri toplumunun da çehresini ye-

niledi. Sonuçta, antibiyotiklerin vücuda etkisi, böcek ilaçlarının toprağa etkisi gibidir: Bazı yaratıkları öldürürken başkalarına ayaklanma fırsatı verirler.

Bilim adamları bu gelişmelerin erken uyarılarını almışlardı. Penisilini, dünyanın ilk gerçek "tılsımlı kurşunu"nu (1920'lerde geliştirilen sulfonamidler sayılmazsa) bulan Alexander Fleming, daha 1945 gibi erken bir tarihte uyarıda bulunmuştu. Fleming, laboratuvarında bakteri öldüren bir küfün doğal ürünü olan penisiline dirençli bakteri türleri ürettikten sonra, acı bir kehanette bulundu: "İlaçla tedavide en büyük tehlike, ilacın düşük dozda kullanılmasıdır. Bu, enfeksiyonu temizlemek yerine mikropların penisiline karşı direnç geliştirmesini sağlayacak, penisiline dayanıklı ve bulaşıcı organizmalar doğuracaktır."

Savaş sonrasında, insanların penisilini şeker kadar kolayca satın alabildiği dönemde bu uyarılar unutuldu. Çok satılan ve aşırı kullanılan penisilin ile kardeşi antibiyotikler, tıp çevrelerinde hızla dokunulmaz bir statü kazandı. Bunun nedeni, ilaçların, aralarında Alman bilim adamı Paul Ehrlich'in de bulunduğu birçok araştırmacının, enfeksiyonları kimyasallarla fethetme yönündeki güçlü teknokrat arzularını gerçekleştirmesiydi. Antibiyotikler gerçekten de Ehrlich'in "yalnızca hedeflerini vuran tılsımlı kurşunlar" arzusunu yerine getiriyordu.

Bununla birlikte antibiyotiklerin bu ilk başarısı, bakteri tehditleriyle karşılaşan bağışıklık sistemini doğal yollarla desteklemeyi öneren ekolojik sağlık yaklaşımını öldürdü. Bu anlayışı ortaya atan çoğu Fransız ve Rus biyologlar, toprağın, yani bireyin ya da toplumun sağlığının, hangi mikropların yağmaya girişeceğini belirlemede, mikrobun kendisinden daha etkili olduğunu kavramışlardı. Bu yaklaşıma göre, kötü beslenen ya da hırpalanmış toprak, iyi bir madendi. Bu toprağa kimyasallar atmak mikrobu öldürebilirdi, ama top-

rağın kendisinin neden bakteri saldırılarından kolayca etkilenir hale geldiğini açıklayamazdı. Ancak bu çok boyutlu yaklaşım, doktor muayenehanelerini dolduran ilaç propagandaları arasında kayboldu.

Antibiyotikler başından beri gerçek bir tüketici fetişi, tıbbın yeni bir modası oldu. İnsanlar olmadık nedenlerle, nezle olduklarında (antibiyotiklerin tedavi edemeyeceği virütik bir rahatsızlık), kanser ya da baş ağrıları için antibiyotik kullandı. Ancak, doktorlar yeni teknolojiye kefil olmuşlardı ve frengi, stafilokok ve menenjitin sona erdiğini cesurca açıkladılar. "Her şeyden önce ve sonsuza dek penisilin!" diye haykırdılar. Bunu izleyen yirmi yıl içinde sefalosporin ve tetrasiklinin de dahil olduğu diğer antibiyotiklerin keşfi "mucize ilaçlar" mitini güçlendirdi. Bu ayrıca, her hastalık için bir hap olduğu hayalini ve tedavinin çaba göstermeden, çevremizdeki dünyayı kavramadan sağlanabileceği yolundaki teknolojik yanılsamayı sağlamlaştırdı. Böylece, bakterilerin kamuoyundaki önemi azaldı ve ilaç şirketleri de antibiyotik araştırmalarını giderek yarıya indirdi.

Ancak, bakteriler mucizelere inanmaz. Bakteriler kimyasal tehlikeye, en uygun direnme araçlarını belirleyip paylaşmak amacıyla toplu olarak birleşerek karşılık verirler. Fleming'in kehanetinin isabetliliğini doğrulayan ilk mikrop, kuşkusuz stafilokok oldu. İnsan vücudunda diğer 100 trilyon organizmayla birlikte yaşayan bu bakteri, hastanelerde yatan hastalar arasında cilt, yara ve kan dolaşımı enfeksiyonlarının en yaygın nedeni olma özelliğini sürdürüyor. Elli yıl önce birçok hastanede yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelen, askerlerin ve yanık kurbanlarının belalısı stafilo, büyük bakteri gen havuzuna müracaat etti ve penisilini kahvaltı niyetine yiyebilecek bir plasmid buldu. Plasmidler, kendi kendine çoğalabilen küçük DNA parçacıklarıdır ve bakteriler bunları aralarında sürekli değiş tokuş ederler. Stafilokok,

penisiline dirençli bu plasmidi, sürekli küfle savaşmak zorunda olan toprak bakterileri kolonilerinde buldu. Penisilinin ya yap ya öl baskısıyla, genler bakteri dünyasından hastanelere taşındı. Bu gelişmiş bakteri ağı sayesinde, savaşı izleyen beş yıl içinde Londra hastanelerindeki stafilokok enfeksiyonlarında penisiline dayanıklı türler yüzde 14'ten 59'a yükseldi. 1960 ve 1970'lerde, bu türler tüm dünyaya yayılarak penisilini güvenilmez bir tedavi haline getirdiler. Bugün, dünya üzerindeki stafilokokların yüzde 95'i penisiline dirençlidir.

Bakteri dünyasının tıp cemaatine gönderdiği bir sonraki uyarı Japonya'dan geldi. 1955'te, orta yaşlı bir Japon kadın, inatçı akıntılardan şikâyetçiydi. Rahatsızlığın nedenini araştıran doktorlar, sorumlunun *shigella* olduğunu buldular. Japon bilim adamlarını telaşlandıran bu teşhis değil, bu bakterinin sulfonamid, streptomisin, kloramfenikol ve tetrasiklinden etkilenmemesi oldu.

Dünyadaki ilk ilaçlara dirençli bakteri vakası yüzünden Japonya kan ağladı. Tanımlanmasından dört yıl sonra hâlâ salgınlara neden olan bakteri, hastanelerdeki birçok hastayı etkilemişti. Şaşkın Japon bilim adamları bakteri direncinin nedenini araştırdılar ve bu nedeni hastaların karınlarında buldular. *E. coli* de, burada aynı dört ilaca direnç gösteriyordu. Tokyo Üniversitesi'nin zeki mikrobiyoloğu Tomoichio Akiba, *shigella*'nın dirençli genlerini birleşme yoluyla *E. coli*'ye geçirdiği sonucuna vardı. Az da olsa insanların çiftleşmesine benzeyen bakteri birleşmesi, iki bakterinin birbirine değmesi ve iplikçiğe benzer bir protein yardımıyla plasmid değiş tokuşu yapmalarıdır. Akiba gerçekten de korkutucu bir şey keşfetmişti: Bir antibiyotik ya da antibiyotik grubu bir mikrobu etkisiz hale getirmeden önce, mikrop, gerçek bir gerilla gibi, direnme "bilgisi"ni diğer bakterilere geçirmiş olabilirdi. Japon bilim adamları ayrıca, gene-

tik olarak bir bufaloyla bir at kadar birbirlerinden farklı olan mikropların, ilaçları yenen bilgiyi sürekli olarak değiş tokuş edebildiklerini, hatta ettiklerini öğrendiler. O zamanlar bu gerçekleri pek az bilim adamı önemsedi.

Japon bilim adamları ısrarlı çalışmalar sonucu birden çok ilaca dirençli bakterilerin sırrını çözerken, Amerikalı bilim adamları antibiyotiklerin büyümeyi hızlandırdığını keşfetti. İlk antibiyotiklerden biri olan klortetrasiklinin birazını tavuk yemine karıştıran bilim adamları gözlerine inanamadı: Antibiyotik verilen tavuklar, yirmi beş gün içinde, yalnızca vitaminle beslenen tavukların üç misli olmuştu. Küçük dozlarda antibiyotiğin hayvanların büyümesini yüzde 50 oranında artırdığı öğrenildiğinde, ilaç sanayi hemen işe el atıp dünyanın her yerini antibiyotikli domuz, sığır ve tavuk yemleriyle doldurdu. Çiftçilerin, modern teknolojik ilerlemenin totaliter doğası karşısında seçme şansları yoktu. Ya ilaçlı yem kullanacaklar ya da pazarlarını kaybedeceklerdi. Bugün yalnız ABD'de hayvancılık sektöründe, yılda yaklaşık 10 milyon kilo, yani insanların kullandığının iki katı antibiyotik kullanılıyor. ABD'de yılda 6 milyar hayvan sofralar için yetiştiriliyor ve hemen hepsi şu ya da bu şekilde antibiyotik alıyor. Bazı İskandinav ülkeleri hariç, gelişmiş dünyanın çiftçileri eczacılara dönüşürken, hayvanlar da denetimsiz bir antibiyotik deneyinin parçası olmuştur.

Hayvanlara, balık da dahil (somon sanayi tek başına yaklaşık 27 milyon kilo ilaç tüketiyor), kırk yıl boyunca ilaç verildikten sonra, bilim adamları hâlâ antibiyotiklerin daha hızlı büyümeye nasıl yol açtığını bilmiyor. Tahminleri, genç hayvanların doğal olarak büyümeyi yavaşlatan bakterilere sahip olduğu ve mucize yemlerin bu bakterileri safdışı bıraktığı yönünde. Ama insanlar, Tabiat Ana'yı aldatarak ve hayvan yemini antibiyotiklerle kirleterek, bakterilere, dirençli genlerini seçebilecekleri yeni bir serbest pazar sağlamış oldu.

Şu anda birçok çiftlikte süregelen seçilim baskılarını tahmin etmek zor değil. Stuart Levy, sıradan bir ineğin bir günde insandan yüz kat fazla dışkı çıkardığını tahmin ediyor. Eğer yaşlı Sarıkız doğumundan beri antibiyotiklerle beslenmişse, dışkısı büyük ihtimalle antibiyotiklere dirençli mikroplar içerecektir. Bol miktardaki inek dışkısı çevreye bol miktarda mikrop sağlar. Mahallenizdeki ineklerin ne yediğini öğrenmek istiyorsanız, onların sahiplerini incelemeniz yeterli; çiftçilerin ve ailelerinin sindirim sisteminde, çiftlikte kullanılan antibiyotiklere dirençli bol miktarda bakteri bulursunuz.

İlaçlara dirençli bakterilerin hayvanlardan insanlara geçmesi çeşitli olaylarla belgelenmiştir. İngiltere'de ölümlere neden olan salmonella salgınının, danalar arasında çıkan, çeşitli ilaçlara dirençli bir bakteri türünün yol açtığı bir salgından kaynaklandığı anlaşıldı. Eski Doğu Almanya'da meydana gelen daha yeni bir vaka, çiftçilerin domuzlarına yeni bir antibiyotik olan streptotrisin yedirmesiyle başladı. İlk zamanlar ilaca direnç yoktu. Ama altı ay içinde, domuzların sindirim sistemlerindeki bakteriler dirençli bir gen edindi. İki yıl içinde dirençli gen, çiftlik işçilerinin ve ailelerinin taşıdığı *E. coli* topluluklarına girdi. Kısa bir süre sonra bölgedeki tüm idrar yolları enfeksiyonlarının yüzde birinde bu gen rol oynadı.

Birçok bilim adamı, özellikle 40 milyar dolarlık antibiyotik sanayii çalışanları, hayvan ile insan arasında gen aktarımı olduğunu gösteren kesin bir kanıt olmadığını iddia etse de gerçekler aksini söylüyor. Florida Dişçilik Koleji'nden bir grup araştırmacı, antibiyotiklere dirençli dişeti hastalığının tetrasiklin yemiyle beslenen hayvanların etinden geçtiğini kanıtladı. *Hamburger* tutkunlarının bildiği gibi, bakteriler her zaman pişirmeyle öldürülemez ve dirençli genler kanayan dişetleri aracılığıyla kolayca insanlara geçebilir. Sığırlar-

la insanlarda buldukları dirençli genlerin yüzde 99 oranında benzerlik taşıdığını gören araştırma grubu, "türler arasında ilaca dirençli genlerin aktarımı mümkündür," sonucuna vardı.

Bu yalnızca mümkün değil, her gün gerçekleşiyor da. Bu gerçek, bakteri direncinin son zamanlarda neden arttığının da açıklaması olabilir. Stafilokokun, "harika ilaç" penisilini yendikten sonra penisilinin yerini alan metisiline direneceği genleri harekete geçirmesi on yılını aldı. Ancak enterokokun (her yerde görülen bağırsak bakterisi), son antibiyotik olan vankomisini yenmesi yalnızca iki yılını aldı. Low bunun, "ciddi bir hastalığa yol açabilecek bir organizma için korkutucu" olduğunu söylüyor.

İlaçlara dirençli genler yeni bir gelişme değil. Afrika'nın vahşi hayvanları bir yana, Borneo ve Solomon Adaları'nda yaşayanların dışkı incelemeleri, ada sakinlerinin mucize ilaçların kullanılmasından çok önce, çok küçük dozlarda dirençli ve aktarılabilir genler taşıdıklarını göstermişti. Antibiyotiklerin çoğu doğal maddelerden yapıldıkları için, onlara direnme yeteneğine sahip genler bakteri dünyasında her zaman bulunabilmiştir. Ancak antibiyotiklerin gereksiz yere ve aşırı kullanımı bakteri dünyasını öylesine sarsmıştır ki, üstorganizma inanılmaz sayıda ve büyük bir süratle dirençli genleri öne sürmeye zorlanmıştır.

Bakterilerin, antibiyotikleri yenmek için uyguladığı mekanizmalar çok eski, hassas ve karmaşıktır. Bakteriler, ilaçları etkisizleştirecek genlerin nakli için birleşmenin yanı sıra, yer ve biçim değiştirir, birbirlerine sıvı nakleder ve genetik değişikliğe uğrar. Genler, bakteri virüslerinin birbirine eklenmesi, gövdeyi terk etmesi, hatta diğerini işgal etmesiyle değiş tokuş edilir. Montrealli doktor Sorin Sonea şöyle diyor: "Toplu halde yaşayan böceklerin ya da insanlarınkine benzer bir toplumsal davranışın bakteri dünyasında da

geçerli olduğu söylenebilir... Bakterileri birbirine bağlayan güç, bilgi parçacıklarının, özellikle genlerin sürekli değiş tokuş edilmesiyle kendini gösterir." Bu genler, bakterilerin daha sağlam hücre duvarları inşa etmelerini, antibiyotikleri sindirebilmelerini, hatta antibiyotiklerin hücre içinde birikmelerine fırsat vermeden dışarı atılmalarını sağlar. Yaratıcılık, bakteri dünyasının en belirgin özelliğidir.

Bakterilerin antibiyotikleri etkisiz hale getirmek için harcadığı çaba, "bir opera kadar etkileyici" olabilir. Bir enterokok topluluğu, sekiz direnen/savaşan gen ya da transpozon edindikten sonra, vankomisinin varlığını hissedebilir, eski hücre duvarlarını yıkıp, yeni ve geçirmez bir perde oluşturabilir. "Yalnızca vankomisinle yaşayabilen enterokok türleri var," diyor Low. "Yaşamını sürdürmek üzere böylesi kaynaklara sahip inanılmaz bir hasımla karşı karşıyayız."

Dahası, bakteriler tek bir ilacı etkisizleştirecek genetik araçlara sahip olduklarında bununla yetinmezler. *E. coli*, birkaç hafta süreyle tetrasiklin saldırısına uğradıktan sonra, yalnızca saldırgana karşı değil, yedi başka antibiyotiğe karşı da Hydra benzeri bir direnç geliştirir. Levy, "Bakteriler bir ilaca direndiklerinde sanki stratejik olarak diğer ilaçların saldırısını da sezinlerler," diyor.

Gereksiz antibiyotik kullanımı basit bir hap kullanma refleksi değildir, aynı zamanda yanlış ilaç kullanımıdır. Levy'ye göre, antibiyotik reçetelerinin yaklaşık yarısı gereksiz ve yanlıştır. Yanlış zamanda, yanlış mikrop için, yanlış dozda uygulanan yanlış ilaçlardır. Örneğin birçok hastane, dışarıdan başvuran enfeksiyonlu hastaların tedavisi için bir protokole sahip değildir, bu yüzden de yeteri kadar yakından izlenmeyen hastalıklar için farklı doktorlar, farklı dozda ilaçlar, hatta tamamen farklı ilaçlar verir. Hastaların bu reçeteleri tam uygulamaması da meseleyi iyice karmaşık hale getirir. Bakteriler bu tür tutarsızlıklar ve saçmalıklarla beslenir.

Amerikalı doktor Jeffrey Fisher'ın *The Plague Makers*'da yazdığı gibi, antibiyotiklerin amacı çok basittir: "Antibiyotiklerin, enfeksiyona neden olan organizmanın doğru olarak belirlendiği, belgelenmiş bakteri enfeksiyonlarının tedavisinde kullanılmaları gerekir. Ama sanki böyle bir kabul yokmuş gibi, bu gerekliliği unuttuk. Doktorlar bunun yerine giderek daha çok hastalığı kan, tükürük ve diğer vücut sıvılarının kültür sonuçlarını beklemeden ya da bu sonuçları dikkate almadan, kendi gözlemlerine dayanarak tedavi ediyor."

Ama tek sorumlular doktorlar değildir. Teknolojik bir toplumda, bireyin eylemlerinin biyolojik sonuçları, elde etme ve kullanma haklarından sonra gelir. Bugün birçok insan ilaçları, üç yaşındaki bir çocuğun şeker istemesi gibi talep eder. Antibiyotik alışkanlığımız yalnızca mantıksız değil, tehlikeli de; ama doktorların birçoğu hastalarını kaybetmektense istenilen reçeteyi yazmayı kabul ediyor. Patolog Mark Lappe, bütün bunlara rağmen doktorların bir gün "hasta için en iyi tedavinin, her zaman, hastane, toplum ve bir sonraki hastalar nesli için en iyi tedavi olmayabileceğini" kavrayacaklarını belirtiyor.

Bu savurgan ilaç kullanımı, ilaç şirketlerinin, antibiyotiklerini satmaları için doktor ve eczacılara maddi teşvikler verdiği Üçüncü Dünya'da çok daha ciddidir. Şili gibi ülkelerde, tifo ateşini düşürmek için kullanılan kloramfenikol gibi zehirli karışımlar bile (bu ilaç lösemiye neden olabilir) reçetesiz alınabiliyor. Bazı olaylarda antibiyotik kitlesel olarak dağıtılır. Endonezya hükümeti, Mekke'ye giden 100 bin hacısını koleradan korumak için "kahve dağıtır gibi, fıçılarla" tetrasiklin dağıtmaktadır. (Bu tür kararlar kolera türlerinin yüzde 50'sinin neden tetrasikline dirençli olduğunu açıklar.) Veba ya da başka mikrobik salgınlar Hindistan'ın bazı bölgelerini tehdit ettiğinde, hükümet derhal antibiyotik dağıtır. Afrika sokaklarında, çocuklar tehlikeli antimik-

robik ilaçları iktidarsızlığa ya da kâbuslara deva olarak satar. ABD'de evcil hayvan dükkânlarında el altından antibiyotik satılır. Örnekler uzayıp gider. "Her ülke bir bakteri kültürüdür," diyor Dr. Levy, "ve o kültürün tükettiği ilaçlar ayıklanma süreçlerini, nihai olarak da halk sağlığını etkiler".

Boston'da, Venezuela'nın Caracas'ında ve Çin'in Qin Pu'sunda sağlıklı çocuklar arasında yapılan bir araştırma bu gerçeği gözler önüne serdi. Çocukların hiçbiri antibiyotik kullanmamıştı. Bu özellikleriyle, dünya üzerindeki çocukların belki de yüzde 10'undan azını temsil eden ender bir gruptular. Yine de Çinli ve Venezuelalı çocukların taşıdığı *E. coli*, sekiz antibiyotiğe karşı dirençli genlere sahipti. Antibiyotiklerin daha bilinçli kullanıldığı Boston'dan gelen çocuklarda da dirençli genler vardı, ama bunların sayısı azdı. Araştırmacılar, bakteri direnç seviyesini düşük tutabilmek için, bireylerin çocukken sahip oldukları sağlıklı bakteri ekolojisini korumaları gerektiği sonucuna vardılar.

Gereksiz antibiyotik kullanımı, hastalıkların seyrini de değiştirebilir. İnsanlardaki bakteri topluluklarının sürekli yok edilmesinin sonuçlarından biri de mantar enfeksiyonlarındaki inanılmaz artış olmuştur. İyi bakterileri öldürüp bağışıklık sistemini zayıflatan antibiyotikler, sindirim sisteminde bulunan görece zararsız bir mantar olan *Candida albicans*'ı, kanser ve AIDS hastalarında ciddi, hatta öldürücü bir enfeksiyona dönüştürmüştür. Bir zamanlar küçük bir rahatsızlık olarak önemsenmeyen mantar enfeksiyonları, bugün hastane tedavisi gerektiren enfeksiyonların yüzde 40'ını oluşturmaktadır. Mantar enfeksiyonları körlüğe, kalp krizine, hatta kanın aniden pıhtılaşmasına neden olabilir. Mantarları yok edebilecek ilaçların sayısı çok azdır ve mevcut olanlar da bugün ciddi bir dirençle karşı karşıyadır. "Yeni mantar tehdidi" tamamen insan elinden çıkmadır.

Mikropların dünyası sınır tanımaz. İster Amerikan hasta-

nelerinde ister Üçüncü Dünya varoşlarında doğsun, ilaçlara dirençli genler hemen dünya vatandaşı olurlar. On üç antibiyotiğe direnç gösteren bir strep türü 1977'de Güney Afrika hastanelerinde çocukları öldürdü. Ancak bilim adamları bu üst türün, on yıl önce Papua Yeni Gine'de ortaya çıkan bir türle ilişkili olduğunu öğrendiler. Dünyadaki dirençli belsoğukluğu türleri ilk olarak, Amerikalı yetkililerin her gün yaptıkları penisilin iğneleriyle fahişeleri "hastalıktan korumaya çalıştığı" Saygon genelevlerinde görüldü. Teknokratların bütün yaptığı, bugün mücadele edilmesi yirmi yıl öncesine göre çok daha pahalıya mal olan, üstelik başarı garantisi de olmayan canavar bir mikrop yaratmak olmuştu. Bugün, bir ya da daha fazla ilaca direnç göstermeyen bir gonokok bulmaya çalışmak, 17. yüzyılda frengisiz bir aristokrat bulmaya çalışmaktan farksızdır.

Bugüne kadar, dirençli mikropların yol açtığı en kötü salgınlar hastanelerde gerçekleşti. Yirmi yıl önce, Avustralya'nın Melbourne şehrinde, çok sayıda ilaca dirençli stafilokok salgını tıp yetkililerini sarstı. Belirgin rengi nedeniyle "altın staf" olarak adlandırılan bu mikrop, hastalarda, hastaneye yatana kadar hiç karşılaşmadıkları cilt, beyin, idrar yolları ve kulak enfeksiyonlarına yol açtı. (Stafilokok, yapay kalp kapakçıklarından sondalara kadar çeşitli tıbbi gereçler üzerinde inatla yaşayabilir.) Melbourne hastanelerinde onlarca hasta tedavi edilemeyen enfeksiyonlar sonucu ölmeye başlayınca, doktorlar sorumlunun tüm güçlü antibiyotiklere direnen bir stafilokok türü olduğunu teşhis ettiler. Antiseptikler de mikrobu öldüremedi.

Salgın, hastalar kadar tıp personelini de dehşete düşürdü. Ambülans şoförleri bile, kendilerini ölmeyen mikroptan korumak için maske taktılar. Enfeksiyonu önlemeye çalışan yetkililer, sonunda ölümsüz türün hastane çarşaflarından ve lavabolardan yayıldığını anladı. Önlem olarak ellerin iyice yı-

kanmasını ve enfeksiyonlu hastaların tecrit edilmesini önerdiler. Üst mikrobu öldürebilen tek antibiyotik, 1956 yılında bulunan, oldukça zehirli ve pahalı bir antibiyotik olan vankomisindi. Bugün dünyanın birçok hastanesinde, enfeksiyonu durdurmak için son çare olarak kullanılan bu antibiyotik, bir zamanlar dolapta acil durumlar için bulundurulurdu.

Temiz eller, sıkı antibiyotik protokolleri ve vankomisin sayesinde, sonunda Melbourne salgını yendi. Ancak hâlâ, hastanelerinde bulunan stafilokokun yüzde 20 ya da 40'ını ilaçlara dirençli türler oluşturuyor. "Bir tür hastaneye yerleşti mi, ondan kurtulmak bir kediyi yakalamaya benzer," diyor Ontario bakımevinde benzer bir salgınla boğuşmuş olan Donald Low. "Organizmayı bir köşede görürsün, sonra bir bakarsın karşı köşede bir başkası. Bu, elinizle jöle tutmaya benzer." Bu yüzden bugün, Avustralya'nın Perth şehrindeki hastaneler, gelen tüm hastaları inceliyor ve stafilokokun üst türlerini taşıyanlar tecrit ediliyor. Hastalar yalnızlıktan hoşlanmasa da, bu uygulama toplumun geneline, güvenli hastaneler ve güvenilir bir tedavi sağlıyor.

Sınırlı bütçe, kötü eğitim ve kayıtsızlık nedeniyle, Perth örneği tek başına bir model olarak kaldı. Örneğin ABD, şimdi hastaların "entegre" kurumlar arasında, hasta sığırlar gibi dolaştırılacağı bir sağlık modeline geçiyor. Hastaların tek bir birim içerisinde tedavi edildiği günler sona eriyor. Hastalar artık, "belli bir bakım bütünlüğüyle", ihtiyaçları olan teknolojik müdahale derecelerine göre sistemin içinde bir o yana bir bu yana savrulacaklar. Ekonomik kaygıların yönlendirdiği bu karmaşanın ne sağlıkla ne de bakımla ilgisi var. Sağlık yetkilileri, hastaların dolaşımının, "akut hastaların koğuşlarıyla diğer birimler arasında organizma trafiğini kolaylaştıracak bir otoyol yaratacağını" açıkça itiraf ediyorlar. Böyle düşmanları olduğu sürece, dirençli bakterilerin dosta ihtiyaçları yok.

Hastanelerin ve doktorların kamu için umursamazca yarattığı dehşeti tam olarak kavramak için, Frankenstein'ın tüberküloz versiyonu bir canavarı düşünün. Gevşek halk sağlığı önlemleri, artan evsizlik ve HIV'in ortaya çıkışı, "ölümün bütün adamlarının Reisi"nin yeniden canlanmasında rol oynadı. (Tüberküloz, dünyanın en hızlı bulaşan ve en inatçı enfeksiyonu olarak hemşireler ve doktorlar arasında büyük bir saygı kazanmıştır.) Ancak, tedavi için bir değil dört antibiyotik gerektiren *Mycobakterium tuberculosis* türlerinin ortaya çıkmasının nedeni, 1970'lerde enfeksiyonlu hastaların, altı ile on iki hafta arası süren ilaç tedavilerinin tamamlanmasını reddetmeleriydi. Tüberkülozun üst türünün tedavisi (hastalığın yeniden ortaya çıkmayacağının garantisi olmadan) 150 bin dolara, yani önceki tedavinin on katına mal oluyor. Böyle bir enfeksiyonda hayatta kalma ihtimali 19. yüzyıldan farklı değil: yüzde 50.

Son zamanlarda, yedi ilaca dirençli bir tüberküloz türü New York'taki bir eğitim hastanesinde terör estirdi. Hastaneye yerel bir hapishaneden nakledilen bir HIV hastası, bütün genel belirtileri gösteriyordu: Ateş, öksürük ve kilo kaybı. HIV'in hastanın bağışıklık sistemini yok etmesi sonucu, *Mycobakterium tuberculosis* gözü dönmüş bir katile dönüşmüştü. Tecrit odasına kapatılan hastanın maske takmadan dışarı çıkmasına izin verilmiyordu. İsoniazid, rifampin, etambutol ve klofaziminle yapılan standart tedaviye rağmen hasta, hastaneye yatışının yirmi yedinci gününde öldü. Ama tüberkülozu ölmedi.

Tecrit odasındaki çürük havalandırma kanallarını kullanan mikrop gezintiye çıktı. Odanın dışındaki koridorda havanın dolaşmasını sağlayan kapı kanatları, tüberkülozlu havayı diğer hastaların odalarına taşıdı. Duvarlardaki havalandırmalar da mikrobu ortalığa yaydı.

Sonunda, kırk altı sağlık görevlisinde aynı tür görüldü ve

bunlara önleyici tedavi olarak isoniazid verildi. Bu hastalardan üçünde aktif tüberküloz gelişti ve bir ay içinde öldüler. Gırtlak kanseri tedavisi gören bir hasta bakıcı da, hastayla ilgilendikten sonra öksürmeye ve ateşlenmeye başladı. O da öldü. *Journal of Infection Control and Hospital Epidemiology*'de, bu vahşetle ilgili bir yazıda kuru bir ifadeyle "Tüberküloz enfeksiyonunun kontrolü için sürekli tetikte olunmalıdır," deniyordu. Bu tür alışverişlerin New York, Kahire, Yeni Delhi ve Bangkok sokaklarında, hiçbir enfeksiyon kontrolü olmadan sürekli ve düzenli olarak gerçekleşmekte olduğundan ise bahsedilmiyordu.

Bakteri direnci tehditi o kadar gerçek ve ciddi ki, yeni binyıl, Dracon'unkiler* kadar katı olmasa da, ortaçağ yasaklarını geri getirecek. Düşük seviyelerde ilaç direncinin yaygın olduğu ülkelere giden seyyahlar, mikrop durumları belirlenene kadar karantinaya alınacaklar. Tıp bilimi, insanları gayriresmî olarak iki sınıfa ayıracak: Direnç seviyeleri düşük olanlar ve üst mikroplar geliştiren "biyo-tehditler". Doktorlar giderek daha fazla sıradan ama tedavi edilemeyen vakayla karşılaşacak. Hastaların çoğu günlüğü 500 dolar tutan antibiyotikleri alamadığı için ölecek ve tedavinin tüm toplum için tehlikeli türler yaratma ihtimali karşısında diğerleri de ölmeye terk edilecek. Çok ilaca dirençli enfeksiyonları olan hastaların tecriti sıradan bir uygulama olacak. Yurttaşlar, hastaneleri ve bakımevlerini artık ilerlemenin simgeleri olarak değil, biyolojik varoşlar olarak görecek. Bu kurumlar, oralardan tedavi edilemez bir enfeksiyona yakalanmadan canlı olarak çıkılabilme özelliklerine göre sınıflandırılacaklar. Cesetlerin yakılması, tek cenaze biçimi olacak.

Tıp uzmanlarının antibiyotikleri suistimal etmesi ve kamunun teknolojiye kayıtsız şartsız güven duymasıyla, bak-

(*) MÖ 7. yüzyılda yaşamış, yasalarının katılığıyla tanınan Atinalı devlet adamı – e.n.

teri direnci salgını giderek güçlenecek. Aslında her şey adeta bir bakteri zaferinin hazırlığı gibi gelişiyor. Antibiyotiklerin hayvancılık sektöründe büyüme hızlandırıcısı olarak kullanılmasına son verecek bütünlüklü bir sivil hareket yok. Bu olmadığı sürece, endüstriyel tarım daha etkili ve daha güçlü katiller üretmeyi sürdürecek. Bu arada doktorlar, organizmaları ve direnç seviyelerini teşhis edecek birçok basit testin artık mümkün olmasına rağmen, hangi mikroplarla savaştıklarını bilmeden antibiyotik reçeteleri yazmayı sürdürüyor. Kuzey Amerikalılar, kendi sağlıklarının sorumluluğunu üstlenmek yerine, hastalıklarını iyileştirecek haplar bekleyerek gözü kara tüketiciler gibi davranmayı sürdürüyorlar. Kâr peşindeki ilaç şirketleriyse her zaman yaptıklarını tekrarlıyor: Pazarı, tüm toplum için pahalı biyolojik sonuçları beraberinde getiren ilaçlarla dolduruyorlar. (Bakteri direnci yalnızca ABD'ye yılda 8 milyar dolara mal oluyor.) Gece yarısının, korkunç felaketlerin ve dehşetli salgınların vakti yaklaşıyor; ama saatin tiktakları boş bir odada yankılanıyor.

Bu bakteri rönesansı, dünyanın bakterileri artık ilginç ya da önemli bulmadığı bir dönemde gerçekleşiyor. Artık manşetleri virüsler işgal etmekte, üstelik bilimsel kaynakları da tekellerine aldılar. Virütik salgınların hızı ve kaotik yapısı sayesinde virüsler, hız, dakiklik ve uyumsuzluk takıntısı olan teknolojik bir toplumun mükemmel fetişleri haline geldi. Böylece çok eski tarihlerine ve eşsiz genetik akışkanlıklarına rağmen bakteriler önemsenmiyor ve görmezden geliniyor. Ama insan türü üstorganizmaya saygı göstermeyi öğrenmedikçe ve teknolojik zorbalığını sürdürdükçe, dünya sağlığı biyolojik türden gerilla çatışmalarına giderek daha açık olacaktır. Aramızda, henüz tanımadığımız daha nice Pablolar var.

12

Ebola'nın Çırakları: Yeni Kuşak Virüsler

"Bir virüs, bir türü azaltarak o türe yararlı olabilir."
Karl Johnson, sağlık danışmanı

Merrill Bahe ile tüm diğerlerinin ölümü önceden bildirilmişti. Navajo halkının başlangıcından bu yana, yaşlılar aşırı yağmurun çöldeki yaşamın dengesini bozup kötü şeylere yol açabileceğini söylemişlerdi.

1993 İlkbaharı'nda, kapkara gökyüzü yarıldı ve yıllardır eşi görülmeyen, ölüm saçan bir tufan toprağı sele boğdu. Sonra, mayısın ikinci haftasında kötü şeyler olmaya başladı. Her şey, 19 yaşındaki maraton koşucusu Bahe'nin, sevgilisinin cenazesine giderken arabasının içinde nefes alışının durduğu gün başladı. Bahe, bilinçsiz ve morarmış halde Gallup Kızılderili Tıp Merkezi'ne getirildi. Dr. Bruce Tempest bütün uğraşlarına rağmen genç adamı hayata döndüremedi.

Ünlü bir maratoncunun nefes alışı aniden durursa, iyi bir doktor bunun nedenini merak eder. Dr. Tempest da bunu araştırdı; bir göğüs filmi, Bahe'nin akciğerlerinin sıkı bir

yağmur sonrası ıslanan çöl kumu kadar su dolu olduğunu gösterdi. Sonra doktor bir arkadaşının, mayısın 9'unda ölen hastasını hatırladı, onun da nefes alışı aniden durmuş ve hasta ölmüştü. Adı Florena Woody'ydi; Bahe'nin nişanlısıydı. Bu rastlantı karşısında dehşete düşen Dr. Tempest arkadaşını çağırdı ve tuttukları notları karşılaştırdılar. Sonra başka arkadaşlarını da aradılar. Bir gün içinde, sağlıklı beş başka gencin daha grip benzeri bir hastalıktan aynı şekilde, birdenbire öldüğünü öğrendiler.

Ölenlerin hepsi New Mexico'daki Gallup'tan bir saat uzakta yaşıyordu. Suçlunun, güneybatının olağan mikrobik şüphelisi olan zatürre olmadığı sonucuna vardıklarında (akciğerler yeteri kadar yıpranmamıştı), doktorlar ciddi bir bilinmezle karşı karşıya olduklarını anladılar. Dr. Tempest New Mexico Tıp Araştırmaları Bürosu'nu aradı.

Tempest'ın aramasından iki hafta sonra, yüzün üzerinde bilim adamı ve salgınbilimci "çölün sırrı"nı ya da medyanın taktığı adla "Navajo salgını"nı çözmek için yarışıyordu. Bu arada doktorlar da hastalığa "açıklanamayan akut solunum bozukluğu sendromu" adını taktılar. Mayısın sonuna kadar tuhaf hastalık dört eyalette birden görüldü: Utah, Arizona, Colorado ve New Mexico. Ancak ABD'nin en büyük Kızılderili yerleşimi olan Navajo, salgının merkezi olmayı sürdürdü.

Bilim adamları bir açıklama bulmak için Navajolara gittiklerinde, yaşlılar ve kabile hekimleri çam fıstıklarını gösterdiler. "Çok fazla," dediler. Ağaçlar, bu yüzyıl içinde yalnızca üç kere yıl boyu meyve vermişti. Böylesi bir bolluk bir soruna işaret ediyor, dediler. Ancak, bilim adamları fıstık bolluğunun neye işaret ettiğini değil, virütik ve bakteriyel suçluları arıyorlardı.

Mayısın 31'inde, eyalet salgın uzmanı Dr. Ron Voorhees, artık çileden çıktığını gösteren bir açıklama yaptı: "Bu in-

sanların gittiği ya da bir arada olduğu herhangi bir yer belirleyemedik. Hiçbir şey birbirini tutmuyor."

Hastalık güneybatıda doktorları şaşırtmaya, insanları tehdit etmeye devam ederken, yerel bir memeli uzmanı olan Robert Parmenter, fare nüfusunda müthiş bir patlama –on kat artış– kaydetti. Parmenter, farelerin bu aşırı nüfus artışına, yoğun yağmurların, otların bolluğunun, yumuşak toprağın yuva yapmak için kolayca kazılabilmesinin ve besin bolluğunun –çok fazla *piñon* ağacı– neden olduğuna hükmetti.

Hıyarcıklı veba, antraks, Lejyoner hastalığı,* mikoplazmalar, bitki zehirleri ve Navajo bitki ilaçları ihtimallerinin boş çıkması üzerine şaşkın bilim adamları çeşitli virüs ihtimallerini değerlendirmeye başladılar. Hastalığın neden rastgele ortaya çıktığı ve neden bulaşıcı olmadığı konusunda başka bir açıklama bulamamışlardı. Bir salgınbilimci "Tıpta bir deyiş vardır, bir hayvanın dörtnala koştuğunu duyarsanız aklınıza önce at gelir, zebra değil," diyerek *Albuquerque Journal*'a itirafta bulundu. "Biz kesinlikle bir zebralar ülkesindeyiz... Bu son derece dikkate değer bir olay."

Haziran ayı yaklaştıkça kötü haberler gelmeye devam etti. Red Rock'ta 13 yaşındaki bir dansçı kız soluksuz kaldı, 21 yaşındaki Henry Henio Jr. düğününden bir hafta önce gömüldü. Yirmi dört vakada (on ikisi öldü), beş ile sekiz gün arası bir dönemde semptomlar belirli bir düzen kazanmıştı: ateş, sırt ağrıları, kusma, ishal, öksürme, son olarak da akciğerlerin iflası.

Haziranın ilk haftasında bilim adamları "çölün sırrı"ndan kurtulabilen üç kişiden alınan kanlarda, bilinmeyen bir hantavirüs türü (bilinen beş hantavirüs türü var) belirlendiğini açıkladılar. Kuzey Amerikalı doktorlar bu virüs ailesinin bir üyesiyle (Hantaan) ilk kez, 3.000 askerin enfekte olduğu, 400 kadarının öldüğü Kore Savaşı sırasında karşılaşmış-

(*) Atipik pnömoni olarak bilinen bir tür zatürre – e.n.

tı. (Çinli hekimler bu hastalığın belirtilerini ilk kez bin yıl önce tanımlamışlardı.) Ancak New Mexico salgınına kadar hantavirüslerin hiçbiri Kuzey Amerika'da hastalığa neden olmamış ve virüs hiçbir zaman solunum yollarındaki rahatsızlıklarla ilişkilendirilmemişti.

Kemirgenler uzun zamandır tüm hantavirüsler için doğal bir ev sahibi olmuşlardır. Bir fare ya da sıçan, bir kez enfekte olduğunda, idrarı ve pisliğiyle mikrobu ortalığa yayar, insanlar da farkında olmadan solunum yoluyla ya da dokunmayla mikrobu kaparlar. Örneğin, her yıl 100 bin Çinli köylü, tarla farelerinin taşıdığı Hantaan virüsünün neden olduğu kanlı ateşle yatağa düşer. Pirinç hasadı sırasında köylüler düzenli olarak fare pislikleriyle temas edip solurlar, hasta olur ve genellikle de iyileşirler. Şanssız olanlar ölür. Bu ölümcül oyun, virüsün Kore'nin Seul şehrinin hemen dışında bulunan bir akrabasıyla da oynanır.

Navajo ölülerinin ya da hastalıktan kurtulanların evlerinde yakalanan kemirgenlerin yüzde altmışı aynı fare cinsindendi. Kuzey Amerika'nın güneydoğusu hariç her yerinde bulunan bu kemirgenlerin üçte biri hantavirüs testlerinde pozitif çıktı. New Mexico'daki "çölün sırrı"ndan bu yana bilim adamları Alberta, California ve Ohio'ya kadar uzanan geniş bir alanda hantavirüslerin neden olduğu yetmiş kadar solunum iflası tespit etti. Enfekte olanların yüzde ellisi solunum yeteneklerini kaybedip öldü. Eski tıp kayıtları, teşhis edilmemiş olsa da hantavirüsün insanları uzun yıllardır öldürmekte olduğunu ortaya koydu. Bilim adamları yeni virüse Muerto [ölüm] Kanyonu adını verdiler. Söz konusu yerde bir farenin ciğerlerinden alınan virüs serotipi, bir hastanın ciğerlerinden alınan virüsle genetik olarak tıpatıp aynı çıkmıştı.

Sonuçta, Navajo yaşlıları haklı çıktı. Çölde aşırı yağmur, toprağın olağan ekolojik dengelerini altüst etmiş, aşırı miktarda çam fıstığı üretmişti. Bu gıda zenginliğiyle fare nüfusu

patlamıştı, tabii virüs taşıyan dışkıları da. Sonuç, insanların virüsle temasının artması ve ani ölümler oldu.

Bilim adamları virüsü çabucak teşhis ettikleri için kendilerini kutladılar, ama hiçbiri salgının Justinianus'un hastalığıyla olan esrarengiz benzerliği konusunda yorum yapmadı. 6. ve 7. yüzyıllardaki salgın, insan ırkının neredeyse üçte ikisini yok etmişti. O salgın da, Muerto Kanyonu gibi, Hindistan ile Çin arasındaki kurak dağ eteklerinde basit bir iklim değişikliğiyle başlamıştı. Sağanak yağmurlar kemirgen nüfusunda ani bir artışa neden olmuştu. Sonuç olarak bir bakteri enfeksiyonu olan *Y. pestis* bayram etmişti. Enfeksiyon bir süre sonra, Kara Ölüm'de olduğu gibi kara sıçanlara sıçramış ve Avrupa, Kuzey Afrika, Hindistan ve Çin'de insan topluluklarını yok etmişti. Soğuk havanın gelmesiyle bakteri oldukça bulaşıcı bir zatürre biçimini almıştı. Neyse ki Muerto Kanyonu bulaşıcı değildi; bulaşıcı olma eğilimi de göstermedi. Ama "çölün sırrı"nın, insanlık tarihinin başından beri çöllerde yankılanan tanıdık bir ezgiyi andırdığına kuşku yok.

Televizyon izleyenlerin çoğu Muerto Kanyonu virüsünün, oldukça büyük bir ekolojik sahadaki oyunculardan yalnızca biri olduğunu artık biliyor. Her türlü ölüm çığırtkanı bu sahada tuhaf ortaçağ habercileri gibi beliriyor. Son zamanlarda kışkırtılan bu virüsler isimlerini, bilimsel geleneğin ısrarıyla, ilk kez ortaya çıktıkları şehirlerden alıyorlar: Junin, Machupo, Sabya, Guranito, Hanann, Ebola, Marburg, Lassa, Rift Vadisi. Virüs uzmanlarını kaygılandıran, yalnızca bu seri katillerin korkunçluğu değil (bilim adamları bu virüslerle uğraşırken kendilerini tamamen koruyan uzay giysileri giyer), ziyaretlerinin giderek sıklaşmasıdır. Teknolojik insanın bugün doğayla oynadığı satranç oyununda, virüsler insanı birbiri ardına ölümcül matlarla yendi. Richard Breston'un dünya çapında çoksatan bir kitap olan Ebola biyografisi *The Hot*

Zone'da karamsar bir dille belirttiği gibi, "yeryüzünün ekolojisinin tahrip edildiği yerlerden virüsler çıkıyor... Bir bakıma, dünya insan türüne karşı bir bağışıklık tepkisi oluşturuyor."

"Yeni kuşak virüsler" ifadesini ilk kez 1989'da Rockefeller Üniversitesi'nden virüs bilimci Stephen Morse kullandı. Morse bu ifadeyi seçmekle, korku duyulan Andromeda türü gibi, genetik değişikliğe uğramış yeni türleri değil, "bir toplumda birdenbire ve hızla ortaya çıkan" mevcut, hatta çok eski virüsleri kastediyordu. Gerçekten de şimdilerde manşetleri dolduran virüslerin çoğu eski kâbusların kahramanlarıdır: Grip, kuduz, Hepatit A, B, C, D, dang hummaşı ve yedi üyeli herpes ailesi. Kanlı ateş ya da Ebola ve Marburg gibi diğer virüsler, egzotik ve yabancı görünür. Ancak Morse'un uykularını kaçıran virüsler "henüz teşhis edilmemiş olanları"dır. (Bu arada, virüslerin sayısının yıldızlar kadar çok olduğunu ve bilim adamlarının şimdiye kadar yalnızca 5.000'ini tanımladıklarını belirtelim.)

Virüslerin, kendi yaşam ortamlarından çıkıp insanları öldürme yönündeki giderek artan arzuları, Morse'un "virüs trafiği" olarak adlandırdığı, hayvan topluluklarında doğal olarak var olan hastalıkların insana transferinin bir sonucudur. Modern insan, yağmur ormanlarını işgal ederek, dev şehirler kurarak, sürekli seyahat ederek ve iklim değişikliklerine yol açarak (kızılötesi ışığı bazı virüsleri harekete geçirebilir), virüs trafiğini öylesine hızlandırmıştır ki, AIDS'te olduğu gibi virüslerin birbiriyle çarpışması kaçınılmaz hale gelmiştir. Teknolojik ilerlemenin alamet-i farikası, belki de biyolojik istikrarsızlıktır. "Bu," diyor Morse, "virüsler için iyi bir zaman".

Ne kadar iyi bir zaman olduğunu, 1959 gibi erken bir tarihte Machupo virüsü gösterdi. Diğer birçok katil gibi, o da karmaşık bir sınır bölgesinde ortaya çıktı: Doğu Bolivya'nın

Machupo Nehri kenarında. Küçük bir fare üzerinde dolaşan virüs, bir sıtmayla mücadele seferberliğinde kullanılan DDT'nin bölgedeki kedileri zehirlemesine kadar rahatsız edilmeden uyudu. Kedi ölümleri, Bolivya'nın sınır kovboylarını hayatlarında ilk kez toprak sahibi yapan 1952'deki sosyal devrimlerle aynı zamana denk geldi. Bu insanlar sofralarını doldurmak için nehrin kenarındaki yüksek ovalarda mısır ve sebze yetiştirdiler. Ayrıca evlerini ve bahçelerini de *alturas*'lara* taşıdılar. Bütün bu ekip biçmeler, bölgenin ilk sahibi olan nadir bir tarla faresi türünü rahatsız etti. Yeni bir yer arayan fareler, insanların *casa*'larına** doluştu ve düşmanları kediler de ortalıkta olmadığı için hızla çoğaldılar. Tabii Machupo virüsü de.

1962'de Amerikalı üç bilim adamı hastalığın yaygın olduğu San Joaquin kasabasına geldiğinde, Machupo, bulaştığı her iki hastadan birini öldürüyordu. On bir kişilik bir ailenin dokuz üyesi ölmüştü. Köylüler salgına *el typho negro*, Kara Tifüs adını takmıştı. Virüs, bir haftalık kuluçka süresinden sonra insanları ateşler içinde bırakıyor, dişetlerinde, burunda ve bağırsaklarda kanamalara yol açıyordu. Bunu, titreme nöbetleri izliyordu. Sonra da saçların dökülmesi ve ölüm. Neler olup bittiğini anlayamadan üç Amerikalı da hastalığa yakalandı ve neredeyse ölüyorlardı. İki yıllık hummalı bir çalışmadan sonra, bugün hatırı sayılır bir virüs dedektifi olan Karl Johnson, virüsün kemirgenlerin idrarıyla yayıldığını anladı.

Bulgularını kanıtlamak isteyen Johnson, salgına son vermek üzere bildik bir yöntem kullandı. San Joaquin kasabasını ikiye böldü, bir tarafta kalan evlerin hepsine fare kapanları yerleştirdi. Bir hafta içinde, farelerden temizlenen bölgedeki ölümler sona ermişti; oysa farelerin cirit attığı diğer ta-

(*) İsp., "yüksekler" – e.n.

(**) İsp., "ev" – e.n.

rafta Machupo öldürmeye devam ediyordu. Johnson, yiyecek yığınlarını kemiren farelerin gece boyunca evlere işediği sonucuna vardı. Sabahları, kahvaltı hazırlanırken yerlerin süpürülmesi alışkanlığı, yeterli dozda Machupo'nun yiyecekler üzerine ve insanların akciğerlerine dolmasını sağlıyordu. Kedilerin yeniden evlere girmesi ve bol miktarda fare kapanı dağıtılması sayesinde Machupo o zamandan beri Bolivya'da pek görülmedi. Ancak bu virüs, insanların farkında olmadan şaşırtıcı virütik olaylara yol açabildiklerini gösteren iyi bir örnektir.

Machupo, tropiklerde tek başına ortaya çıkmadı. Bolivyalıların öldüğü sırada, Arjantinli tarım işçileri de başka bir kanlı ateş olan Junin'le boğuşuyordu. Bu arenavirus de bilinmeyen bir tarla faresiyle taşınıyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Buenos Aires'in eteklerindeki ilaçlanmış mısır tarlalarının genişlemesi, yabani otların düzenini öylesine değiştirdi ki pek bilinmeyen bu kemirgen birden bölgenin efendisi haline geldi. Her sonbaharda biçerdöverli hasatçılar tek ürün seven bu yaratıkları ezip havaya Junin bombaları yaymaktadır. Her hasada birkaç insanın ölümü eşlik eder. 1989'da Venezuelalı köylüler, bir ormanı temizleyip, orada yaşayan pamuk farelerini yerlerinden ettiklerinde, başka bir kanlı ateş keşfettiler – üstelik ölümcül sonuçlarıyla. Bunu, 1990'da Brezilya São Paulo'da ortaya çıkan Sabya izledi.

Virüs bilimcileri korkutan başka bir kanlı ateş de Batı Afrika'da Nijeryalı elmas işçileri arasında ortaya çıktı. 1960'ların sonlarında, madenciler idrarı ve tükürüğü Lassa saçan kurnaz bir sıçanın (bu sıçanlar kapanlardan uzak durmalarıyla ünlüdür) yaşadığı topraklarda çöplerin yığıldığı kasabalar kurdular. Bu korkutucu kan enfeksiyonu, adale ağrılarına, vücutta kızarıklıklara, kanayan yaralara ve saçların dökülmesine neden olur. Öldürme oranı yüzde 40'tır ve Batı Afrika'da hastanelerdeki ölümlerin yaklaşık yüzde

30'unun nedenidir. Cerrahlar enfeksiyonun hastaneleri kapatacağından korkmaktadır: Bir ameliyat ekibinin tüm üyeleri, Lassa enfeksiyonu taşıyan bir kadına sezaryen yaptıktan sonra ölmüştü.

1989'da, Chicago'da bir Nijeryalı hastalandığında, en kötü ihtimali düşünen tıp yetkilileri adamın ilişkide bulunduğu 102 kişiyi dikkatle inceleyip hastalığın belirtilerini aradılar, ama yalnızca hasta Nijeryalı öldü. Adam Lassa'dan ölen annesinin cenazesi için ülkesine gitmiş ve geri döndüğünde beraberinde yeni kuşak virüslerden birini getirmişti. Bu olay dünyanın biyolojik açıdan ne kadar güvensiz olduğunu ve salgınların nasıl bu kadar kolay yayılabildiğini ortaya koydu: Seyahat eden bir hasta, hırslı bir mikrop ve yüz ilişki.

Ortaya çıkan başka bir virüs de, Afrika'nın Rift Vadisi'nin adıyla anılır. Virüs, 1970'lere dek, Avrupa'dan getirilen hayvanlarda görülen, koyun, keçi ve sığırlarda düşüklere ve ölü doğumlara neden olan basit bir enfeksiyondu. *Aëdes pseudoscutellaris* sivrisineğinin taşıdığı hastalık, büyük yağmurlardan sonra Afrika'nın otlaklarına yayılır. Hayvan sürülerine bir kez yerleştikten sonra başka sivrisinekler virüsü diğer dört ayaklı kurbanlara taşır. Bilim adamları buna "şeytani yaşam döngüsü" adını verir. 1930'larda Rift Vadisi'nde, Kenyalı çobanlar virüsün Avrupa'dan getirilen koyunlar arasındaki ilk salgınını haber verdi. Avrupa'dan getirilen hayvanlar Afrika'nın uygun yerlerini işgal edene ve Mısır'da Asuan Barajı inşa edilene dek, bu eski virüs Afrika'nın insan ve hayvan topluluklarıyla fazla bir soruna yol açmadan uyum içinde yaşamış gibidir.

1977'de, teknolojik bir abide olan barajın inşasından altı yıl sonra, Nil Vadisi'ni kasıp kavuran salgın, 800 bin hektar genişliğinde bir bölgede insanları ve hayvanları yere serdi. Suyun cezbettiği çobanlar ve sürüleri, virüs için bereketli topraklardı. Ayrıca barajın durgun ve sığ suları, *Aëdes* için

ideal bir üreme yeriydi. Virüs, çobanların ve rüzgârın yardımıyla Mısır'a ulaştığında, ekolojik bir katliam meydana geldi. 200 bin kişi ciddi şekilde hastalandı, 600 kişi ateş ve karaciğer iflası nedeniyle öldü. Birçok insan gözlerini ve aklını yitirdi. Hayvan sürülerinin yok oluşu İncil'deki boyutlardaydı ve Mısırlılar o yıl et yiyemedi. Senegal, Moritanya ve Madagaskar'da yapılan barajlar da, yüzlerce kişinin öldüğü benzer trajedilere yol açtı. Gerçekten de tropik iklimde baraj inşa etmek bugün kestirilemeyen biyolojik sonuçlara yol açan tehlikeli bir iştir. Bu virüs, bilim adamlarını kaygılandırmaktadır; çünkü dünyadaki sivrisineklerin çoğu hayvan sürülerinin yakınında yaşar ve mikrobu kolayca taşıyabilirler. Örneğin ABD'de virüsü taşımaya çok uygun otuz kadar yerli sivrisinek türü vardır. Virüsü ABD'ye taşımak için bütün gereken, hasta hayvanların ithali ve uyuklayan bir gümrükçüdür. Böylece, Rift Vadisi bir gün Ebola kadar ünlü olabilir.

Ebola da, Machupo ile Lassa gibi kanamalara neden olur ve gösterilen ilgiyi gerçekten hak eder. Organları birkaç gün içinde parçalanmış etleriyle kan göllerine çevirebilen her virüs, haklı olarak korkunç bir üne kavuşacaktır. Üst düzeyde bir biyolojik tehlike olarak sınıflandırılan Ebola, on kurbanından dokuzunu öldürür. Bu orana ulaşan çok az sayıda mikrop bulunmaktadır. (Richard Preston, Ebola virüsüne "kök kazıyıcı" adını verdi.) Bilim adamları, lamba teline benzeyen küçük bir mikrop ailesi olan bu filiovirüsü, basınçlı odalarda, yüksek filtreli maskelerle incelerler. Ebola konusunda en küçük bir dikkatsizlik, ölüm demektir.

Bilinen ilk Ebola salgınları, 1976'da Afrika'nın en yoksul iki bölgesinde, Sudan ile Zaire'de patlak verdi. Bunlar muhtemelen ilk Ebola'nın salgınları değildi, ama Afrikalılar kadar Avrupalıları da etkileyen ilk salgınlardı. İlk kurban, Yambuku'daki bir Belçika misyonunda görev yapan bir öğretmendi. Virüsü ya yağmur ormanlarında avlanırken ya

da sterilize edilmemiş bir şırıngayla sıtma aşısı olurken kaptı. Afrika hastaneleri enjekte edilebilen ilaçlara çok güvenir, ama şırıngalarını düzenli olarak sterilize edecek araçları ya da fonları yoktur. Günde 300 hastaya yeniden kullanılan iğnelerle ilaç şırınga eden Yambuku hastanesi, kanla geçen virüs için uygun bir depo oluşturuyordu.

Dr. William Close, *Ebola* adlı kitabında, öğretmenin ölmeden önce "öğütülmüş kahveye benzer koyu renkli bir safra kustuğunu" yazar. Ardından ölenler, ölüyü yıkayanlar ya da hastaneyi ziyaret edenlerdi ve hastane kısa sürede kusmuk ve kanla dolu bir dehşet evine dönüştü. Afrikalılar kötü ruhlardan şüphelenirken, Belçikalı rahibeler hastalığın sarı humma olduğunu düşündüler ve mucize ilaçlarının işe yaramamasına hayret ettiler. Avrupalılar hastalığı kapan hemşirelerden birini uçakla, kokuşmuş kulübelerin, bozuk yolların ve sefaletin şehri Kinşasa'ya götürdüler. Virüs istese, buradan dünyanın her yerine kolayca ulaşabilirdi.

Karl Johnson olay yerine geldiğinde, salgın doruk noktasına ulaşmıştı. "Durumun kötü olduğunu ve yeni bir şeyle karşı karşıya olduğumuzu anlamıştık," diye anlattı Preston'a. "Virüsün, grip gibi havadaki zerreciklerle bulaşıp bulaşmadığını bilmiyorduk. Ebola havadan bulaşabilseydi, dünya bugün tamamen farklı bir yer olurdu."

Salgın başladığı gibi ansızın sona erdi. Bilim adamları Ebola'nın yağmur ormanlarında nerede saklandığını ya da neden istediği zaman ortaya çıktığını hâlâ bilmiyorlar. Son on dokuz yılda Ebola, Zaire ile Sudan'da iki kez daha göründü ve bir kez de Washington DC dışındaki bir maymun evinde ortaya çıktı. Ebola Reston adı verilen tür, yalnızca maymunlar için tehlikeliydi ve kökeni Filipinler'di. Bununla birlikte Reston virüsü özel bir genetik değişikliğe uğramıştı: Havayla bulaşabiliyordu. Ebola, kanın dışında daha etkili ulaşım araçları bulmaya kararlı bir mikroba benziyor.

Afrika'nın en sorunlu ülkelerinden biri olan Zaire'yi sarsan son Ebola salgını 1995'te Kikvit'te meydana geldi ve dünya basınının manşetlerinde boy gösterdi. Her zaman yaptığı gibi, apandisit şüphesiyle yatırılan bir hastanın Ebola bombası olduğunun anlaşıldığı bir hastanede patlak verdi. Üzerlerine sıçrayan kanla hastalanan cerrah ekibi hastalığın şehre yayılmasına yardımcı oldu. Salgın 300 kişiyi öldürdü. (Doktorlar önce salgına *shigella*'nın neden olduğunu sandılar.) Köylüler hastalarla ilgilenmenin ya da ölüleri yıkamanın hastalığı kendilerine bulaştırdığını anlayıp bu uygulamalara son verdiklerinde ölümler sona erdi. Ardından Ebola karanlık köşelere saklandı. Yeniden ortaya çıktığında, nezle kadar kolay hareket edip veba kadar zalimce öldürebilir.

Kamuoyu son zamanlarda dikkatini Ebola'ya çevirirken, çok daha eski tehlikeli virüsler, sahne arkasında gizlice iş gördü. Afrikalıların "çökerten ateş" dediği Dang,, taşıyıcısı *Aëdes aegypti*'nin, sarı hummanın da taşıyıcısı olan bu sivrisineğin sayesinde, bütün dünyada muzaffer bir geri dönüş sergiliyor. Dang insanları şiddetli baş ağrılarına, görme kaybına ve eklem ağrılarına kadar değişen çeşitli belirtilerle gerçekten de çökertiyor. Ama sağlık uzmanlarını asıl korkutan, Dang'ın yeni ölümcül kimliği; *kanlı* ateş ya da şok sendromu. İlk kez 1953'te Manila'da görülen hastalığın bu yeni türünü taşıyanların yüzde on ya da on beşi ateşleniyor, bütün vücutları kanıyor ve komaya girip ölüyorlar.

Uzun zamandır tropiklerde görülen bir hastalık olan Dang, İkinci Dünya Savaşı öncesinde geri çekilme halindeydi. Ancak artan havayolu ulaşımı (mikrobu alan gezginlerde hastalık belirtileri ancak bir hafta sonra ortaya çıkar), bu belanın dört farklı türünün dünyanın başka yerlerine ulaşmasını sağladı. Sonuç olarak bugün birden fazla tür, aynı coğrafyayı paylaşır. Tercih ettikleri yerler, kullanılmış bardak ya da araba lastiği gibi *aëdes aegypti*'yi barındırmaya uy-

gun atıklardan çok miktarda bulunan büyük tropik şehirlerdir. Dang'in bir türüne yakalanan ve duyarlı hale gelen biri başka bir türe daha yakalanırsa, bu kişide kanamalı ateş olma ihtimali üç yüzde birdir. Bir kurama göre, birden çok enfeksiyon kapan kişinin bağışıklık sistemi daha kolay bozulmaktadır. Başka bilim adamlarıysa, "2. tür Dang"ın tek başına kanlı ateşe yol açabilme yeteneğine sahip olduğuna inanıyor.

Her halükârda Dang, Amerika kıtasını ilk kez 1981'de, 344 bin Kübalı'yı etkilediği, 116 binini hastanelik edip 158'ini öldürdüğünde vurdu. Dang, geçtiğimiz on yıl içinde Ekvador, Peru, Costa Rica ve Venezuela'da adından sıkça bahsettirdi. Şimdi Güney Asya'nın çocuklarını hastanelik eden bu hastalık, Latin Amerika ile Karayipler'deki çocukları da hastaneye kapatmaya kararlı görünüyor.

Serbest piyasa ekonomileri de Dang'a yeni bir araç sağladı: *A. albopictus* ya da kaplan sivrisineği. Bir zamanlar yalnızca Asya'da yaşayan bu Dang yayıcı, 1985'te Japonya'dan ihraç edilen kullanılmış araba lastikleri içinde Amerika'ya gitti. *A. aegypti*'den daha fazla virüs taşıyabilen bu saldırgan kan emiciler, bugün yirmi Amerikan eyaletinde yerleşik durumdadır. Bu senaryoya biraz nemli hava, sürekli küresel ısınma, yetersiz halk sağlığı denetimi ve şehirlerin giderek kalabalıklaşmasını eklerseniz, Dang'ın nasıl dünyanın en hızlı yayılan hastalıklarından biri haline geldiğini anlarsınız.

İnsanların dünyasında ölümcül virüs değiş tokuşlarına neden olan etkenler, hayvanlar dünyasında da ölümlere yol açıyor. Her hayvan sahibinin belası olan parvovirüsü ele alalım. 1979'un sonlarında bu virüs kedilerden köpeklere geçti ve köpek yavrularında kalp yetmezliğine, daha büyüklerinde de ciddi ishale yol açtı. En küçük ve basit mikroplardan biri olan parvovirüs, yalnızca hızla bölünen hücrelerde üreyebilir. Bu nedenle yavru köpeklerde kalp hücrelerini, bü-

yüklerde de mide hücrelerini hedef alır. Bu virüsün kedileri neden terk ettiği ve aracı olarak başka bir türü kullanıp kullanmadığı henüz anlaşılamamıştır. Ama bugün ortalıkta üç parvo türü olduğu biliniyor.

Serengeti'nin aslanları da son zamanlarda tehlikeli virüs trafiğine tanık oldu. İki davranış araştırmacısı, 1995'te, 250 aslandan oluşan araştırma gruplarının üçte birinin kasılıp sarsılmaya ve ölmeye başladığını gördüklerinde, yetkililer buna bir köpek virüsünün neden olduğunu açıkladılar. Bu bulgu bilim adamlarını dehşete düşürdü, çünkü aslanlar ve virüslü köpekler Afrika'da yüzlerce yıldır bir aradaydı; yani ya virüs son zamanlarda genetik değişikliğe uğramıştı ya da bir parka hapsolmuş mutsuz aslanların bağışıklıkları, hastalıktan etkilenmelerine yol açacak kadar bozulmuştu. Bilim adamları ayrıca son zamanlarda parkın çevresindeki insan ve köpek nüfusunun önemli oranda arttığını, dolayısıyla virüsle temasa davetiye çıkarıldığını belirttiler.

Ölü yunuslarla fokların da denizlerdeki virüs değiş tokuşu hakkında anlatacakları vardır. 1987 ile 1991 yılları arasında Avrupa denizlerinde bu memelilerin binlercesi öldü. Sibirya'daki kitlesel fok ölümünü Kuzey Denizi'ndeki ve Akdeniz'deki yeni ölümler izledi. Bilim adamları sonunda insan kızamığına ve köpek virüsüne çok benzeyen dört yeni virüs teşhis ettiler. Gerçekten de Sibirya salgını, hastalıktan ölen köpeklerin Baykal Gölü'ne atılmasından kaynaklanmış olabilir. Ama virüslerin hepsi bir şekilde yardım görmüş gibidir. Ölü hayvanların çoğunun karaciğerlerinde aşırı miktarda PCB gibi kirleticiler vardı ve bu da onların bağışıklık sistemlerinin çökmesine neden olmuştu. Birçok virüse yardımcı olan sıcak hava da denizlerin çoğunu ısıttı. Virüsleri ve bakterileri besleyen dev yosun oluşumları memelilerin ölümünde bir rol oynamış olabilir. Sonuçta, denizlerdeki virüs trafiğinin de karadaki kadar yoğun hale geldiği kesin.

Bugün insanları korkudan öldüren ve bilim adamlarını ekolojiyi hesaba katarak düşünmeye zorlayan virüs etkinlikleri pek de yeni sayılmaz. Çiçek gibi virüsler uzun bir tarihe sahiptir ve insanların çevreye zarar verici etkinlikleriyle uyandırıldıklarında ortaya çıkmayı sürdüreceklerdir. Bu anlamda virüsler değişmemiştir; ama insanların, virüs bakımından zengin olan ormanlarda, otlaklarda ve denizlerde bıraktığı izlerin boyutları ve sayısı kesinlikle değişmiştir. Beş milyar insanın, biyolojik bir tepkiye yol açmaksızın, iklimi istediği gibi değiştirebileceği ya da diğer türleri yok edebileceği düşüncesinin çılgınca bir yanılsama olduğu, artık bazı bilim adamlarınca kabul ediliyor.

Ne var ki, birleşik bir savunma inşa edebilme yeteneğine sahip üstorganizmanın aksine, virüsler daha çok 20. yüzyıl teröristleri gibi davranıyor. Bombalarını hiçbir uyarıda bulunmaksızın bırakma eğilimindeler. Bu biyolojik roketlerden birinin nükleer bir bomba gücüyle patlaması artık yalnızca bir zaman meselesi.

Son Söz

Salgınların geleceği Yeni Dünya'nın çiçek hastalığı kadar hareketli ve Rönesans'ın frengisi kadar başa çıkılamaz gibi görünüyor. Bu gözlem korkutucu değil, düşündürücü olmalıdır.

Dünya nüfusu bugün öylesine artmıştır ki, bir raslantıyla üstorganizmayla karşılaşmak, trafik kazaları kadar kaçınılmazdır. Beş milyar insan artık istese de toprağı yok etmekten, çöp dağları oluşturmaktan ve Atlı'yı uyandırmaktan kaçınamaz. Hastalıktan ölümleri, on bin yıl önce inekleri evcilleştiren, ağaçları kesen ve toprağı süren köylüler başlattı. Kıtlık ve savaşlar bu öldürücü karışıma ilave edildi. Bunlara cevap olarak, cüzam hastaneleri yarattı, sıtma ırkçılığı teşvik etti, veba feodalizmi yendi, tüberküloz evlerin tabanına mantarlı muşamba döşedi. Gelecekte de salgınlar gelip gidecektir, cüzam gibi belirgin lekeler, AIDS gibi güçlü sosyal damgalar bırakarak. Mikropların enerjisi üzerine kurulu uygarlıklar, yine bakteri ritimlerine uygun olarak kurulup yıkılacaklardır.

Her türlü tıbbî donanıma rağmen, üstorganizma bir işkolik olmaya devam ediyor. Sıtma ile tüberküloz ölüm tablo-

larının yine en yukarısında, çünkü sulama ve evsizlik giderek artıyor. Dünya Sağlık Örgütü, yüzyılın sonuna kadar 30 milyon insanın erken yaşta öksürerek öleceğini tahmin ediyor. Tüberkülozun bugün "küresel bir sağlık krizi" olduğu açıklandı. Her renkten yetişkin, antikorlarını kızamık ya da difteri karşısında kaybediyor, bu da aşıların artık bir işe yaramadığını, bağışıklık sistemlerimizin daha fazla uzlaşmacı olduğunu ve mikropların değiştiğini gösteriyor. Salmonella ve *campylobacter* (ishale neden olan bir mikrop) insanın midesinde giderek daha sık bulunuyor, çünkü tavuk çiftlikleri bu mikropları tıpkı şehirlerin salgınlar üretmesi gibi üretiyor. Dang, Latin Amerika ile Asya'da yine popüler, çünkü virüsü taşıyan sivrisinek, varoşları kuşatan atılmış plastik bardakların, eski araba lastiklerinin ve diğer çöplerin içinde kolayca ürüyor.

"Yeni kuşak" olduğu söylenen hastalıkların çoğu aslında kolera gibi "yeniden ortaya çıkan" eski enfeksiyonlar. Son iki yüzyılda, sudan kaynaklanan bu hızlı ve etkili katil, dünyayı yedi kez dolaşıp yoksulların kanını emdi. *Vibrio cholerea*, muhtemelen kirletilmiş Ganj Nehri'nde doğdu ve yosunlarla yaşadı. Bakteri bu ortamda küçülür, diğer mikroplarla sohbet edip fırsat kollar. Okyanusların ısınması, kirlenme ve kızılötesi ışınları muhtemelen bu inanılmaz yaratığın yeniden harekete geçmesinde rol oynadı. Son büyük kolera salgını muhtemelen Bangladeşli bir köylünün sulu dışkısında başladı, bir yosuna tutunup biraz dinlendi, bir geminin sintine suyunda gizlice yolculuk etti, sonunda da Peru'nun Lima şehri açıklarında denize atıldı.

Bakteri bir kez yutuldu mu insan bağırsağında çoğalır ve güçlü bir zehir salgılar. Şiddetli ishal ve kusma, yüzü çökertir, dudakları morartır. Kolera yüz yıllık bir aradan sonra Peru'yu 1991'de yeniden yokladı ve kıtada tura çıktı. Bir milyondan fazla Latin Amerikalı tuvaletlere koşturdu

(mahallelerinde bulabildilerse) ve binlercesi öldü. 1993'te Hindistan'da koleranın 139. türü ortaya çıktı; bu tür, bir öncekinden daha vahşiydi. Koleranın müttefikleri olan yoksulluk, kötü sağlık koşulları ve kirlenmiş su kaynakları tam bir işbirliği içindeler. Mikropların işlerinin başı sonu yok.

Kolera, yoksulları yığınlar halinde öldürmeye devam ederken, gelişmiş dünya "et yiyen mikrop" kâbusları görüyor. Medyanın abartması sayesinde birçok insan "dörtnala kangren" ya da çürütücü fasya iltihabının adlarını duydu. Eti ya da kasları birkaç saat içinde kokulu bir hamura çeviren ve vücudu zararlı toksinlerle zehirleyen bir hastalığı önemsememek zor olsa da, et yiyen bir mikrop yeni değildir. Her yerde her zaman görülen, A grubu streptokok, iki yüzyıl önce de yaralı denizci ve askerlerin etlerini yiyordu.

Bu öldürücü cilt enfeksiyonunun o zamanlar askerî hastane koğuşlarını neden doldurmuş olduğunu ya da neden şimdi yeniden ortaya çıktığını kimse bilmiyor. Ama birçok biyolog, bir bukalemunun iş başında olduğunun farkında. Strep A, 19. yüzyılda çocuklar arasında kızıl biçiminde ortaya çıktı. Şehirlerin aşırı kalabalıklaşmasından yararlanan kızıl, küçük ama ölümcül dalgalar ya da büyük ama daha az ölümcül sel baskınlarıyla geldi. Kamu sağlığı önlemlerinin artmasıyla kızıl ortadan kayboldu, ama daha sonra, 1980'lerde "zehirli şok sendromu" ile yeniden ortaya çıktı. Bağışıklık sistemini kötü toksinlerle mahvederek her yaşta insana saldırdı. Muppet Show'un yaratıcısı Jim Henson'u birkaç saat içinde öldürdü.

O da yeniden et yiyen kılığında geri dönmüştü. Son yıllarda strepin en korkunç şekli Norveç'te yüzlerce insana saldırdı ve ünlü bir Kanadalı siyasetçinin bacağını kaybetmesine yol açarak İngiltere basınında ürkütücü manşetlere konu oldu. Bu mikrobun bulaştığı insanların yaşama şansı yalnızca yüzde 20'dir. Doktorların A grubu streptokoku hak-

kında kesin olarak söyleyebileceği tek şey, onun "biçim değiştiren" bir tarihe sahip olduğu ve bütün genetik değişikliklerinin beklenmedik anlarda ortaya çıktığıdır. Bazı doktorlar şimdi, bu mikrobun, dünyanın büyük şehirlerinde öldürücü kızıl salgını biçiminde ortaya çıkma niyetinde olduğunu öne sürüyor. Strep en azından, üstorganizmanın sınırsız bir şaşırtma ve uyum sağlama yeteneğine sahip olduğunu kanıtlıyor.

Her uygarlık, farkında olmadan kendi öldürücü harikalarını kendisi yaratır; küresel ısınma da bir sonraki salgını çağırıyor olabilir. İnsanın yarattığı sanayi, atmosfere çok fazla karbondioksit püskürterek üstorganizmanın başlıca var olma nedenine, hayatı mümkün kılan gazların düzenine meydan okudu. Bu düzeni değiştirmenin sonuçları şimdiden görülüyor. Sıcaklık yükselince tarım yapılan topraklar kurur, yaşlılar ölür, böcekler ortalığa yayılır ve havayı kirleten maddeler şehirlerde yoğunlaşarak, dünyanın en hızlı büyüyen hastalığına, yani astıma yol açar. Sıtma ve bazı sindirim sistemi tutkunu amipler, bu gelişmelerden yararlanıp şimdiden, eski sınırlarının dışına çıkmaya, daha yüksek kesimlere ve kuzey iklimlerine yolculuğa başladı bile. 1987'den beri sıcaklığın ve yağışın rekor düzeyde artması sonucu, Afrika'nın en yoğun nüfuslu ülkesi olan Ruanda'da, sıtma vakalarında yüzde 337 artış oldu. Dünyanın yeni derdi olan cilt kanseri de insanlara, dünyanın koruyucu ozon tabakasını yok ettiklerinde, bağışıklık sistemlerinin kaldıramayacağı kadar çok kızılötesi ışınına maruz kalacaklarını hatırlatan bir uyarıdır.

Modern toplumların yeniden düzenlediği alanlar yalnızca küresel ve yerel çevreler değildir. İlerleme ve iyi yaşama peşindeki insanlar atmosferde olduğu kadar kendi bağışıklık sistemlerinde de delikler açıyor. Son yüzyıl içinde insan türünün hastalıklara karşı doğal savunması, bütün tarihinde olduğundan daha fazla yara aldı. Tahribin nedenlerinden

bazıları su kirliliği, kötü beslenme ve hava kirliliği gibi eski nedenler. Kokain, böcek ilaçları, radyasyon, *fast food*, kızılötesi ışınlar, elektromanyetik dalgalar ve plastik alerjileri de yeni nedenlerden bazıları. Anne sütüyle beslenmeden genel olarak vazgeçilmesi ve gereksiz antibiyotik kullanımı, T-hücreleri sayısını azalttı. Bütün bu gelişmelere kafa yoran az sayıda doktor, bilinmedik stres çeşitleri bağışıklık sistemini yıprattıkça, insan türünün her yeni neslinin giderek zayıflamasından kaygı duyuyor. AIDS, sağlımızın çökmekte olduğunu gösteren son salgın olmayacak.

İnsanın savunma sistemi zayıfladıkça, üstorganizma güçlendi. Antibiyotikler gibi modern tıp teknolojileri, çözdüklerinden daha büyük sorunlar yarattı. Dünyanın farklı bölgelerinde, birbirinden farklı ekolojik koşullarda yaşayan bakterilerin hepsinin tetrasikline dirençli genler taşıması şaşırtıcıdır. Birçok doktorun ve yurttaşın bu gelişmeyi bir sağlık sorunu olarak kabul etmemesi daha da ürkütücüdür. Sonuç olarak, üst mikropların üremesi, gelecek nesilleri ölümcül tehlikelerle tehdit eden günlük bir trajedi haline gelmiştir.

Dördüncü Atlı, uygarlığı kestirilemeyen şekillerde değiştirerek yeniden dolaşmaya başladığında, modern tıp, tarihi aklayanlar arasındaki geleneksel yerine oturacaktır. Doktorlar şimdiye kadar hiçbir büyük salgının ilerleyişini durduramadı ya da etkileyemedi, bunu becereceğe de benzemiyorlar. Teknolojik toplumların parçalanmış yapısı yüzünden, ölümler başladığında bir konsensüs ya da ortak bir toplumsal tepki oluşturulamıyor. En gelişmiş ve zengin halkların, kitlesel ölümlere en açık insanları içerebileceğini AIDS kanıtladı. Teknolojiye yersiz bir güvenle sarılan modern kültürler, geleneksel bilgeliklerini ve Tanrı önündeki tevazularını yitirdiler. Dördüncü Atlı geldiğinde, Afrikalı köylüler köylerini yabancılara kaparken, New York ile Paris'teki kabileler insan haklarını tartışıp var olmayan ilaçlar talep eder-

ler. Yoksullar sessiz kadercilikleriyle yaşamın ölümden sonra da devam ettiğini ve salgın hastalıkların birçok tarih yapıcıdan biri olduğunu anlarlar. Gelişmiş dünyanın zenginleriyse gelecekte ektiklerini biçeceklerdir.

Modern tıp da ektiğini biçecektir. İlaçlar, aşılar ve muhteşem gen mühendisliği merakı bir yeterlilik yanılsaması yaratmasına rağmen, salgınlar kitlelere en genç bilim olan tıbbın hâlâ altı bezli, hatta kirli bezli bir bebek olduğunu hatırlatmaya devam edecektir. Modern tıp, mikrop teorisinden vazgeçip salgınları, insan kültüründeki ekolojik rahatsızlıklar olarak görünceye dek, hastalıkların gölgesinde sakat bir güç olarak var olmayı sürdürecektir. Sınırların bilinmesi ve ilerlemeye kuşkuyla bakılması her zaman hastalıklar karşısındaki en iyi savunma olmuştur, ama bunlar satılması en zor ilaçlardır. Böyle bir tavır bile yanıltıcı olabilir ve bu yalnızca yaşamın trajik karakterini ve zamanın tehlikeli yapısını kanıtlar. Modern insan ne kadar uğraşırsa uğraşsın, ne üstorganizmayı yenebilir, ne Dördüncü Atlı'yı kandırabilir, ne de salgınların tarihteki dirençli varlığını inkâr edebilir. Birinci Atlı'nın, Umut'un ebedi nal seslerine de kulaklarını tıkayamaz.

Kaynakça

1. YARATIKLAR, MİKROPLAR VE ÜSTORGANİZMA

Ackerknecht, Erwin H. *Rudolf Virchow: Doctor, Statesman, Anthropologist.* Madison: University of Wisconsin Press, 1953.

Burnet, Macfarlane ve David O. White. *Natural History of Infectious Disease.* Cambridge: Cambridge University Press, 1972.

Cohen, Mark Nathan ve George J. Armelagos. *Paleopathology at the Origins of Agriculture.* New York: Academic Press, 1984.

Dubos, René. *Man Adapting.* New Haven: Yale University Press, 1980.

—. *Mirage of Health: Utopias, Progress and Biological Change.* New York: Harper colophon Books, 1979.

Ellul, Jacques. *Apocalypse: The Book of Revelation.* Çev. George W. Schreiner. New York: Seabury Press, 1977.

Harris, Marvin. *Cannibals and Kings: The Origins of Cultures.* New York: Vintage Books, 1978.

Illich, Ivan. *Limits to Medicine: Medical Nemesis: The Expropriation of Health.* Middlesex: Penguin Books, 1976.

de Kruif, Paul. *Microbe Hunters.* New York: Pocket Books, 1964.

Margulis, Lynne ve Dorion Sagan. *Microcosmos: Four Billion Years of Microbial Evolution.* New York: Summit Books, 1986.

May, Jacques. *The Ecology of Human Disease.* New York: MD Publications, Inc., 1958.

McKeown, Thomas. *The Modern Rise of Population.* Londra: Edward Arnold, 1976.

McNeill, William H. *Plagues and Peoples.* New York: Doubleday, 1976.

Sigerist, Henry E. *Civilization and Disease.* Chicago: University of Chicago Press, 1943.

Sonea, Sorin ve Maurice Panisset. *A New Bacteriology.* Boston: Jones and Bartlett Publishers, 1983.

Winslow, Charles E. *The Conquest of Epidemic Disease.* Princeton: Princeton University Press, 1943.

2. SITMA: BÜYÜK AYIKLAYICI

Desowitz, Robert S. *New Guinea Tapeworms and Jewish Grandmothers: Tales of Parasite and People.* New York: W. W. Norton & Company, 1987.

Harrison, Gordon. *Mosquitoes, Malaria and Man: A History of the Hostilities Since 1880.* Londra: John Murray, 1978.

Holden, Constance, "Entomologists *Wane as Insects Wax." Science 246* (10 Kasım 1989): 754-756.

Kiple, Kenneth F. *The Caribbean Slave: A Biological History.* Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

May, Jacques. "Influence of Environmental Transformation in Changing the Map of Disease." *The Careless Technology.* der. M. Taghi Farvar ve John P. Milton. Garden City, N. Y.: Natural History Press, 1972: 19-34.

Rusell, Raul F. *Man's Mastery of Malaria.* Londra: Oxford University Press, 1955.

Tangley, Laura. "Malaria: Fighting the African Scourge." *BioScience 37.2* (Şubat 1987) 94-98.

Warshaw, Leon J. *Malaria: Biograph of a Killer.* New York: Rinehart and Company Inc., 1949.

Withington, E. T. *Malaria and Greek History.* Manchester: Manchester University Press, 1909.

3. CÜZAM: ÖLÜMSÜZ LEKE

Brody, Saul N. *The Disease of the Soul: Leprosy in Medieval Literature.* Ithaca: Cornell University Press, 1974.

Carlin, Martha. "Medieval English Hospitals." *The Hospital in History.* Der. Lindsay Granshaw ve Roy Porter. New York: Routledge, 1989: 21-29.

Dols, Michael W. "The Leper in Medieval Islamic Society." *Speculum 58.4* (1983): 891-916.

Grmek, Mirko D. *Diseases in the Ancient Greek World.* Çev. Mireille Muellner ve Leonard Muellner. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1989.

Mercier, Charles A. *Leper Houses and Medieval Hospitals.* Londra: Lewis, 1915.

Ober, William B. "Can the Leper Change His Spots? The Iconography of Leprosy." Bottoms UP!: *A Pathologist's Essays on Medicine and the Humanities.* New York: Harper & Row, 1987: 99-152.

Richards, Peter. *The Medieval Leper and His Northern Heirs.* Cambridge: Rewman and Littlefield, 1977.

4. KARA ÖLÜM: EKOLOJİK BİR FELAKET

Aries, Philippe. *The Hour of Our Death.* Çev. Helen Weaver. New York: Alfred A. Knopf, 1981.

Braudel, Fernand. *The Structures of Everyday Life: Civilization and Capitalism, 15th-18th Century.* Çev. Sian Reynolds. New York: Harper & Row, 1979.

Calvi, Giulia. *Histories of a Plague Year: The Social and the Imaginary in Baroque Florence.* Los Angeles: University of California Press, 1989.

Campbell, Anna Montgomery. *The Black Death and Men of Learning.* New York: Colombia University Press, 1931.

Capra, Fritjof. *The Turning Foint: Science, Society and the Rising Culture.* Toronto: Bantam Books, 1982.

Carmichael, Ann G. *Plague and the Poor in Renaissance Florence.* Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Cartwright, Frederick F. *Diseaseand History.* New York: New American Library, 1972.

Cipolla, Carlo M. *Cristofano and the Plague: A Study in the History of Public Health in the Age of Galileo.* Los Angeles: University of California Press, 1973.

—. *Faith, Reason and the Plague in Seventeenth-Century Tuscany.* Çev. Muriel Kittel. Ithaca: Cornell University Press, 1979.

Davies, Gerald. *Hans Holbein the Younger.* Londra: George Bell and Sons, 1903.

Gottfried, Robert S. *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe.* New York: The Free Press, 1983.

Hirshleifer, Jack. *Disaster and Recovery: The Black Death in Western Europe.* Santa Monica: The Rand Corporation, 1966.

Hirst, L. Fabian. *The Conquest of Plague: A Study of the Evolution of Epidemiology.* Oxford: Oxford University Press, 1953.

Huppert, George. *After the Black Death: A Social History of Early Modern Europe.* Bloomington: Indiana University Press, 1986.

LeGoff, Jacques. *Time, Work and Culture in the Middle Ages.* Chicago: University of Chicago Press, 1980.

Nohl, Johannes. *The Black Death.* Londra: Unwin Books, 1956.

Tuchman, Barbara. *A. Distant Mirror: The Calamitous 14th Century.* New York: Alfred A. Knopf, 1978.

Ziegler, Philip. *The Black Death.* Markham: Penguin Books, 1982.

5. ÇİÇEK HASTALIĞININ FETHİ: BİYOLOJİK EMPERYALİZM

Borah, Woodrow ve Sherburn Cook. *Essays in Population History: Mexico and the Caribbean.* Berkeley: University of California Press, 1971.

Bartton, Timothy L. "The Identity of the New England Indian Epidemic of 1616-19." *Bulletin of the History of Medicine* 62 (1988): 351-383.

Butler, William Francis. *The Great Lone Land.* Toronto: Musson Book Co., 1924.

Crosby, Alfred. *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492.* Westport: Greenwood Press, 1972.

——. *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900.* New York: Cambridge University Press, 1986.

Curtin, Philip. "Epidemiology and the Slave Trade." *Political Science Quarterly* (Haziran 1968): 190-216.

Denevan, William, der. *The Native Population of the Americas in 1492.* Madison: University of Wisconsin Press, 1976.

Dobyns, Henry F. *Their Number Become Thinned: Native American Population Dynamics in Eastern North America.* Knoxville: University of Tennessee Press, 1983.

Gibbons, Ann. "New View of Early Amazonia." *Science* 248 (Haziran 1990): 1488-1490.

Heagerty, John J. *Four Centuries of Medical History in Canada.* Toronto: The Macmillan Company of Canada, 1928.

Hopkins, Donald R. *Princes and Peasants: Smallpox in History.* Chicago: University of Chicago Press, 1983.

Leon-Portilla, Miguel. *The Broken Spears: The Aztec Account of the Conquest of Mexico.* Boston: Beacon Press, 1962.

MacLeod, Murdo. *Spanish Central America: A Socioeconomic History 1520-1720.* Berkeley: University of California Press, 1973.

Mannix, D. P. ve Malcolm Cowley. *Black Cargoes.* New York: Viking Press, 1965.

Marriot, Alice ve Carol K. Rachlin. *American Indian Mythology.* New York: New American Library, 1972.

Martin, Calvin. *Keepers of the Game: Indian-Animal Relationship and the Fur Trade.* Berkeley: University of California Press, 1978.

Roberts, Leslie. "Disease and Death in the New World." *Science* 246 (8 Aralık 1989): *1245-1247.*

Vogel, Virgil. *American Indian Medicine.* Norman: University of Oklahoma Press, 1970.

6. FRENGİ: CİNSEL MÜNASEBETLER

Arya, O. P., A. O. Osoba ve F. J. Bennett. *Tropical Venereology.* Londra: Churchill Livingstone, 1980.

Baker, Brenda J. ve George J. Armelagos. "The Origin and Antiquity of Syphilis." *Current Anthropology 29.5* (Aralık 1988): *703-720.*

Bibel, Debra Jan. "Santayana's Warning Unheeded: The Parallels of Syphilis and Acquired Immune Deficiency Syndrome (AIDS)." *Sexually Transmitted Diseases* (Ekim/Aralık 1989): 201-209.

Brandt, Allan M. *No Magic Bullet: A Social History of Venereal Disease in the United States Since 1880*. Oxford: Oxford University Press, 1987.

Cleugh, James. *Secret Enemy: The Story of a Disease*. New York: Thomas Yoseloff, 1956.

Iversen, William. *O the Times! O the Manners*! New York: William Morrow & Co., 1965.

Kruck, William E. *Looking for Dr. Condom*. University of Alabama: American Dialect Society, 1981.

Lauritsen, John. *Poison by Prescription: The AZT Story*. New York: Asklepios, 1990.

Lawrence, D. H. "Introduction to These Paintings." *Selected Literary Criticism*. Der. Anthony Beal. Londra: Heinemann, 1982.

Leishman, Katie. "AIDS and Syphilis," *The Atlantic 21* (Ocak 1988): 17-26.

Riddell, William Renwick. *Hieronymus Fracastorius and his Poetical and Prose Works on Syphilis*. Toronto: The Canadian Social Hygiene Council, 1928.

Rosebury, Theodor. Microbes and Morals: *The Strange Story of Venereal Disease*. New York: Ballantine Books, 1976.

Temkin, Owsei. *The Double Face of Janus and Other Essays in the History of Medicine*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1977.

Thorndike, Lynn. "Sanitation, Baths, and Street-Cleaning in the Middle Ages and Renaissance." *Speculum* 111 (1928): 192-203.

Waugh, Michael Anthony. "History of Clinical Developments in Sexually Transmitted Diseases." *Sexually Transmitted Diseases*. Der. King K. Holmes et al. Toronto: McGraw-Hill, 1990: 3-16.

Woodforde, John. *The Strange Story of False Hair*. Londra: Routledge, 1971.

7. İRLANDA KITLIĞI KÜFLÜ BİR MASAL

Crawford, Margaret E. "Dearth, Diet, and Disease in Ireland, 1850-: A Case Study of Nutritional Deficiency." *Medical History 28* (1984): 151-161.

Evans, E. Estyn. *The Personality of Ireland: Habitat, Heritage and History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.

Hardy, Anne. "Urban Famine or Urban Crisis? Typhus in the Victorian City." *Medical History* 32 (1988) 401-425.

MacKay, Donald. *Flight from Famine: The Coming of the Irish to Canada*. Toronto: McClelland & Stewart, 1990.

Matossian, Mary Kilbourne. *Poisons of the Past: Molds, Epidemics and History*. New Haven: Yale University Press, 1989.

McNeill, William. *Population and Politics Since 1750*. Charlottesville: University Press of Virginia, 1990.

Post, John D. *The Last Great Subsistence Crisis in the Western World*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1977.

Salaman, Redcliffe. *The History and Social Influence of the Potato*. Cambridge: Cambridge University Press, 1949.

Woodham-Smith, Cecil. *The Great Hunger: Ireland 1845-1849*. New York: Harper & Row, 1962.

Zinsser, Hans. *Rats, Lice and History*. New York: Bantam Books, 1971.

8. TÜBERKÜLOZ: VEREMLİ DEVRİMLER

Clark, George, et al. "The Evolution of Mycobacterial Disease in Human Populations." *Current Anthropology 28.1* (Şubat 1987): 45-51.

Dubos, René ve Jean Dubos. *The White Plague: Tuberculosis, Man, and Society*. Londra: Rutgers University Press, 1987.

Imhof, Arthur. "From the Old Mortality Pattern to the New: Implications of a Radical Change from the Sixteenth to the Twentieth Century." *Bulletin of Medical History* 59 (1985): 1-29.

Inglis, Brian. *The Diseases of Civilization*. Londra: Granada, 1983.

McKeown, Thomas. *The Origins of Disease*. New York: B. Blackwell, 1988.

Smith, F. B. *The Retreat of Tuberculosis: 1850-1950*. Londra: Croom Helm, 1988.

Waksman, Selman A. *The Conquest of Tuberculosis*. Londra: Robert Hale Limited, 1965.

Weinstein, Malcolm S. *Health in the City: Environmental and Behavioral Influences*. New York: Pergamon Press, 1980.

Wohl, Anthony. *Endangered Lives: Public Health in Victorian Britain*. Londra: J. M. Dent & Sons Inc., 1983.

9. GRİP: VİRÜS DALGALARI

Beveridge, William Ian. *Influenza: The Last Great Plague*. New York: Prodist, 1978.

Creighton, Charles. *A History of Epidemics in Britain*, cilt. 2. Londra: Frank Cass and Co. Ltd., 1965.

Crosby, Alfred, Jr. *Epidemic and Peace, 1918*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1976.

Fettner, Ann Giudici. *Viruses: Agents of Change*. New York: McGraw-Hill, 1990.

Finher, Jack. "America's Deadly Rendezvous with the 'Spanish Lady.'" *Smithsonian* 19 (1989): 130-.

Jordan, Edwin O. *Epidemic Influenza: A Survey*. Chicago: American Medical Association, 1927.

Kilbourne, Edwin D. *Influenza* New York: Plenum Press, 1987.

Miller, Julie Ann. "Diseases for Our Future." *BioScience 39.8* (Eylül 1989): 509-517.

Morse, Stephen S. "Stirring Up Trouble." *The Sciences* (Eylül-Ekim 1990): 16-21.

Patterson, David K. *Pandemic Influenza 1700-1900: A Study in Historical Epidemiology*. Totowa, N. J.: Rowman and Littlefield, 1983.

Pyle, Gerald F. *The Diffusion of Influenza: Patterns and Paradigms*. Totowa, N. J.: Rowman and Littlefield, 1986.

10. AIDS: SARSILAN SAVUNMALAR

Altman, Dennis. *AIDS and the New Puritanism*. Londra: Pluto Press, 1986.

—. *The Homosexualization of America, the Americanization of the Homosexual*. New York: St Martin's Press, 1982.

Bayer, Ronald. *Private Acts, Social Consequences: AIDS and the Politics of Public Health*. New York: The Free Press, 1989.

Crewdson, John. "The Great AIDS Quest." *Chicago Tribune*, 19 Kasım 1989.

Duesberg, Peter H. ve Bryan J. Ellison. "Is HIV the Cause of AIDS?" *Policy Review* 54 (Güz 1990): 70-83.

—. "Is the AIDS Virus a Science Fiction?" *Policy Review* 54 (Yaz 1990): *40-51*.

Fisher, Jeffrey. *The Plague Makers: How We Are Creating Catastrophic New Epidemics-And What We Must Do to Avert Them*, New York: Simon & Shuster, 1994: 53-69.

Fumento, Michael. *The Myth of Heterosexual AIDS*. New York: Basic Books Inc., 1990.

Grmek, Mirko D. *History of AIDS: Emergence and Origin of a Modern Pandemic*. Çev. Russell C. Maulitz ve Jacalyn Duffin. Princeton: Princeton University Press, 1990.

—. "Some Unorthodox Views and a Selection Hypothesis on the Origin of the AIDS Viruses." *The Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 1995, 50. Cilt, 253-273.

Larson, Ann. "The Social Epidemiology of Africa's AIDS Epidemic." *African Affairs 89.354* (Ocak 1990) *5-25*.

Levine, Martin, der. *Gay Men and the Sociology of Male Homosexuality*. New York: Harper & Row, 1979.

Miller, Norman ve Richard C. Rockwell, der. *AIDS in Africa: The Social Impact and Policy Issue*. Lewiston: The Edwin Mellen Press, 1988.

Perlez, Jane. "Toll of AIDS on Uganda's Women Puts Their Roles and Rights in Question". *New York Times*, 28 Ekim 1990, s. 16.

Root-Bernstein, R. S. "Do We Know the Cause (s) of AIDS?" *Perspectives in Biology and Medicine 33.4* (Yaz 1990): 480-500.

—. "Non-HIV Immunosuppressive Factors in AIDS: A Multifactorial, Synergistic Theory of AIDS Aetiology." *Research in Immunology* 141 (1990): 815-838.

Shilts, Randy. *And the Band Played On: Politics, People, and the AIDS Epidemic*. New York: St Martin's Press, 1987.

Sonnabend, J. A. "AIDS: An Explanation for Its Occurrence Among Homosexual Men." *AIDS and Opportunistic Infections of Homosexual Men.* Der. P. Ma ve D. Armstrong. Stoneham, Mass: Butterworth, 1989. 449-465.

Thompson, Mark. *Gay Spirit: Myth and Meaning.* New York: St Martin's Press, 1987.

Van de Perre, Philippe. "The Epidemiology of HIV Infection and AIDS in Africa," *Trends in Microbiology*, Haziran 1995, 3. cilt, sayı: 6, 217-221.

11. BAKTERİ RÖNESANSI: ÖLÜMSÜZ MİKROPLAR

Fisher, Jeffrey. *The Plague Makers: How We Are Creating Catastrophic New Epidemics-And What We Must Do to Avert Them*, New York: Simon & Shuster, 1994.

Garrett, Laurie. *The Coming Plague: Newly Emerging Disease in a World Out of Balance.* New York: Farrar, Straus and Giroux, 1994.

Karlen, Arno. *Man and Microbes: Disease and Plagues in History and Modern Times.* New York: G. P. Putnam's Sons, 1995.

Krause, Richard. "Dynamics of Emergence," *Journal of Infectious Diseases*, 1994; 170: 265-271.

Lappe, Marc. *Germs That Won't Die: Medical Consequences of the Misuse of Antibiotics.* New York: Anchor Press, 1982.

Lederberg, Joshua et al. *Emerging Infections: Microbial Threats to Health in the United States.* Washington, D. C.: National Academy Press, 1992.

Levy, Stuart. *The Antibiotic Paradox: How Miracle Drugs Are Destroying the Miracle.* New York: Plenum Press, 1992.

12. EBOLA'NIN ÇIRAKLARI: YENİ KUŞAK VİRÜSLER

Close, William Dr. *Ebola.* New York: Ivy Books, 1995.

Garret, Laurie. "Plague Warriors," *Vanity Fair*, Ağustos 1995, Sayı 420: 85-93.

Henig, Robin. *A Dancing Matrix: How Science Confronts Emerging Viruses*, New York, Vintage Books, 1994.

Kilbourne, Edwin. "New Viral Diseases," *Journal of the American Medical Association*, 4 Temmuz, 1990, Cilt 264, Sayı 1.

Le Guenno Bernard. "Emerging Viruses," *Scientific American*, Ekim 1995, 56-64.

Miller, Julie Ann. "Diseases for Our Future," *BioScience* (Eylül 1989), Cilt 39, Sayı 8, 509-517.

Morse, Stephen, "Stirring Up Trouble," *The Sciences* (Eylül/Ekim 1990): 16-21.

Murphy, Frederick. "New, Emerging and Reemerging Infectious Diseases," Monograf, California Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi, 1992, 41 sayfa.

Preston, Richard. *The Hot Zone.* New York: Random House, 1994.

DIZIN

Veba, kızıl, kızamık, çiçek gibi salgın hastalıklar ve kıtlık, kuraklık gibi felaketler tarih boyunca milyonlarca kişinin ölümüne neden olmuş, yenilmez sanılan orduları durdurmuş, toplumsal ilişkilerimizi, yakınlarımıza, sevgilimize karşı davranışlarımızı biçimlendirmiştir. Ne var ki bu kitlesel ölümler durduk yerde, kendiliğinden başlamamış, salgın hastalıklar davetsiz misafir gibi aramıza girmemiştir; mikropların "kitlesel ölümlere yol açan canavar" rolünü üstlenmeleri için insanlar ellerinden geleni yapmışlar, ölümler başladıktan sonra ise hiçbir şey yapamamışlardır. Bakteriler ve mikroplar açısından bir dünya tarihi niteliğindeki *Mahşerin Dördüncü Atlısı*'nda Andrew Nikiforuk, toplumsal hayatın hastalıklarla yakın ilişkisini çevreci bir bakışla inceliyor, dünyamızın en eski sakinleri olan mikro-organizmalarla barış yapmamızı öneriyor.

"Modern insan ne kadar uğraşırsa uğraşsın, ne üstorganizmayı yenebilir, ne Dördüncü Atlı'yı kandırabilir, ne de salgınların tarihteki dirençli varlığını inkâr edebilir. Birinci Atlı'nın, Umut'un ebedi nal seslerine de kulaklarını tıkayamaz."
ANDREW NIKIFORUK

"Sarsıcı, renkli bir eser."
THE OBSERVER

"Salgın hastalıkların tarihi hakkında olağanüstü bir kitap... Sıradışı ve aydınlatıcı."
NEW SCIENTIST

ISBN-13: 978-975-470-853-0

